

Romaner og sprogmodeller

Kvantitative studier af modernitetsprocesser i dansk og norsk litteratur
1870-1899

Alexander Conroy

Ph.d.-afhandling

Indleveret september 2024

Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab

Det Humanistiske Fakultet

Københavns Universitet

Hovedvejleder: Jens Bjerring-Hansen

Bivejleder: Daniel Hershovich

Til mine forældre

Indhold

Forord	5
Indledning	9
DEL 1: Sprogmodeller og begreber	14
Kapitel 1: Når computeren læser bøger	20
1.1 Vejen til AI	20
1.2 At læse på afstand	26
1.3 Historiske (re)konstruktioner	36
1.4 Moderne erfaringer og begreber	38
1.5 Ord, begreber og tal	42
1.6 Semantiske felter	48
1.7 En socialhistorisk åbning	50
1.8 Kvantitative referencer	54
Kapitel 2: Romaner, data og algoritmer	58
2.1 Hvor meget er alt?	58
2.2 MeMo-korpus	62
2.3 Fra maskiner til mennesker	67
2.4 Tekstklassifikation	68
2.5 Topic modeling	73
2.6 Segmenteret læsning	83
DEL II: Skæbne og modernitet	90
Kapitel 3: Skæbnens ismer	92
3.1 Skæbnen i det moderne gennembrud	92
3.2 Skæbnens modernitet	99

3.3 Skæbnens ismer	103
3.3.1 Fatalisme.....	104
3.3.2 Determinisme.....	107
3.3.3 Kompatibilisme	109
3.3.4 Indeterminisme.....	110
3.4 En verdslig skæbne?.....	112
Kapitel 4: Det moderne gennembruds skæbne	117
4.1 At annotere skæbnen	118
4.2 Førmoderne skæbneopfattelser	121
4.2.1 En guddommelig skæbne?.....	121
4.2.2 En overnaturlig skæbne	124
4.2.3 Metafysiske vejvisere.....	126
4.3 Moderne skæbneopfattelser.....	130
4.3.1 Tillid til den menneskelige vilje	130
4.3.2 Skæbnens sociale bånd	132
4.3.3 En moderne forfatterskæbne	137
4.3.4 Skæbnen i naturen.....	138
4.3.5 Den kontingente skæbne.....	139
4.4 Skæbnens omfang.....	141
DEL III: Sakralisering og sekularisering	148
Kapitel 5: Hvor findes Gud? Religiositet i det moderne gennembrud	154
5.1 Religiøs data	155
5.2 Religiøse topscorere	160
5.3 Religion på forlag	168
5.4 Et religiøst efterskælv.....	175
5.5 Vilje og vækkelse	179
Kapitel 6: Religiøs regression	188
6.1 Immanens eller transcendens	190
6.2 Religiøs polarisering.....	199
6.3 Religiøs regression.....	203
6.4 Verdslige figurer	210
6.5 Hvor bliver fritænkere af?.....	218
DEL IV: Ægteskaber og tendenser	224
Kapitel 7: Sædelighed eller selvstændighed	231

7.1 Kyske illusioner	231
7.2 Et sædeligt ægteskab?	239
7.3 Sædelighedens kontrolstav	245
7.4 Fri os fra ægteskabet.....	255
7.5 Ægteskab eller fangenskab.....	262
Kapitel 8: Litteratur som tendens – tendens som litteratur	267
8.1 I dialog med tiden.....	267
8.2 Moderne signaler.....	273
8.3 Kampen om bogmarkedet.....	282
Konklusioner og diskussioner.....	294
Sammenfatning	294
Et moderne gennembrud?.....	297
Maskiner, mennesker og meninger.....	301
Litteraturliste	304
Summary	328
Resumé	331

Forord

Denne ph.d.-afhandling er en kvantitativ, litteraturhistorisk undersøgelse af modernitetsprocesser i tidsrummet 1870-1899. Afhandlingen indgår i projektet *MeMo – Measuring Modernity: Literary and Social Change in Scandinavia 1870-1900*, der er ledet af Jens Bjerring-Hansen og finansieret af Carlsbergfondet. I MeMo-projektet har vi arbejdet med et digitalt korpus bestående af (nærmest) samtlige førsteudgivelser af danske og norske romaner, som udkom i bogform i Danmark 1870-1899, dvs. over 800 værker. I den sammenhæng udspringer min afhandling, som er den første litteraturhistoriske monografi i Danmark, som benytter maskinlæringsteknikker på et stort romankorpus.

Kort om proces. Mit ph.d.-projekt begyndte med en tese: Det moderne genembruds idéer og livssyn sætter sine spor i skæbnebegrebet, hvorfor begrebet kan benyttes til at måle (en del af) modernitetens omfang og udbredelse. Fra begyndelsen betragtede jeg projektet, som det man med et engelsk udtryk kalder *high risk, high reward*. Kunne man virkelig få computeren til at modellere et så abstrakt begreb med så domænespecifikke betydninger? Delvist, endte jeg med at konstatere. Af metodiske årsager lykkedes det mig aldrig at kvantificere skæbnen i sit fulde omfang, hvilket betød, at projektet måtte tilpasses, og at skæbne-casen derfor landede et sted, man kan betegne som *some risk, some reward*. På den ene side har jeg undersøgt periodens skæbnebegreb i en langt større empiri end hidtil, men på den anden side måtte jeg også forlade begrebet før planlagt og udvide afhandlingens undersøgelsesfelt. Heldigvis havde skæbnen udpeget vejen: projektet skulle undersøge ægteskabsbegrebet i perioden, dvs. det hængsel, som en hel (socialdeterministisk) diskurs drejer om, for nu at låne et udtryk fra den amerikanske dekonstruktivist Barbara Johnson. Desuden ville skæbnen, at jeg kastede et nærmere blik på sekularisering som begreb i perioden. Det har jeg gjort, men det kunne ikke lade sig gøre uden også at inddrage

sekulariseringens modbegreb, nemlig religion. På den måde blev ét begreb til fire (skæbne, religion, sekularisering og ægteskab), og dermed bilder jeg mig også ind, at afhandlingen har fået en bredere appel.

Mens jeg ser tilbage på projektet, vil jeg gerne benytte lejligheden til at takke nogle af dem, som har støttet mig undervejs. En stor tak går til min familie og mine venner for deres enorme opbakning og overbærenhed i de mest krævende perioder af projektet. I ved, hvem I er, og I er på ingen måde glemte! En særlig tak tilfalder Marie Raft for også at have læst korrektur på dele af afhandlingen.

Dernæst vil jeg gerne takke mit institut, NorS, for at huse mig og mine idéer. Tak til mine nuværende og tidligere ph.d.-kolleger på instituttet for altid at bidrage med god stemning og opbakning. Af ph.d.'erne vil jeg især gerne takke Christian Steentofte Andersen, Jeppe Barnwell og Josefine Hilfling for mange gode stunder og snakke om stort og småt.

Herudover ønsker jeg at takke alle de involverede i MeMo-projektet. En særlig tak skal desuden gå til Matthew Wilkens og Timothy Tangherlini. Først og fremmest for godt værtskab under mine ophold på Cornell University og UC Berkeley, dernæst for hjælp til at skubbe projektet metodisk i gang. I den sammenhæng skylder jeg også en stor tak til min bivejleder, Daniel Hershovich, der har bistået projektet med kyn- dig metodisk sparring, python-troubleshooting og ikke mindst inspirerende samtaler om en fremtid med AI. Desuden skal Ali Al-Laith takkes for altid at være behjæl- pelig med algoritmisk assistance og sparring.

Der er dog to personer hvis bistand igennem projektet, jeg i særdeleshed er taknemmelig for. Den første er min hovedvejleder, Jens Bjerring-Hansen, som jeg gerne vil takke for uovertruffen faglig og personlig støtte. Jeg kunne ikke have ønsket mig mere og da slet ikke have forventet det. Den anden er min kone, Benedikte, som jeg ikke kan takke nok for støtte og opbakning – og for altid at kunne se en mening med projektet, selv i de stunder jeg ikke selv har formået det. Denne afhandling var aldrig blevet til noget uden dig.

Endelig ønsker jeg at takke min datter, Kora, som meldte sin ankomst under ph.d.-forløbet, og som gjorde tilværelsen langt mere fornøjelig. Og hvis du, kære Kora, nogensinde finder på at tage din fars gamle afhandling ned fra reolen, skal du vide, at den er skrevet i en tid, hvor 'farmand var den bedste' – og at den tid var magisk. Af hjertet tak.

Nærværende udgave er en lettere tilrettet version af afhandlingen indleveret d. 3. september 2024. Den trykkes forud for forsvaret, som finder sted d. 29. november 2024.

København, november 2024

Alexander Conroy

Indledning

Den vel nok mest kendte fortælling i dansk litteraturhistorie er denne: Da Georg Brandes (1842-1927) den 3. november 1871 indledte en forelæsningsrække om europæisk litteratur med en opfordring til, at den hjemlige litteratur skulle sætte problemer under debat, vækkedes Skandinavien fra sin romantiske slummer. Fra Københavns Universitets auditorium 7 på Frue Plads var det moderne brudt igennem. Med bogen *Det moderne Gjennembruds Mænd* fra 1883 gav Brandes perioden i slutningen af 1800-tallet et navn og udpegede dens (mandlige) hovedaktører. Han kunne selv tælle til syv gennembrudsmænd (men i virkeligheden opererede han nok med otte, medregnet ham selv). Trods senere anfægtelser er periodebetegnelsen vedholdende i litteraturhistorieskrivningen, som siden har suppleret antallet af moderne forfattere og i nogle tilfælde inkluderet kvindelige forfattere. Men hvordan ser litteraturhistorien i slutningen af 1800-tallet egentlig ud, hvis man udvider empirien betragteligt? Hvor meget bryder det moderne så igennem? Og hvordan forløber gennembruddet?

Disse spørgsmål har vi forsøgt at svare på i projektet *MeMo – Measuring Modernity: Literary and Social Change in Scandinavia 1870-1900* (ledet af Jens Bjerring-Hansen), og denne afhandling skal ses som mit bud på at måle modernitetens omfang og udbredelse i litteraturen fra de sidste 30 år af 1800-tallet. Undersøgelsens genstandsfelt er et nyetableret korpus bestående af (nærmest) samtlige originale danske og norske romaner, som udkom i bogform i Danmark i denne periode, dvs. mere end 800 værker. Til at behandle litteraturen i dette omfang har jeg brugt digitale metoder og maskinlæringsteknikker, og som sådan står afhandlingen på skuldrene af to pionerarbejder. Det første er “Trawling in the Sea of the Great Unread” (2013), hvor Timothy Tangherlini og Peter Leonard bruger teknikken ‘sub-corpus topic modeling’ til at ‘trawle’ et større korpus af romaner fra sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet (Tangherlini og Leonard, 2013). Det andet er Peter Broadwells og

Timothy Tangherlinis "Confusing the Modern Breakthrough" (2018), hvor de med afsæt i et korpus fra *Arkiv for Dansk Litteratur* (ADL) bruger *Natural Language Processing*-metoder til at finde ligheder mellem forfattere fra det moderne gennembrud (Broadwell og Tangherlini, 2018). Hvad angår deres empiri, fremhæver Broadwell og Tangherlini: "The considerable constraints on the corpus size represent a significant source of bias, since it is almost certain that we are modeling a fairly conservative view of the Danish literary canon" (pp. 38–39). Som vi skal se i løbet af denne afhandling, indeholder MeMo-korpusset ikke bare langt flere, men også markant anderledes romaner end de kanoniske i ADL.

Afhandlingen tager udgangspunkt i fire begreber: skæbne, religion, sekularisering og ægteskab. Med afsæt i disse begreber har jeg konkretiseret og målrettet afhandlingens ambition om at vurdere modernitetens omfang, udbredelse og gennemslagskraft. Afhandlingens forskningsspørgsmål lyder derfor:

Hvordan hænger skæbnebegrebet sammen med modernitetsprocesserne i slutningen af 1800-tallet? Og i hvilket omfang kommer de her til udtryk?

Hvordan skal periodens religiøse tendenser forstås i relation til sekulariseringsprocessen? Og hvor fremskreden er sekulariseringen i perioden?

Hvilke kvantitative mønstre kan identificeres i litteraturens behandling af ægteskabet? Og hvordan kommer litterære og sociale tendenser til udtryk gennem litteraturens beskæftigelse med ægteskabet?

Som spørgsmålene antyder, er emnevalgene traditionelle i dansk litteraturhistorie-skrivning, men metoderne og empirien er nye. Trods vi befinder os på empirisk ukendt grund, vil jeg gennemgående være i dialog med den relevante forskning, da det i min optik er her, at de digitale litteraturstudier kan vise deres værd. Eller som

den digitale litteraturhistoriker Ted Underwood lakonisk bemærker: "Revealing a new trend without connecting it to existing scholarly debate invites the question, 'So what?'" (Underwood, 2019b, p. 17). Sagt på en anden måde er kvantitative opmålinger kun interessante i det omfang, at de bidrager til vores litteraturhistoriske viden. Den nye empiri og de nye metoder gør dog, at de litteraturhistoriske periodebegreber kan belyses fra en vinkel, der særligt relaterer sig til deres empiriske og temporale omfang. Som Lasse Horne Kjældgaard skriver i sine litteraturhistoriografiske refleksioner over periodebetegnelser: "I praksis bør brugen af et periodebegreb altid være et postulat eller i hvert fald et oplæg til diskussion" (Horne Kjældgaard, 2022, p. 61). Med *Det moderne Gjennembruds Mænd* fremsatte Georg Brandes postulatet, mens litteraturhistorieskrivningen siden har diskuteret Brandes' oplæg. Formålet med denne afhandling er at bidrage til diskussionen med en kvantitativ og digital vinkel.

Afhandlingen består af fire dele, som hver især indeholder to kapitler. I kapitel 1 gennemgår jeg afhandlingens sprogteknologiske, litteraturvidenskabelige og teoretiske fundament, mens jeg med kapitel 2 introducerer og diskuterer empirien og de anvendte metoder. Del I udlægger altså afhandlingens teoretiske, metodiske og empiriske omdrejningspunkter. For læserens skyld har jeg bestræbt mig på at samle de fleste af de videnskabsteoretiske betragtninger her, men jeg har dog valgt at lade enkelte indgå i senere dele, hvor de er analytisk relevante lokalt.

Del II indeholder to kapitler, der begge omhandler skæbnebegrebet. Kapitel 3 belyser, hvordan skæbnen er et (historisk) begreb, og præsenterer en række ismer, der knytter sig til begrebet. Afslutningsvist differentieres skæbnebegrebets moderne og førmoderne sider. Denne differentiering tager kapitel 4 afsæt i, idet skæbnen kvantificeres ved hjælp af superviseret maskinlæring. Derfor begynder kapitlet med at beskrive annotationsprocessen, mens det fortsætter ved at nærlæse en række af de tekstsegmenter, jeg har annoteret som enten førmoderne eller moderne. Afslutningsvist undersøger kapitlet skæbnens kvantitative mønstre i perioden.

I del III undersøges begreberne religion og sekularisering, og de behandles selvstændigt fordelt på to kapitler. I kapitel 5 introducerer jeg først datasættet, som kapitlerne bygger på, og som er etableret ved hjælp af usuperviseret maskinlæring. Herefter undersøger jeg, i hvilke dele af korpusset religionen koncentrerer sig, og periodens religiøse grupperinger diskuterer jeg med afsæt i den tyske begrebshistorie forståelse af moderne begrebsprocesser. Kapitlet rundes af med en række nærlæsninger af segmenterne fra de religiøse romaner. Kapitel 6 omhandler religionens modbegreb: sekularisering. Da sekularisering ikke er et ord, der forekommer i korpusset, griber jeg analysen an ved at tage udgangspunkt i de religiøse segmenter fra kapitel 5. Jeg undersøger derfor, om religionen udlægges negativt eller positivt i datasættet, hvorefter jeg analyserer religionens omfang over tid. Desuden sammenligner jeg her korpussets distribution af de gejstlige og de videnskabelige autoriteter, 'præsterne' over for 'lægerne'. Afslutningsvis kaster jeg et nærmere blik på det bemærkelsesværdige fravær af fritænkere i korpusset.

I del IV undersøges ægteskabsbegrebet i perioden fordelt på to studier og ud fra hhv. en idé- og socialhistorisk vinkel og en litteratursociologisk vinkel. I kapitel 7 knytter jeg ægteskabsbegrebet til to af periodens stridspunkter, nemlig debatterne om den seksuelle dobbeltmoral og om kvindernes sociale underkuelse. Først undersøger jeg ægteskabets temporale omfang i perioden, mens jeg i kapitlets anden del undersøger distributionen af ægteskabssegmenter i de mandlige og kvindelige forfatterskaber. I kapitel 8 går jeg mere litteratursociologisk til værks for at belyse problematiseringen af ægteskabet som en litterær tendens i perioden. Først undersøger jeg litteraturens egne refleksioner over denne tendens, og derefter fokuserer jeg på romanernes titler, og hvordan de signalerer til potentielle købere og læsere, at der er tale om såkaldt tendenslitteratur. Til sidst retter jeg opmærksomheden mod bogmarkedet, nærmere bestemt periodens store og etablerede forlag for at undersøge deres individuelle anpart i tendenslitteraturen.

Afhandlingen afsluttes af en sammenfatning af dens resultater, som efterfølgende diskuteres, først litteraturhistorisk og dernæst litteraturhistoriografisk.

Del I

Sprogmodeller og begreber

Når denne afhandling gør brug af digitale metoder, indskrives den sig i en længere humanistisk tradition for dette. Ofte begynder udlægninger af dennes historie med et umage par i hovedrollerne, nemlig den italienske jesuitterpræst Roberto Busa (1913-2011) og den amerikanske forretningsmand og administrerende direktør for IBM Thomas J. Watson Sr. (1874-1956).¹ I midten af det 20. århundrede rejste Busa til USA, hvor han på karismatisk vis fik overtalt Watson til at finansiere et projekt, der havde til hensigt at indeksere Thomas Aquinas' forfatterskab ved at kombinere hukortteknologien med automatiseringsteknikker. Projektet var velbemandet i de godt 30 år, det varede, og det udmøntede sig i det enorme værk *Index Thomisticus*, der indeholder lemmatiseringer af samtlige ord fra Aquinas' forfatterskab samt de enkelte ords konkordans, dvs. ordene i deres lokale kontekster i teksterne. Foruden Aquinas' forfatterskab rummer indekset også tekster fra beslægtede forfatterskaber fra middelalderen, og sammenlagt indeholder det over 10 millioner ord, mens det i trykt form fylder 56 bind (Busa, 2019, p. 144).

Fortællingen om præsten og forretningsmanden, der i et utraditionelt partnerskab bliver startskuddet til de mange forgreninger af computerassisteret humanistisk forskning, er stadig udbredt, men i de seneste år har man set flere forsøg på at afmytologisere fortællingen.² Det mest omfattende eksempel på denne tendens, finder man i *Roberto Busa, S. J., and the Emergence of Humanities Computing* (2016) af Steven E. Jones. Her tager Jones udgangspunkt i en teknologihistorisk pointe: at teknologisk udvikling aldrig er en lineær proces, men at dens historie er mere kompliceret, end kanoniseringen af Busa giver udtryk for. Konkret fremhæver han, at Busa selv anerkendte, at idéen om at mekanisere humanistisk forskning ikke var ny, selvom han måske realiserede den. Derudover sætter Jones bl.a. spørgsmålstegn ved, om man

---

¹ Se fx (Hockey, 2004, p. 4).

² Angående narrativets dominans uddeler den centrale paraplyorganisation *The Alliance of Digital Humanities Organizations* (ADHO) hvert tredje år Roberto Busa-prisen til forskere, som gennem karrieren har ydet en betydelig indsats for at fremme teknologisk humanistisk forskning. Foruden at der er noget symbolsk i, at Roberto Busa lægger navn til en pris, der hædres forskeres livsværk, slår organisationen i beskrivelsen også fast, at han er 'humanities computings første pioner' (<https://adho.org/awards/roberto-busa-prize/>, senest tilgået 16. august 2024).

overhovedet kan henregne hulkortteknologien bag *Index Thomisticus* til samme teknologiske æra som den digitale teknologi, der i dag benyttes i humanistisk forskning. Desuden følger han Julianne Nyhans og Melissa Terras' kønskritiske spor, der fremhæver de anonyme kvindelige hulkortsoperatører på IBM, som havde en stor aktie i projektets realisering, selvom det gængse narrativ oftest begrænser sig til de to mænd, Busa og Watson (Jones, 2016, pp. 1–22). En anden måde at problematisere fortællingen på er paradoksalt nok ved at beskæftige sig med Busas værk. I antologien *One Origin of Digital Humanities* (2019), som indeholder en række genudgivelser af hans tekster, understreger Julianne Nyhan og Marco Passarotti i forordet, at sekundærlitteraturen om ham halter, da den er domineret af pionérfortællinger og præget af fejlagtige historiske udlægninger, som kan og bør korrigeres ved at studere hans værk (Nyhan og Passarotti, 2019). Antologiens titel – *One Origin of Digital Humanities* – er desuden sigende for de seneste års kritik af oprindelsesfortællingen. Den handler ikke om at frakende Roberto Busa indflydelse, men om at nuancere historien.

I dag er termen digital humaniora (*Digital Humanities*) den dominerende betegnelse for de dele af en lang række indbyrdes forskellige humanistiske discipliner, der har indoptaget teknologiske værktøjer i deres arbejdsgange. På sin vis er begrebet en arvtager for den smallere og mere instrumentelle betegnelse *Humanities Computing*, der især associeres med en computerbaseret, humanistisk forskningstradition, der har et særligt fokus på metodologi, teknologi og udviklingen af digitale korpusser og værktøjer (Svensson, 2009, pp. 44–50). Det er dog værd at understrege, at de to betegnelser ikke nødvendigvis afspejler forskningshistoriske faser, hvor den ene tradition har afløst den anden, men snarere at digital humaniora er blevet en mere inklusiv tradition (jf. Svensson, 2012, pp. 42–48). Mens de seneste års forskning i Roberto Busas forfatterskab har sæt tvivl om det datadrevne og digitale humanioras begyndelse, er betegnelsen digital humaniora til gengæld lettere at datere. Den opstod nemlig i forbindelse med udgivelsen af *A Companion to Digital Humanities* (2004) og – fra et fagligt synspunkt – ved lidt af en tilfældighed. Antologiens arbejdstitel var

A Companion to Humanities Computing, men marketingafdelingen på Blackwell var ikke begejstret for udtrykket 'Humanities Computing'. De ønskede en titel med bredere appel, hvorfor det terminologiske kompromis mellem forlaget og antologiens redaktører var 'Digital Humanities' (Kirschenbaum, 2010, pp. 2–3). Betegnelseens ophav har altså snarere kommercielle end faglige grunde, og hvad angår antologiens nye *branding* af feltet, har Patrik Svensson gjort en interessant iagttagelse ved at optælle benævnelserne af 'Humanities Computing' og 'Digital Humanities'. Selvom antologiens titel profilerer feltet på en ny og mere rummelig måde, benyttes Humanities Computing dobbelt så mange gange i bidragene som Digital Humanities. Den nye betegnelse er mest frekvent i redaktørernes indledning, der sætter rammerne for feltet, men omvendt benytter de overvejende Humanities Computing, når de beskriver bidragsyderne (Svensson, 2009, p. 36). Digital humanioras umiddelbare gennemslagskraft var altså begrænset, men der skulle ikke gå mange år, før betegnelsen havde vundet indpas.

Når man i dag deltager på konferencer og seminarer eller læser tidsskrifter, hvor den tematiske fællesnævner er digital humaniora, oplever man, at betegnelsen ikke kun tiltrækker mange og mangfoldige humanistiske interessefelter på tværs af universiteterne og de såkaldte GLAM-institutioner (*galleries, libraries, archives, museums*), men også at den dækker over en bred forståelse af det digitale i digital humaniora. En af årsagerne til, at digital humaniora er blevet et bredt felt, bestemmes gerne til 2011-udgaven af ADHO's store *Digital Humanities*-konference, afholdt på Stanford University under temaet 'Big Tent Digital Humanities'. Teltmetaforen var en del af et *call for papers*, der inviterede nye fag til at komme ind under DH-teltet – og altså ind i feltet – mens konferencens visuelle udtryk (herunder t-shirts til anledningen!) var præget af batik og Summer of Love-inspiration (jf. Jockers, 2013, p. 12). Intentionen var med andre ord tydelig: konferencen tilskyndede til åbenhed og et opgør med de etablerede rammer for feltet.

Idéen om digital humaniora som en bred samlebetegnelse er dog ikke blevet ukritisk accepteret af alle inden for feltet, og den rejser en række problemer i forhold til feltets afgrænsning. Dette diskuteres bl.a. i antologiserien *Debates in the Digital Humanities* (DDH), der følger feltets udvikling. Flere af bidragene til den første antologi fra 2012 tager fat i Stanford-konferencens teltmetafor, mens udgivelsens redaktør, Matthew K. Gold, indledningsvis oplister en række af de spørgsmål, som feltets udvidelse rejser, og som serien har til hensigt at diskutere:

Where, for instance, does new media studies leave off and digital humanities begin? Does DH need theory? Does it have a politics? Is it accessible to all members of the profession, or do steep infrastructural requirements render entry prohibitive for practitioners working at small colleges or cash-strapped public universities? Are DHers too cliquish? Do social media platforms like Twitter trivialize DH's professional discourse? Can DH provide meaningful opportunities to scholars seeking alternatives to tenure-track faculty employment? Can it save the humanities? The university? (Gold, 2012, p. XI).

Debatten drejer sig altså ikke kun om faggrænser, som teltmetaforikken lægger op til (hvor mange kan teltet rumme, og hvem står udenfor?), men også om organisering, institutionalisering, forskningsformidling, karrieremuligheder samt begrænsninger og potentialer i det hele taget. I de efterfølgende antologier fra 2016, 2019 og 2023 finder man flere forsøg på at beskrive feltets sammenhængskraft eller grænser, mens redaktørerne i seneste udgivelse udtrykker: "We believe that 'digital humanities' as a term remains meaningful, even as smaller communities of practice characterize their work in new ways" (Gold og Klein, 2023, p. xiii). Digital humaniora har aldrig været en særlig prægnant betegnelse, men spørgsmålet er, om feltet har haft sin storhedstid og er påbegyndt sin opløsning i mindre områder. Et af de nye forskningsfællesskaber, som DDH-redaktørerne meget vel kunne have haft i tankerne, er *Cultural Analytics* (CA), som er et datadrevet og interdisciplinært felt, der interesserer sig for kulturprodukter og -fænomener i stor skala, herunder kritiske refleksioner over,

hvordan man tilgår kultur ved hjælp af computere. Betegnelsen har Lev Manovich som ophavsmand, og i 2016 fik disciplinen sit eget tidsskrift med *Journal of Cultural Analytics* (Manovich, 2016; Piper, 2016). Samme behov for differentiering ses i et ny-startet, litterært tidsskrift ved navn *Journal of Computational Literary Studies* (CLS), der udkom første gang i 2022 på tysk initiativ. To af formålene med tidsskriftet udlægges i den indledende redaktionsartikel: “[to] consolidate and expand the CLS community, and make CLS research visible as a distinct field within the broader Digital Humanities” (Schöch, Trilcke og Gius, 2023, p. 1). Angående danske forhold er det i denne sammenhæng værd at bemærke, at Humanities Computing har fået en genkomst med forsknings- og infrastrukturenheden Center for Humanities Computing ved Aarhus Universitet (ledet af Kristoffer Nielbo). Om disse eksempler er indicier på, at tiden er løbet fra digital humaniora som samlebetegnelse, er for tidligt at konkludere. Men de seneste par år – dvs. siden ChatGPT’s lancering i 2022 – har spørgsmål om digitale værktøjer og fokus på digital dannelse fundet ind i samtlige afkroge af humaniora. Når alle humanister diskuterer de forsknings- og undervisningsmæssige udfordringer og potentialer, som den seneste sprogteknologi rummer, er det kun blevet sværere at svare på, hvad en digital humanist egentlig er.

Denne afhandling kan sagtens betragtes som en del af digital humaniora, men da betegnelsen altså ikke siger meget i sig selv, må betragtningen kvalificeres. Dette har afhandlingens første to kapitler til hensigt at gøre. Kapitel 1 begynder således med en introduktion til den relevante sprogteknologi, hvilket leder over i først en videnskabsteoretisk gennemgang af nogle af de digitale litteraturstudier, afhandlingen støtter sig til, og dernæst over i en præsentation af min digitale adaptation af den tyske begrebshistorie. Kapitel 2 omhandler afhandlingens empiri og metoder. Kapitellet åbnes med en kort videnskabsteoretisk diskussion om store digitale korpuser i sammenhæng med litteraturhistorien. Herefter beskriver jeg det korpus, jeg i afhandlingen gør brug af, mens jeg til slut præsenterer og diskuterer de metoder, jeg har anvendt.

Når computeren læser bøger

Dette kapitel begynder med en indføring i den teknologi, afhandlingen gør brug af, og det forskningsfelt, afhandlingen indskriver sig i. Kapitlet indledes således med en introduktion til de sprogmodeller, der bygger på neurale netværk og transformerarkitekturen – AI med andre ord (1.1). Herefter følger en præsentation af digitale litteraturstudier som forskningsfelt, hvor perspektivet dels er videnskabsteoretisk, dels metodologisk. Et gennemgående tema er desuden, hvordan disciplinen både ligger i forlængelse af traditionel litteraturvidenskab og adskiller sig herfra (1.2). I resten af kapitlet udlægges afhandlingens teoretiske fundament, nærmere bestemt den tyske begrebshistorie, som den er formuleret af Reinhart Koselleck. Efter en kort introduktion (1.3) følger et afsnit, der tematiserer begrebshistoriens forståelse af modernitet (1.4), hvilket følges op af en præsentation og en diskussion af disciplinens forståelse af begrebet som et sprogligt fænomen (1.5). Herefter behandles forestillingen om et semantisk felt, dvs. begrebernes indbyrdes relationer (1.6). De to afsnit, som runder kapitlet af, udfolder begrebshistorien som en kontekstualistisk disciplin, først i kvalitativ forstand (1.7) og siden i kvantitativ forstand (1.8). De teoretiske afsnit er fælles om at tematisere overgangen fra en 'analog' til en digital udgave af begrebshistorie.

1.1 Vejen til AI

Før jeg bevæger mig videre til afhandlingens placering inden for digital litteratur- og begrebshistorie, kan det her være nyttigt med et oprids af den teknologi, som er

interessant i denne sammenhæng, nemlig *kunstige neurale netværk*.³ Selvom denne type algoritmer først inden for de seneste 15 år for alvor har taget fart og fået mediedækning, har de en længere forhistorie præget af omskiftelig forskningsinteresse for dem.⁴ Taksonomisk befinder de seneste neurale netværk sig i det underområde af maskinlæring, der kaldes *deep learning*. Begge betegnelser falder i øvrigt ind under paraplybegrebet kunstig intelligens eller AI, som på trods af sin udbredelse er svært at definere.⁵ Maskinlæring og deep learning bruges ofte i flæng om forsøget på at få maskindrevne algoritmer til at tillære sig mønstre ved den data, de *trænes* på, og med det formål at blive i stand til at gøre forudsigelser på lignende – men for algoritmerne ukendt – data. Den sidste proces kaldes *prædiktion*. Men skal man opstille en distinktion imellem maskinlæring og deep learning, er det især træningsdelen forud for prædiktionen, som er afgørende, idet man med deep learning har automatiseret den forudgående databehandling som en del af træningen. Uden menneskelige instrukser lærer deep learning-modellerne altså, hvordan data skal *repræsenteres* (dvs. oversættes numerisk), og på hvilket abstraktionsniveau det skal ske (LeCun, Bengio og Hinton, 2015, p. 436). Det er altså ikke længere programmørens opgave at udpege bestemte kendetegn ved data, idet man inden for deep learning selv lader computeren tilegne sig viden om disse data med afsæt i den måde, hvorpå man har skruet

---

³ Dette afsnit er en let omskrivning af en artikel, jeg har skrevet i en anden, editionsfilologisk sammenhæng. Artiklen udkommer i sin helhed under titlen "Hvor langt skal vi fra teksten?" i en endnu unavngiven antologi udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Efter planen udkommer antologien ultimo 2024.

⁴ Videnskabshistorisk anser man teknologiens undfangelse som Warren McCullochs og Walter Pitts forsøg på at sætte den menneskelige hjernes neuroner på matematisk formel, som de præsenterede i artiklen "A Logical Calculus of the Ideas Immanent in Nervous Activity" (1943). For en kort gennemgang af teknologiens historie, se fx (Macukow, 2016).

⁵ En langtidsholdbar definition på kunstig intelligens står over for to udfordringer, nemlig at vores forståelse af menneskelig intelligens løbende rykker sig, og at grænserne for maskinernes formåen gør det samme. Samtidig kan der være en verden til forskel på vurderingen af en opgaves sværhedsgrad, afhængig af om den stilles til et menneske eller en maskine, også kaldet Moravecs paradoks. For eksempel skabte det stor sensation, da IBM's Deep Blue-computer i 1997 formåede at slå den daværende verdensmester i skak, Garri Kasparov. Omvendt er en computer først blevet i stand til at identificere en kat på et billede inden for de seneste år og under væsentlig mindre offentlig opmærksomhed. Og det på trods af at det faktisk er en langt sværere opgave for computeren at løse end at vinde et parti skak (Sheikh, Prins og Schrijvers, 2023, pp. 16–18).

algoritmerne sammen forud for træningen.⁶ Sammenlignet med traditionelle maskinlæringsalgoritmer er de nyere kunstige neurale netværk mere avancerede, og de mange lag i netværket gør, at de kaldes dybe. De kunstige neurale netværk har altså en væsentlig aktie i termen deep learning (Goldberg, 2017, pp. 2–3).

Inden for sprogteknologien har man gennem længere tid arbejdet med forskellige typer af sprogmodeller, og ved tilføjelsen af deep learning-algoritmerne har teknologien gjort store fremskridt. Sprogmodeller bygget som kunstige neurale netværk består af forskellige lag af såkaldte neuroner fordelt på et input- og et outputlag på hver side af en række skjulte neuronlag, som foretager beregningerne. En åbenlys, men væsentlig pointe, som de neurologiske betegnelser ikke synes at eksplicitere, er, at computere ikke forstår ord og sætninger. De behandler udelukkende tal. Sprogmodellerne bygger i sidste ende på sandsynlighedsregning og er med en række algoritmer konstrueret til (at lære) at genkende statistiske mønstre i det sproglige materiale, de præsenteres for. Med afsæt i denne måde at tilgå og betragte sproget på har ét citat af den engelske lingvist J.R. Firth (1890-1960) nærmest fået sloganstatus: "You shall know a word by the company it keeps!" (Firth, 1957, p. 11). Citatets funktion i denne sammenhæng er klar; det optræder som en teoretisk rygdækning af, at et ords betydning er relationel. For sprogmodellerne betyder det i praksis, at de estimerer ords betydninger ud fra de lingvistiske kontekster, hvori de indgår, og på baggrund af det forhåndskendskab, modellerne har til sproget. Tilgangen bygger på den distributionelle antagelse, at ord med beslægtede betydninger må optræde i lignende (syntaktiske og semantiske) kontekster. Det hører med til historien, at man ikke skal lægge for meget i kanoniseringen af Firth og enkelte andre lingvister, herunder særligt amerikaneren Zellig Harris (1909-1992), da store dele af feltets teoretiske interesse er suspenderet til fordel for et metodisk engagement. Ved at kradse lidt i den

---

⁶ En anden måde at betragte forskellen mellem maskinlæring og deep learning på er ved at lægge mere vægt på et paradigmatisk snit end et taksonomisk. Fx er det blevet foreslået at skelne mellem tre forskellige æraer inden for maskinlæring: "Pre Deep Learning Era", "Deep Learning Era" og "Large Scale Era" (Sevilla *et al.*, 2022).

teoretiske overflade opdager man hurtigt, at det lingvistiske ophæng måske mest er for syns skyld (jf. Brunila og LaViolette, 2022).

Uagtet det manglende lingvistiske engagement er sprogteknologien i rivende udvikling, og det, som sprogmodellerne bliver bedre og bedre til, er at repræsentere ord som tal, også kaldet *word embedding*. Grundtanken ved word embedding er, at ord repræsenteres som vektorer i et vektorrum. Herved kan sprogmodellen bruge afstanden imellem ordene til at beregne deres indbyrdes ligheder og forskelle. En vektor er i matematikken en størrelse, som har en udstrækning og en retning. Tænk på et koordinatsystem med tre linjestykker forsynet med pile (der angiver retningen), og som hver især repræsenterer et ord. Vektorerne (linjestykkerne) rummer ingen betydning i sig selv, men hvis modellen på baggrund af sin træning på sprogdata opfatter dem som semantisk beslægtede, vil den geometriske afstand mellem vektorerne være mindre, end hvis modellen ingen semantisk lighed finder. Hvis de tre vektorer altså repræsenterer ordene hund, kat og jernbane, vil de to første (sandsynligvis) ligge tæt på hinanden i koordinatsystemet, mens de omvendt ville ligge langt fra sidstnævnte. Men frem for et koordinatsystem, der består af to dimensioner (x- og y-aksen), foregår beregningerne i et såkaldt højdimensionelt vektorrum med flere hundrede dimensioner. Vektorrummet er derfor ikke muligt at visualisere i sit fulde omfang, men muligt at foretage beregninger i.

I første halvdel af 2010'erne udkom flere modeller bygget på word embedding-teknologien, hvoraf Word2vec (Mikolov *et al.*, 2013) og GloVe (Pennington, Socher og Manning, 2014) er to af de mest kendte. Word embedding-modellerne benyttes stadig, men en af deres store begrænsninger er, at de baserer sig på *statisk* word embedding. Det vil sige, at de ikke formår at skelne mellem *type* og *token*. Forekomsterne af de enkelte ord (tokens) slås sammen og repræsenteres af samme vektor i vektorrummet (som én type). Konkret betyder det, at modellerne ikke er gode til at håndtere polysemer (ord, som har flere betydninger) og homonymer (ord, som staves

ens), da de udjævner betydningsforskelle ved at lade dem repræsenteres af samme vektor.

I 2017 lancerede et hold forskere – overvejende fra Google – *transformermodellen* (Vaswani *et al.*, 2017). Med denne models nye arkitektur skete et sprogteknologisk gennembrud, som en række andre store teknologivirksomheder og universiteter verden over siden har bidraget til. Transformermodellerne omsætter også sprog til vektorer og bearbejder det matematisk i et højdimensionelt vektorrum, men noget af det, som adskiller teknologien fra word embedding-modellerne, er, at den baserer sig på *kontekstuel* word embedding.⁷ Hermed formår modellerne at tage højde for de enkelte ords forekomster (tokens) ved at tildele dem individuelle vektorrepræsentationer fremfor den homografiske samling af ord i én vektor, som statisk word embedding betinger (Smith, 2020, pp. 72–73). Disse modeller har altså væsentlig bedre forudsætninger for at håndtere homonymi og polysemi. Det klassiske eksempel på engelsk er ordet 'bank'. En transformermodel er ud fra ordets kontekst i stand til at afgøre, hvorvidt ordet betyder flodbred eller pengeinstitut.

En anden nyskabelse ved transformermodellens arkitektur er brugen af de såkaldte opmærksomhedsmekanismer, der gør modellen i stand til at afveje vigtigheden af de enkelte ord(dele) eller sætninger i en tekst. Modellen foretager en automatisk afgørelse af, hvilke af de omkringliggende ord, der skal have indflydelse på et givent ords repræsentation. "Attention is all you need" er den berømte titel på artiklen, som lancerede transformermodellen (Vaswani *et al.*, 2017). Dermed sættes opmærksomhedsmekanismerne i centrum af den nye arkitektur.

En sidste og i denne henseende særlig væsentlig egenskab ved de sprogmodeller, der er bygget på transformerarkitekturen, er, at de forud for lancering er blevet trænet på enorme tekstmængder. Denne proces kaldes *præ-træning* og er grunden til, at de bliver kaldt for *store sprogmodeller* (Large Language Models). Præ-træningen

---

⁷ Den kontekstuelle repræsentation har transformermodellerne overtaget fra tidligere teknologi, fx Recurrent Neural Networks (RNN).

giver modellerne et grundlæggende kendskab til sprog som data, og de største sprogmodeller er trænet på korpusser bestående af flere hundrede milliarder ord og trænet efter endnu flere modelparametre. Det tager supercomputere ugevis at færdiggøre en sådan træning, hvorfor det er en bekostelig affære – både økonomisk og i CO2-regnskabet. Efter præ-træningen har man en generel sprogmodel, som kan anvendes til et væld af opgaver, og uden at den hertil påkrævede computerkraft er i nærheden af præ-træningens omfang. Blandt de mest kendte af denne type sprogmodeller er BERT (Devlin *et al.*, 2019) samt OpenAI's GPT-3 (Brown *et al.*, 2020) og GPT-4 (OpenAI, 2023).

Udviklingen har indtil nu dikteret, at modellerne vokser sig større og større, hvilket kræver endnu mere data at præ-træne dem på – og sandsynligvis flere gange de mængder, som indtil nu har drevet udviklingen (Hoffmann *et al.*, 2022). Denne datasult udgør især et problem for de mindre sprogområder, der ikke råder over store mængder af digitaliseret tekst, idet modelbyggerne prioriterer lettilgængelige data. Dette bevirker ikke kun, at den sprogteknologiske udvikling skævvrides globalt set. Det betyder også, at de eksisterende modeller i udgangspunktet er prædisponeret til sprogligt og kulturelt at foretrække de sprogkulturer, de har været mest eksponeret for under præ-træningen (jf. Cao *et al.*, 2023). Sprogmodellerne arver så at sige kulturelle værdier, fordomme, stereotype forestillinger, osv. fra træningsdataen. Da det er usandsynligt, at der i den nærmeste fremtid – hvis overhovedet nogensinde – opstår en global ligevægt af digitalt materiale, er det et problem, man også forsøger at løse ad mere teknisk vej (Hershcovich *et al.*, 2022, pp. 7003–7004). For at imødegå at Danmark skulle tabe sprogteknologisk terræn, er der på tværs af en række offentlige og private virksomheder blevet etableret et samarbejde om at udvikle et stort og frit tilgængeligt sprogkorpus. Resultatet er *The Danish Gigaword Corpus* (DAGW), der – som navnet antyder – indeholder en milliard ord, og dækker skriftligt og mundtligt dansk i bredden. Et blik på DAGW's sammensætning afslører dog, at historisk dansk – ikke overraskende – er markant underrepræsenteret. Fx er

der i korpusset over syv gange så meget data fra debatforummet heste-nettet.dk end fra historiske og litterære kilder (jf. Derczynski *et al.*, 2021, p. 416). Dette afspejler en anden tendens, nemlig at modellerne i udgangspunktet har dårligere vilkår, når de appliceres på historisk materiale end på samtidstekster (Al-Laith *et al.*, 2023, pp. 325–326). En af måderne, hvorpå man kan forbedre modellernes litteraturhistoriske formåen, er ved at tilføje dem et ekstra litteraturhistorisk lag oven på deres øvrige sprogkendskab. Det er blandt andet en strategi, vi forfølger i MeMo-projektet, hvor grundmodellerne fodres med vores korpus. Dette giver bedre forudsætninger for litteraturhistorisk applikation og er altså en løsning, som er mulig inden for rammerne af et forskningsprojekt (Al-Laith *et al.*, 2024, pp. 4813–4815). Den bedste – men absolut dyreste – løsning på problemet ville til gengæld være en massiv digitaliseringsindsats, der stillede digitaliserede litteraturhistoriske kilder til rådighed for aktørerne i den sprogteknologiske fremdrift. I skrivende stund arbejdes der på de såkaldte *Danish Foundation Models*, hvor Center for Humanities Computing på Aarhus Universitet er en af de centrale aktører (Enevoldsen *et al.*, 2023). Dette projekt har til hensigt at højne sprogmodellernes niveau af ‘danskhed’ – både sprogligt og kulturelt.

1.2 At læse på afstand

Men hvad skal man med sprogmodeller og algoritmer, når man beskæftiger sig med litteratur? Dette spørgsmål er der et litteraturvidenskabeligt felt, der forsøger at give svar på, og som i det følgende vil blive omtalt som digitale litteraturstudier. I det følgende vil jeg præsentere nogle af de væsentlige bidrag til disciplinen, som afhandlingen er inspireret af.

Indledningsvis er det dog værd at nævne, at selvom de digitale litteraturstudier afgjort byder ind med noget nyt, hvad angår tal og frekvenser, er et kvantitativt blik på litteraturen ikke et nyt fænomen i litteraturvidenskaben. Her kan man fx nævne Sven Møller Kristensen, som i *Digteren og Samfundet* (1942-1945) benytter antallet af oplag og trykte eksemplarer i sine sociologiske undersøgelser af

bogmarkedet i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet (Kristensen, 1945, pp. 155–173). Mads Rosendahl Thomsen har desuden bemærket, at J.P. Jacobsens forfatterskab er blevet kvantificeret og statistisk behandlet i *Synselementerne i Naturskildringen hos J. P. Jacobsen* (1921) af Søren Haller, og at Jørn Vosmar i sin doktordisputats fra 1984 ligeledes har været i gang med at tælle ord i Jacobsens forfatterskab (Thomsen, 2013, pp. 134–135). Vosmar benytter optællingen som led i en stilanalyse, hvor han blandt andet hæfter sig ved, at frekvensen af plantenavne og farveadjektiver er karakteristisk for forfatteren (Vosmar, 1984, pp. 17–26). Men hans optælling af forfatterskabets leksikalske inventar er ikke konsekvent, hvad han forklarer således:

Dels er kvantitativ vægt ikke synonym med kvalitativ betydning, når det drejer sig om litterær stil, dels foreligger der ikke – og kan af metodologiske grunde næppe tænkes tilvejebragt – et materiale, der muliggør en tilfredsstillende sammenligning med de enkelte stiltræks "normalfrekvens" (p. 23).

Hallers og Vosmars tunge tællearbejde er siden blevet en del lettere, og den stilistiske metode, som Vosmar savner, har fundet vej til de digitale litteraturstudier, hvor den går under navnet stylometri og blandt andet bruges til at kortlægge forfatteres stilistiske kendetegn.⁸ På mange måder peger Vosmar på en af de udfordringer, som de digitale litteraturstudier er optaget af og tager op, nemlig hvordan man forbinder kvantitative analyser med kvalitative. De fremhævede forskningseksempler skulle desuden gerne vidne om, at den litteraturvidenskabelige interesse for tal ikke er ny – heller ikke i en dansk kontekst.

Inden for litteraturhistorieskrivning spiller antal generelt en central rolle, om end dette aspekt ikke altid gøres eksplicit. Dette har Matthew Wilkens blandt andre påpeget:

---

⁸ For en introduktion til stylometri og metodens anvendelse ved hjælp af det populære R-bibliotek *stylo*, se (Eder, Rybicki og Kestemont, 2016).

You likely won't frame any of these pieces of your argument in numerical terms, but they depend on a defensible sense of the distribution of specific features within and across a range of relevant texts. You will, in short, have built an abstractly quantifiable model of your problem domain and of your texts' place within it (Wilkens, 2015, pp. 11–12).

Sagt på en anden måde er det ikke kun de digitale litteraturstudier, som tæller litterære fællestræk. Argumenter for litteraturhistoriske tendenser, strømninger og perioder styrkes generelt af adskillige litterære eksempler, som rummer et antal fællesstræk trods værkernes indbyrdes forskelle i øvrigt. Men det er især ved måden, hvorpå sådanne stiliserings- og generaliseringsmanøvrer foretages, at de digitale litteraturstudier skiller sig ud, hvilket det nu skal handle om.

Den digitale tilgang til litteratur går under mange navne: *distant reading*, *macroanalysis*, *literary modeling*, *text/data mining*, osv. Af de nævnte er det især fjernlæsning (*distant reading*), som har vundet indpas i litteraturvidenskaben – et begreb, som den amerikanske litterat Franco Moretti står bag.⁹ Det er måske ikke så overraskende, at det er en af de mindst tekniske betegnelser, som har slået an. Fjernlæsning er lige dele provokerende og fængende, idet betegnelsen helt eksplicit markerer at være et alternativ til en litteraturvidenskabelig “core value”, nemlig nærlæsning (Thomsen, 2022, p. 91). Det var også som nærlæsningens modsætning, at Moretti lancerede begrebet i artiklen “Conjectures on World Literature” fra 2000:

[...] what we really need is a little pact with the devil: we know how to read texts, now let's learn how *not* to read them. Distant reading: where distance, let me repeat it, *is a condition of knowledge*: it allows you to focus on units that are much smaller or much larger than the text: devices, themes, tropes—or genres and systems (citeret efter: Moretti, 2013a, pp. 48–49).

---

⁹ Selvom fjernlæsning efterhånden er blevet et synonym for digitale litteraturstudier, hører det med til historien, at computerassisterede analyser af litteratur går væsentligt forud for fjernlæsningsbegrebets opståen (se fx Olsen, 1991), og at Morettis første udgaver af fjernlæsning ikke baserer sig på maskinlæsning eller lignende teknologi (jf. nedenfor).

Morettis interesse er litteraturens kredsløb i stor skala, og hvordan litterær udvikling tager sig ud gennem flere århundreder og fra land til land. Ifølge Moretti er nærlæsningen som metode ikke egnet til dette formål, men det er fjernlæsningen til gengæld, idet dens reduktive fokus på enkelte dele af litteraturen gør kvantificering og generalisering mulig. I *Graphs, Maps, Trees* (2005) hævder han, at idet fjernlæsningen reducerer litteraturen til få enheder, får man et bedre indblik i deres indbyrdes sammenhænge (Moretti, 2005b, p. 1) – og dermed i litteraturens store linjer eller store systemer. I disse tidlige fjernlæsningsstudier er Moretti endnu ikke begyndt at anvende maskinlæringsalgoritmer, men i stedet benytter han fx bibliografiske informationer (genrer, titler, etc.), når han kvantificerer litterær udvikling i stor skala (se fx Moretti, 2005a). Dette ændrer sig dog i begyndelsen af 2010'erne, hvor han er initiativtager til Stanford Literary Lab, der samler en række litterater med digitale og kvantitative interesser, herunder nogle med programmeringskompetencer. I forskellige samarbejdskonstellationer udgiver forskerne en række indflydelsesrige og eksperimentelle digitale litteraturstudier som "pamfletter" på centrets egen hjemmeside og uden om videnskabelig peer-review-proces. I en af pamfletterne fantaserer Moretti om at arbejde med 200.000 romaner. Antallet af værker er hypotetisk, men skal blandt andet bruges til at understrege en epistemologisk pointe: "The new scale changes our relationship to our object, and in fact it changes the object itself" (Moretti, 2017, p. 1). At arbejde med litteratur i denne størrelsesorden er ifølge Moretti ikke kun et spørgsmål om metoder, men også et spørgsmål om at se litteraturen i et nyt lys.

Af de involverede i Stanford Literary Lab er det især Matthew Jockers, som bidrager til udviklingen af de digitale litteraturstudier. Sammen med Moretti leder han centret i dets første år, mens han i 2013 udgiver bogen *Macroanalysis*, hvor han præsenterer sit eget bud på en digital analysestrategi, som bogen har taget sit navn efter. Jockers låner inspiration fra den økonomiske videnskabs skelnen mellem makro- og mikroøkonomi efter den britiske økonom John Maynard Keynes' *General Theory of Government, Interest, and Money* fra 1936 (Jockers, 2013, p. 25).

Makroanalysen er hos Jockers ligeledes konciperet som en antitese til nærlæsning – eller til ‘mikroanalysen’ – men han fremhæver gentagende gange, at begge analysestrategier er vigtige, og at de indbyrdes beriger hinanden (se fx p. 26). Alligevel synes han at give makroanalysen epistemologisk forrang:

Like it or not, today’s literary-historical scholar can no longer risk being just a close reader: the sheer quantity of available data makes the traditional practice of close reading untenable as an exhaustive or definitive method of evidence gathering. Something important will inevitably be missed. The same argument, however, may be leveled against the macroscale; from thirty thousand feet, something important will inevitably be missed. The two scales of analysis, therefore, should and need to coexist. For this to happen, the literary researcher must embrace new, and largely computational, ways of gathering evidence (p. 9).

Det er de computationelle metoder, som sikrer, at de litterære ‘beviser’ indsamles ‘empirisk’ og ‘systematisk’, mens de traditionelle tilgange ifølge Jockers rummer en betydelig risiko for, at forskeren finder og behandler ‘anekdotiske beviser’, dvs. ‘tilfældige’ tekstnedslag fra kun få tekster (p. 8). I et tænkt eksempel fremhæver han desuden, at den datadrevne tilgang til litteratur (makroanalysen) er langt mere overbevisende, idet den både er ‘omfattende’ og ‘definitiv’, mens nærlæsningen (mikroanalysen) er ‘anekdotisk’ og ‘spekulativ’, hvilket er det samme som at sige, at nærlæsningen heuristisk set hverken er en sikker eller overbevisende fremgangsmåde (p. 31). Det er med andre ord en halvhjertet gestus, når Jockers fremhæver nærlæsningens videnskabelige validitet. Metoden er kun litteraturhistorisk forsvarlig i det omfang, at den er understøttet af og appliceret på et maskinelt dataudtræk, dvs. når den anvendes inden for makroanalysens empiriske domæne. Ifølge Jockers stiller makroanalysen også erkendelsesteoretiske krav (jf. pp. 16–17). Det gælder ikke bare om at tillære sig nogle nye værktøjer, der kan behandle en ellers uoverskuelig mængde empiri. Det gælder også om at *lære* at tænke stort og at stille de rigtige spørgsmål til litteratur som *big data* (p. 7; pp. 173–174). Jockers’ begejstring for

digitaliseringens og makroanalysens muligheder viser sig især, når han bruger de statistiske fagtermer 'stikprøve' og 'population' til at understrege, hvordan big data ændrer litteraturvidenskaben. Ifølge Jockers er stikprøver (enkelte forfattere eller værker i en periode) ikke nødvendigvis repræsentative for populationen (al litteratur i perioden), selvom litteraturhistorikere har for vane at få det til at lyde sådan (pp. 7–8). Jockers overser dog, at digitale tekstkorpusser sjældent afspejler en 'population', mens man kan diskutere, hvordan en population overhovedet skal forstås i litteraturhistorisk sammenhæng (jf. 2.1).

Hos Andrew Piper, der især med *Enumerations* (2018) er blevet en af feltets toneangivende stemmer, er kritikken af nærlæsningstraditionen også udtalt. Han stiller sig kritisk over for den traditionelle litteraturforsknings måde at foretage generaliseringer på, idet han mener, at den videnskabeligt set er uigennemsigtig. Omvendt kan metoderne fra de digitale litteraturstudier sikre videnskabelig transparens, som han påpeger i en artikel med den offensive titel "There Will Be Numbers" fra 2016:

Such methods push against the black-box of charisma and insight that have been the historical foundations of knowledge in the humanities - and by extension the elitism at their core. How did a critic come to arrive at this insight? What did he or she read or see prior to its genesis? What were the procedures through which the mind conjured such brilliance? Genius! The cultural analyst by contrast lays bare as much as possible of this intellectual process. In this, the practice aims to be more democratic, not less so as many claim (Piper, 2016, p. 7).

I modsætning til den traditionelle litteraturhistorieskrivning har den computatorielle udgave ifølge Piper et demokratisk potentiale, eftersom den ikke hviler på den enkelte forskers personlige autoritet, overbevisningskraft og litterære smag. Derimod hviler den på et metodisk håndværk, hvor alle trin i processen åbent kan og bør lægges frem. Dette skyldes blandt andet, at når man arbejder algoritmisk, er man

nødt til at ekspliciterer proceduren ved hjælp af instrukser til computeren (Piper, 2018, pp. 10–11). Selvom Piper ligeledes understreger, at nærlæsning er metodisk uegnet til at foretage litteraturhistoriske generaliseringer, tilskriver han dog metoden en afgørende rolle i det datadrevne modelarbejde. Ifølge Piper fungerer nærlæsninger nemlig både som en idégenerator og som en valideringsteknik i de digitale litteraturstudier. Det tekstnære kendskab til litteraturen er en dikterende forudsætning for, hvordan modellerne kan konstrueres, mens deres kvantitative output efterfølgende bør undersøges i sammenhæng med den litteratur, de har til hensigt at beskrive. Han udlægger processen som en hermeneutisk cirkel, hvor man ved at skifte mellem nærlæsning og fjernlæsning bliver klogere på det emne, man undersøger, og de metoder man bruger (pp. 10–11; p. 39). Der er ingen tvivl om, at Piper finder de computationelle og kvantitative metoder mest egnede til litteraturhistorisk generalisering, men de har ikke til hensigt at fremsætte objektive udsagn om litteraturhistorien, som man fx kunne mistænke Matthew Jockers for at ønske sig med sin makroanalyse. Et af Pipers hovedargumenter er nemlig, at denne fremgangsmåde viser, hvor dybt indlejret den enkelte forskers engagement er i de resultater, som produceres. Derfor gælder det på den ene side om at anerkende, at forskeren er indblandet – og skal være indblandet – i sin forskning og dens resultater, mens det på den anden side gælder om at ekspliciterer, hvori indblandingen består, dvs. åbent at fremlægge overvejelserne bag de metodiske valg (jf. p. 179). Såvel problemstillingen – mikro- og makro, nær- og fjern – som Pipers pointe lader sig genfinde i mit projekt.

Det er værd at fremhæve, at Moretti, Jockers og Piper er fælles om at stille sig i metodisk opposition til den traditionelle litteraturvidenskab. Desuden er forfatterne enige om, at de kvantitative og computationelle tilgange til litteratur ikke bare tilbyder mere hensigtsmæssige metoder, men også fordrer en ny form for erkendelse. Dette er særligt udfoldet hos Piper. Men hvordan griber de digitale litteraturstudier egentlig spørgsmålet om skala an? Skal man have al litteratur med for at bedrive kvantitativ litteraturforskning, eller kan man skalere på anden vis?

Som nævnt ønsker Matthew Jockers at forankre litteraturhistoriske tendenser i big data, dvs. kun ved at have blik for litteraturen i sin helhed kan man retfærdiggøre udsagn om litterær udvikling. For Moretti er empiriens omfang ligeledes altafgørende, og korpusset kan ikke blive stort nok: “ideally, those 200,000 novels” (Moretti, 2017, p. 2). Morettis og Jockers’ empiriske sult hører dog til i feltets ekstreme ende. Samme år som Moretti udtrykker ønsket om et korpus på flere hundredtusinder romaner, erklærer Andrew Piper denne tilgang for passé.

Much of the early discourse surrounding the computational understanding of literature has inevitably focused on notions of distance or bigness, on a vocabulary of transcendence or the macrocosm (Piper, 2017, p. 651).

Ifølge Piper giver det ikke mening at tænke stort, før man lærer at tænke småt, da dette er den eneste måde, hvorpå man får blik for de erkendelsesmæssige betingelser og potentialer, som den computationelle tilgang til litteratur indebærer (pp. 652–653). Piper har opgivet forestillingen om, at man blot med et tilstrækkeligt stort datasæt (big data!) kan analysere et stabilt litteraturhistorisk makrokosmos.¹⁰

I stedet er modellernes styrke, at de tillader perspektivskift mellem del og helhed i et korpus (Piper, 2018, pp. 8–11). Det er også derfor, at han kan hævde, at “[n]umber is a lens” (p. 39). Når man analytisk veksler mellem at zoome ud og ind, får man ikke blot et bedre blik for modellernes repræsentationer af korpusset som helhed, men også for deres repræsentationer af dets mindre dele. På den måde informerer niveauerne så at sige hinanden.

En lignende pointe om væsentligheden ved et gentagende perspektivskifte findes i Ted Underwoods indflydelsesrige monografi *Distant Horizons* fra 2019. Selvom Underwoods udgangspunktet er at spore litteraturens udvikling gennem

---

¹⁰ Det kan desuden påpeges, at der også er rettet en feministisk institutionskritik af big data-retorikken og -tankegangen: “Big Dick Data is a formal, academic term that we, the authors, have coined to denote big data projects that are characterized by patriarchial, cis-masculinist, totalizing fantasies of world domination as enacted through data capture and analysis” (D’Ignazio og Klein, 2020, p. 4).

flere hundrede år og i et omfang, som overgår menneskelig formåen, er han opmærksom på, hvordan man ved hjælp af maskinlæringsmodeller kan bevæge sig fra makro- til mikroniveau:

Models are inherently relational, and one of their strengths is to build bridges between different scales of analysis—allowing us to understand how the historical contrast between two periods was expressed at the scale of the paragraph (Underwood, 2019b, p. 64).

Underwood bruger desuden en analytisk strategi, han kalder “perspectival modeling”, som både omfatter maskinlæringsmodeller trænet på forskellige historiske kategoriseringer af empirien (fx genrebestemmelser) og modeller trænet på forskellige perioder (p. 36). Ved konsekvent at gribe analysen perspektivisk an, kan han forholde sig til del-helheds-spørgsmålet på flere niveauer. Dels ved at se, hvordan de forskellige modeller afviger fra hinanden med afsæt i enkelte passager, dels ved at sammenligne modellernes enkeltvise præcision med afsæt i specifikke perioder.

Det sidste eksempel på kvantitative perspektivforskydninger, jeg her vil fremhæve, udmærker sig ved, at det let lader sig oversætte til en konkret procedure. Peter Broadwell og Timothy Tangherlini foreslår nemlig en analytisk strategi, der skelner mellem makro-, meso- og mikroskala, og som udlægges således:

Given these three scales of representation, from corpus (macro) to authors (meso) to works (micro), users can explore the various overlaps between authors and works (Broadwell og Tangherlini, 2018, p. 22).¹¹

Fordelen ved denne perspektiviske skelnen er, at den på et teoretisk niveau er håndfast, mens den på et analytisk niveau er fleksibel, idet den tillader varierende analytiske greb på de forskellige niveauer. Min afhandling er inspireret af denne måde at

---

¹¹ Tilgangen bygger videre på Tangherlinis adaptation af Katy Börners informationsvidenskabelige begreb makroskop, som han har indført i en humanistisk og folkløristisk sammenhæng (Tangherlini, 2013, pp. 10–11).

zoome ind og ud på, omend jeg ikke har tillagt mig terminologien, når jeg løbende skifter linse. Men uanset hvad man kalder de forskellige niveauer, er en af de væsentlige styrker ved de digitale litteraturstudier, at metoderne tillader undersøgelser af litterære mønstre på kryds og tværs.

I forlængelse af denne introduktion til feltet, bør jeg understrege, at jeg betragter den digitale tilgang som en af flere muligheder for at bedrive litteraturhistorie. At der er tale om et metodisk alternativ står klart, men personligt er jeg hverken begejstret over kritikken af den traditionelle litteraturhistorieskrivning eller overbevist om dens rigtighed. I løbet af min afhandling vil man fx se flere tilfælde, hvor (mine tolkninger af) modellernes resultater supplerer forskningens hidtidige resultater. Af samme grund er jeg heller ikke overbevist af den kritik, der har været af de digitale litteraturstudier.¹²

I Skandinavien er interessen for de digitale metoder stigende, men størstedelen af den digitale litteraturforskning udspringer af kollektive og eksternt finansierede projekter.¹³ Dette kan både tolkes som et tegn på, at digitale og computationelle humanistiske projekter lige nu har medvind i fondsansøgningerne, og som et udtryk

---

¹² En af de måske mest interessante kritikker er fremsat af Nan Z. Da, der gennemgår en række computationelle studier ud fra både et statistisk og kulturhistorisk perspektiv, hvilket får hende til at hævde, at der er et misforhold mellem de statistiske værktøjer og de genstande, de benyttes på (Da, 2019). Ted Underwoods modsvar bør dog læses i sammenhæng hermed, idet han argumenterer for, at megen af Das kritik rammer forbi skiven, mens han ligeledes indsætter kritikken i en historisk kontekst (Underwood, 2020). Desuden kan Kathrine Bodes udlægning af og refleksioner over stilstanden i debatten om *for* eller *imod* digitale litteraturstudier anbefales (Bode, 2023). For eksempler på digitale litteraturforskere, der i 90'erne og 00'erne oplever ikke at blive taget alvorligt uden for digitale fagfællesskaber, se (Jockers, 2013, pp. 12–13).

¹³ Foruden MeMo-projektet, som denne afhandling er en del af, er der flere andre igangværende digitale projekter. Her kan fx nævnes Fabula-NET, der bl.a. har til formål at undersøge litterær kvalitet ved hjælp af computationelle metoder. Projektet er ledet af Kristoffer Nielbo og Mads Rosendahl Thomsen fra Aarhus Universitet. Af igangværende projekter i Norge finder man ImagiNation, som med et stort korpus og en datadrevet tilgang har til hensigt – helt bogstaveligt – at kortlægge norsk litteratur i perioden 1814–1905. Projektets PI er Anders Skare Malvik. Desuden finder man projektet NORN, som bl.a. undersøger fortællingerne om romantisk nationalisme i norsk litteraturhistoriografi ud fra et digitalt og kvantitativt perspektiv, og som er ledet af Ellen Rees. I skandinavisk sammenhæng er UCOL i øvrigt et eksempel på et projekt, som har afstedkommet et mere permanent digitalt samarbejde, som afføder nye projekter. Forskergruppen UCOL huses på Uppsala Universitet, hvor Karl Berglund er koordinator for den.

for, at det kræver tid og penge at udvikle digitale korpuser og metoder samt ikke mindst at afsøge mulighederne for at anvende dem. Forhåbentligt kan resultaterne af sådanne projekter være med til at fremme den digitale litteraturforskning, således at den med Ted Underwoods udtryk bliver en "Semi-Normal Thing" (Underwood, 2019a).¹⁴ Men som blandt andre Jakob Ladegaard har fremhævet, kræver det en indsats fra de digitale litteraturforskere at vinde en bredere faglig forståelse og anerkendelse (Ladegaard, 2021, p. 64). Denne afhandling skal ses som mit forsøg på at tage del i denne indsats.

1.3 Historiske (re)konstruktioner

De digitale metoder tilfører humanistisk forskning mange nye muligheder. Én af dem er at arbejde med begreber i stor skala, hvilket denne afhandling er et eksempel på. Men hvordan forstås et begreb i afhandlingen, og hvordan kan denne forståelse oversættes til en digital kontekst?

I de resterende dele af kapitlet vil jeg præsentere afhandlingens teoretiske ståsted. Som nævnt indledningsvis bygger mine undersøgelser på den tyske begrebshistorie, som har historikeren Reinhart Koselleck som dens teoretiske og intellektuelle bannerfører. Begrebshistorie i den koselleckske tradition blev for alvor lanceret i 1972 med første bind af leksikonet *Geschichtliche Grundbegriffe*, som Koselleck redigerede sammen med to ældre kolleger, Werner Conze og Otto Brunner, og som han allerede havde taget et teoretisk og metodisk tilløb til i slutningen af 1960'erne (se Koselleck, 1967). Koselleck var ubetinget projektets drivkraft og den eneste af det første binds tre redaktører, der levede længe nok til at se projektet afsluttet af ottende bind i 1997, hvor leksikonet samlet indeholdt 119 artikler skrevet af 109 forfattere (Nevers og

---

¹⁴ I denne sammenhæng er det desuden værd at nævne *Digital Literary Studies - a Companion Guide* (2021), som er et online appendix til litteraturhåndbogen *Literature: An Introduction to Theory and Analysis* (2017), og som er redigeret af Mads Rosendahl Thomsen, Emma Risgaard Olsen og Telma Peura. Her gives korte introduktioner til, hvordan man kan undersøge mange af litteraturvidenskabens områder og spørgsmål på digital og kvantitativ vis.

Olsen, 2007, p. 14). Hvis man kortfattet skal svare på, hvad begrebshistorie er, kan man pege på en af dens centrale grundantagelser, nemlig at historien kun kan tilgås og rekonstrueres via de sproglige spor, den sætter. Eller som Hans Erich Bödeker sammenfattende konstaterer, så begrundes begrebshistorien sig på to teser: for det første, at historie afspejles i og udtrykkes gennem begreber, hvorfor historie kun kan begribes ved at analysere begreber, og for det andet, at begreber har deres egen historie, som kan spores over tid (Bödeker, 2011, p. 23). Begreber giver adgang til historien, men de er også selv en del af et historisk forløb. Begreber *har ikke* blot en historie, men de *er* historie (Fernández Sebastián, 2011, p. 5). Den koselleckske variant af begrebshistorien er siden *Geschichtliche Grundbegriffes* lancering blevet adapteret og videreudviklet i en række europæiske og asiatiske lande.

Her vil jeg ikke gennemgå begrebshistoriens egen historie, men i stedet vil jeg i den resterende del af kapitlet udpege nogle af dens teoretiske indsigter, som min afhandling bygger på, og fremhæve, hvordan jeg har oversat dem til et kvantitativt og computerbaseret studium.¹⁵ Først gælder det Kosellecks teoretiske overvejelser over historisk tid, nærmere bestemt kategorierne 'erfaring' og 'forventning'. Herefter præsenterer jeg den begrebshistoriske skelnen mellem ord og begreber, herunder begrebernes forskudte temporalitet, hvilket leder videre til et kort afsnit om begrebernes indbyrdes sammenhæng i det, der kaldes semantiske felter. I de to sidste afsnit gælder det først begrebshistoriens åbning mod socialhistorien, dvs. dens forsøg på at etablere en forbindelse mellem tekst og kontekst, og dernæst en diskussion af, hvordan vilkårene og mulighederne for kontekstualisering tager sig anderledes ud for en digital begrebshistorie.

---

¹⁵ For en generel og dybdegående introduktion til Kosellecks liv og værk, se Niklas Olsen *History in the Plural* (2014), hvor særligt kapitel 4 behandler Kosellecks indflydelse på begrebshistorien (jf. Olsen, 2014, pp. 167–201). Se desuden (Steinmetz og Freeden, 2017) for en kritisk indføring i aktuel europæisk begrebshistorie samt (Pernau, 2018) for en diskussion af begrebshistoriens muligheder i et globalt perspektiv.

1.4 Moderne erfaringer og begreber

En begrebshistorikers primære opgave er at spore historien i sproget og følge sproget gennem historien, men historisk tid er dog underlagt en anden og mere grundlæggende temporalitet, som går forud for sproget. Det slår Koselleck fast i artiklen “‘Erfaringsrum’ og ‘forventningshorisont’ – to historiske kategorier” (1976), hvor han argumenterer for, at begrebsparret ‘erfaring’ og ‘forventning’ egner sig til at beskrive historiens førsproglige tidsstruktur. Han betragter erfaring og forventning som “formale” eller metahistoriske kategorier, hvilket vil sige, at de betegner noget alment og ikke formidler bestemte historiske virkeligheder, hvorfor begrebsparret kan anvendes på tværs af tid og sted (Koselleck, 2007c, p. 29). Begreberne udtrykker således et førsprogligt, antropologisk grundvilkår, dvs. at mennesket til enhver tid orienterer sig efter sine erfaringer fra og forventninger til tilværelsen. Men de udgør også selve mulighedsbetingelserne for historisk erkendelse. Eller som Koselleck selv skriver:

[...] ingen kategori kan tænkes, som ikke er konstitueret gennem erfaring og forventning. Følgelig indikerer vore kategorier noget almenmenneskeligt; man kan sige, at de henviser til noget antropologisk givet, som ingen historie er mulig eller blot tænkelig foruden (pp. 30–31).

Som blandt andre den danske begrebshistoriker Jan Ifversen har pointeret, er Kosellecks erfaringsbegreb inspireret af Hans-Georg Gadamers filosofiske hermeneutik, men Kosellecks erfaringsbegreb er ontologisk set mere vidtrækkende, idet Koselleck både forstår erfaring som afkoblet sprogets meningsstrukturer og som et antropologisk grundvilkår (Ifversen, 2007, p. 85). Erfaring er en universel måde, hvorpå mennesket orienterer sig i sin omverden, og de enkelte, ‘konkrete’ erfaringer finder ikke nødvendigvis sproglige udtryksformer, selvom det ofte vil være tilfældet.

Når Koselleck hævder, at det er erfaring og forventning, som gør historie(r) mulig(e), skyldes det, at han betragter dem som bindeleddet mellem fortid og fremtid. Som forsøgsvisse – og senere berømte – definitioner udlægger Koselleck erfaring

som "det nutidige forgangne" og forventning som "nutidigt aktualiseret fremtid" (Koselleck, 2007c, p. 33). Erfaring er altså en (nutidig) fortolkning af fortiden og dens hændelser, mens forventning er en foregribelse af fremtiden, som delvist afstedkommes af erfaringen. Idet erfaring og forventning udtrykker menneskets to grundlæggende måder at forholde sig til tilværelsens temporalitet, bliver de også forudsætningen for historisk tid: "De henviser til menneskets tidslighed og dermed – metahistorisk, så at sige – til historiens tidslighed" (p. 32). Når erfaringer og forventninger bundtes sammen og betragtes som et hele, omtaler Koselleck dem som 'erfaringsrum' og 'forventningshorisont'. Det væsentlige er her, at erfaringsrummet og forventningshorisonten ikke er statiske størrelser, men at de ændrer sig over tid. Når nye erfaringer og forventninger byder sig til, sætter de fortiden og fremtiden i et nyt lys, hvorfor de også kan ændre karakteren af 'gamle' erfaringer og forventninger (pp. 35–38). Koselleck betragter forholdet mellem erfaring og forventning som asymmetrisk, mens det er deres indbyrdes spænding, "der på skiftende måder fremprovokerer og derved fremdriver historisk tid" (p. 37). Sagt på en anden er historisk forandring et udtryk for, at ikke alt går som forventet. Forandring finder sted, når fremtiden overrasker og forventninger ikke indfries, da det kun er på denne måde, at nye erfaringer melder sig, hvilke igen afføder nye forventninger til fremtiden, osv. Det er denne dynamik, som ifølge Koselleck præger og kendetegner historisk tid.

Et væsentligt aspekt af Kosellecks erfaringsbegreb er desuden, at det ikke kun indbefatter det enkelte individs livserfaringer. Derimod kan erfaringer være intersubjektive, og bestemte befolkningsgrupper kan være fælles om en række erfaringer, der ikke genfindes blandt samfundets øvrige grupper (Koselleck, 2007b, pp. 202–203). Erfaringsrum – og dermed forventningshorisont – kan altså afhænge af socialt udsyn. I afhandlingen bruger jeg fx denne pointe til at belyse, hvorfor de radikale løsninger på problemerne tilknyttet ægteskabet næsten udelukkende findes hos de mandlige forfattere, selvom de har til hensigt at tilgodese kvinderne. Her argumenterer jeg for, at netop dette begrebspar kan være en fortolkningsnøgle (7.4).

Et af Kosellecks formål med refleksionerne over historisk tid er at give et teoretisk fundament til hans modernitetstese: at overgangen til moderniteten kendetegnes ved, at der bliver længere mellem erfaring og forventning. Moderniteten indebærer en temporal acceleration, der gør, at forventningshorisonten bliver løsrevet fra de overleverede erfaringer (Koselleck, 2007c, pp. 38–40). Ifølge Koselleck er der i de forudgående historiske epoker et mere ligefremt forhold mellem erfaring og forventning på tværs af generationerne. Her er påstanden, at det førmoderne menneske mere eller mindre kunne forvente det samme af tilværelsen, som dets forældre og forfædre havde erfaret den. Livsbaner og tilværelsesfortolkninger var i udpræget grad stabile. I *Geschichtliche Grundbegriffe* kommer denne hypotese til udtryk i forestillingen om saddeltiden (Sattelzeit), der betegner en historisk overgangsfase og en brydningstid mellem det førmoderne og det moderne Europa. Begrebshistorisk betinger dette temporale omslag, at gamle begreber optager nye betydninger, mens helt nye begreber dukker op som tidssvarende udtryk for et Europa i transformation (Koselleck, 1972, p. XV). Tysklands saddeltid bestemmes til perioden mellem 1750-1850 (Koselleck, 1967, p. 91), men forestillingen om en sådan overgangsperiode til moderniteten har både været kritiseret og diskuteret.¹⁶

Kosellecks forståelse af moderne begreber står og falder dog ikke med saddeltids-hypotesen. De moderne begreber karakteriseres nemlig ved, at de semantisk set har en forskudt temporalitet, som altså ikke begrænser sig til overgangsperioden. Til at anskueliggøre denne pointe bruger han janushovedet som en metafor for et begrebs historisk indlejrede betydninger. Den romerske gud Janus' to hoveder skal illustrere, at nogle dele af et begrebs samlede betydningsindhold peger frem i tid, mens andre dele peger tilbage i tid (Koselleck, 1972, p. XV). Begreber afspejler derfor

---

¹⁶ Koselleck indrømmer i en senere kommentar til kritikken af idéen om en saddeltid, at termen blev undfanget og brugt i forbindelse med at søge om midler til finansiering af projektet, og at den i projektet især fungerede som en praktisk måde at indsnævre dets omfang på. Han anerkender ligeledes, at saddeltids-hypotesen generelt har forvirret mere end den har gavnet, men understreger i samme ombæring, at den ikke har haft nogen metodologisk indflydelse på projektet (Koselleck, 1996, p. 69). For kritikken, som Koselleck her reagerer på, se (Pocock, 1996).

‘samtidigheden af det usamtidige’ (p. XXI). Eller sagt på en anden måde udtrykker begreber ikke alene samtidens erfaringer og forventninger, idet (nogle af de) for-gangne tiders opfattelser af begrebet hænger ved og fortsat kommer til udtryk gen-nem begrebet.

Det er netop disse semantiske forskydninger, begrebshistorien til hensigt at afdække, hvilket sker ved at veksle mellem synkrone og diakrone indfaldsvinkler. Det synkrone perspektiv “udmåler erfaringsrummet og forventningshorisonten for de forskellige tider for hermed at undersøge begrebernes sociale og politiske funk-tion og deres samfundsspecifikke brug” (Koselleck, 2007a, p. 66). Det diakrone per-spektiv følger til gengæld begreberne over tid – fra periode til periode – og med hen-blik på at undersøge deres semantiske udviklinger (jf. p. 67). I de seneste års digitale versioner af begrebshistorie har idéen om at spore semantisk udvikling over tid fan-get an, og det er da også det diakrone perspektiv, Koselleck selv foretrækker (p. 68).¹⁷ Men idet jeg kun beskæftiger mig med en 30-årig periode, kan jeg allerhøjest anlægge et såkaldt mikrobiakront perspektiv, som undersøger mere lokale udsving i begre-bernes historie (jf. Steinmetz, 2012, pp. 88–89). Dette er blandt andet idéen bag kapitel 4’s modellering og kvantificering af periodens skæbnebegreb efter moderne og før-moderne indhold, altså skæbnen som et janushoved for nu at genbruge Kosellecks metafor. Desuden er det et gennemgående tema i afhandlingen, at ‘samtidigheden af det usamtidige’ kommer til udtryk i mine begrebsanalyser. Jeg argumenterer dog også for, at når man arbejder kvantitativt, er semantisk udvikling ikke det eneste væ-sentlige pejlemærke i en mikrobiakronisk analyse. Begrebernes frekvens er også en

---

¹⁷ Fx har Melvin Wevers og Marijn Koolen med afsæt i hollandske aviser fra sidste halvdel af 1900-tallet og ved hjælp af Word Embedding-modeller vist, hvordan opfattelsen af abort ændrer sig over tid, idet begrebets sproglige kontekst går fra at omhandle sygdom og død til at handle om lovgivning, familieplanlægning og prævention (Wevers og Koolen, 2020, pp. 236–239). Ligeledes gør Michael Boyden, Ali Basirat og Karl Berglund brug af Word Embedding-modeller og desuden kollokationsanalyser, idet de undersøger klimabegrebets udvikling gennem de sidste to hundrede år med afsæt i et genremæssigt bredt, engelsksproget korpus. De argumenterer for, at klima igennem perioden udvikler sig til et grundbegreb i den koselleckske forstand og bliver til en ‘kollektiv singularis’ (Boyden, Basirat og Berglund, 2022).

vigtig faktor (jf. 1.8). Men før jeg kommer til denne pointe, har jeg endnu til gode at præsentere, hvad et begreb egentligt er. Dette skal næste afsnit handle om, hvor jeg også vil diskutere, hvilke konsekvenser anvendelsen af sprogmodeller har for forståelsen af begreber som historiske indgangsvinkler.

1.5 Ord, begreber og tal

Koselleck gentager gerne, at historiske begreber rummer mere betydning end ord, selvom de kun kan komme til udtryk gennem ord. Hans mest ligefremme udlægning af forholdet mellem ord og begreber er, at ord kan være entydige i brug, mens begreber kendetegnes ved altid at være flertydige i brug. Men han understreger næsten lige så hyppigt, at overgangen fra ord til begreb kan være flydende (Koselleck, 1972, p. XXII–XXIII, 2007a, p. 71). Det er netop begrebers semantiske pluralisme, der får ham til at anføre, at ord kan defineres, mens begreber kun kan fortolkes (Koselleck, 1972, p. XXIII). I modsætning til ord har begreberne ingen fiksérbar betydningskerne, men de aktiverer i stedet en række betydningslag, som overgår de enkelte ord, de er udtrykt i. Overgangen fra ord til begreb udlægges som følgende: "Et ord bliver til et begreb, når mængden af en politisk-social betydnings- og erfaringsammenhæng, i hvilken og om hvilken et ord bliver brugt, i sin helhed indgår i begrebet" (Koselleck, 2007a, p. 71). Ord bliver altså til begreber, når de mættes med (politisk og social) betydning og erfaring, og det er begrebernes koncentration af betydningsindhold, der gør dem flertydige.¹⁸ Selvom denne skelnen mellem ord og begreb er principiel for Koselleck, er den sparsomt behandlet. Faktisk har han aldrig givet en fyldestgørende udlægning af, hvordan han ser forholdet mellem dem (Ifversen, 2003, p. 26). Det nærmeste, man derfor kommer et svar, er, når Koselleck forsøger at distancere begrebshistorien fra sproghistorien bredt betragtet:

---

¹⁸ Kosellecks klassiske eksempel herpå er begrebet 'stat', der uagtet dets specifikke brug konnoterer en række betydninger, fx territorial suverænitæt, (med)borgerskab, lovgivning, jurisdiktion, skatteindkrævning, osv. (Koselleck, 1972, p. XXII).

Den metodiske indsnævring til historien om begreber, der kan udtrykkes i ord, fordrer en begrundelse, der gør det muligt at skelne mellem 'begreb' og 'ord'. Hvordan den lingvistiske trekant: ord (betegnelse) – betydning (begreb) – genstand [ty: Sache], end bliver anvendt i sine forskellige varianter, kan man – i hvert fald pragmatisk – foretage en simpel skelnen: Kildesprogets socio-politiske terminologi rummer en række udtryk, der på grundlag af kildekritisk eksegesi definatorisk kan fremhæves som begreber. Ethvert begreb hænger på et ord, men ikke alle ord er sociale og politiske begreber. Sociale og politiske begreber indeholder et konkret krav om almenhed, og de er altid flertydige – og er for historievidenskaben begge dele på en anden måde end ord slet og ret (Koselleck, 2007a, pp. 70–71).

Med sin 'lingvistiske trekant' (ord – begreb – genstand/sagsforhold) antyder Koselleck, at hans erkendelsesinteresse ikke er sproghistorisk, men samfundshistorisk. Dette indtryk forstærkes af, at han tilkendegiver at interessere sig for *bestemte* begreber, nemlig de politiske og sociale. En sådan differentiering kan lingvistikken ikke være behjælpelig med, da den kræver historiske metoder at udlede (jf. 'kildekritisk eksegesi'). Som blandt andre Jan Ifversen har påpeget, nåede Koselleck aldrig at forankre begrebshistorien i en solidt funderet sprogteori, men han spillede i stedet på to heste ved både at give udtryk for en semantisk og en pragmatisk sprogopfattelse, uden at forholdet imellem dem var reflekteret. Han efterlod altså begrebshistorien et sted, hvor hverken *sprogsystemets* eller *sprogbrugens* formative roller i begrebsudviklingen er tilstrækkeligt belyste (Ifversen, 2007, pp. 89–96). Men det efterlader spørgsmålene: I hvilket omfang får begreber deres betydning fra deres plads i sprogsystemet, og hvordan passer de i det hele taget ind i et sådant system, når kravet til dem er, at de altid er flertydige? Og omvendt: I hvilket omfang afhænger begrebernes betydning af sprogaktørerne, og hvordan kan man i de enkelte sproglige kontekster vurdere, at de er flertydige i brug?

Selvom forholdet mellem ord og begreb er et spørgsmål, der kalder på teoretiske svar, afstår Koselleck altså fra at give dem. I de digitale udgaver af begrebshistorie er det mest ambitiøse forsøg på at differentiere begreber fra ord foretaget af

Peter de Bolla, der sammen med en række medforfattere foreslår, at digital begrebs-historie kan opfattes som 'Distributional Concept Analysis'. Her benytter de algoritmer, der udleder ord-mønstre på baggrund af ordenes distribution i empirien. Derfor foreslår de følgende definition af begreber:

These distributions enable us to map the ways in which concepts are constructed through "constellations" or "bundles" of individual words – hence, the name we give to our enquiry: distributional concept analysis (De Bolla *et al.*, 2019, p. 71).

Her forstås begreberne altså i relation til de ord-mønstre, som algoritmerne finder i empirien. Denne teoretiske iagttagelse bliver konkretiseret med en arbejdshypotese: at begreber er større sproglige enheder end ord, fx ordklynger, hvis funktion kan analyseres over tid (p. 88). Ordklyngerne er baseret på gentagne forekomster af ord, der optræder sammen (såkaldte word co-occurrences), hvoraf forfatterne udleder, at de forskellige kontekstuelle ligheder mellem ordene afslører deres begrebslige relationer (p. 74). På denne måde fastholder de altså skellet mellem ord og begreb, men her angår det i udgangspunktet ikke begrebernes semantik:

Our hypothesis, then, is that we may be able to inspect conceptual function at a level that is quasi-semantic or even perhaps non-semantic. If such functions change over time, then we may then be able to identify one of the causes for change in the meanings of concepts (p. 71).

Argumentet er altså, at kun ved at undersøge begrebers sproglige funktioner kan man tilnærme sig deres sproglige betydninger. Dermed indskriver studiet sig i en tradition for at forbinde Kosellecks fokus på begrebers historiske betydning med Quentin Skinners insisteren på, at ord kun kan undersøges i deres historiske brug (p. 70).¹⁹ Distributional concept analysis er absolut et inspirerende teoretisk indspark i

---

¹⁹ Se (Ifversen, 2021) for en redegørelse for de faglige spændinger mellem Koselleck og den såkaldte Cambridge-skole (særligt Quentin Skinner og J.G.A. Pocock) samt de forskellige forsøg, der har været

begrebshistorien. Desuden finder jeg det meningsfuldt at betragte ordklynger som begreber, men det skyldes ikke forslagets teoretiske kvaliteter, snarere dets praktiske konsekvenser. Faktisk vil jeg mene, at computationelle metoder udfordrer teorien. Her vil jeg forsøge at forklare hvorfor.

I artiklen benytter forfatterne sig ikke af neurale netværk, men af statistiske metoder (PMI og DPF), som påskønnes for deres transparens, nærmere bestemt at metoderne kan udtrykkes i simple matematiske formler (pp. 76–77). På trods af at de neurale netværk er mindre transparente, ser de en fordel i at anvende dem på sigt, da de er opmærksomme på, at en sådan metodisk opgradering styrker distributional concept analysis' analytiske potentiale, mens de forslagsvis nævner word embedding-modeller (p. 78). Som jeg tidligere har påpeget, er sprogmodellens repræsentation af sprog begrænset af det materiale, de er trænet på. En fordel ved word embedding-modeller er, at de er lettere at træne på materiale efter eget valg, hvilket gør dem velegnede til at undersøge bestemte domæner (Wevers og Koolen, 2020, pp. 239–240). Når disse modeller anvendes på et specifikt domæne, er det nærliggende at antage, at de modellerer sprog efter et pragmatisk princip, dvs. efter ords funktion, da det er ordenes brug i de konkrete kontekster, som modellen tager højde for. Omvendt er word embedding-modellernes ulempe som sagt, at de bygger på statiske ordrepræsentationer og derfor sammenblander ord, der er stavet ens (homonymer), men som ikke nødvendigvis betyder det samme – eller kan antages at have samme funktion i konteksten (jf. 1.1). Dette rejser spørgsmålet: Kan man overhovedet tale om begrebers funktioner, når analysen bygger på en sammenvævning af alle homonymer i deres respektive kontekster? Jeg er ikke overbevist.

Til gengæld er de præ-trænede sprogmodeller, der bygger på transformer-arkitekturen, som sagt i stand til at håndtere homonymi (og polysemi) – og netop ud fra ordenes kontekster. Her er spørgsmålet om, hvorvidt modellernes behandling af

---

på at bygge bro mellem de to historiografiske traditioner, hvor politologerne Melvin Richter og Kari Palonen på hver sin måde optræder som centrale skikkelser.

sproget kan siges enten at reflektere ords betydning eller deres funktion dog lidt mere kompliceret. I en af de seneste års mest indflydelsesrige artikler inden for *Natural Language Processing* (NLP) argumenterer Emily Bender og hendes medforfattere for, at store sprogmodeller er 'stokastiske papegøjer', dvs. at deres imponerende 'sproglige' formåen ikke skyldes nogen former for sprogforståelse, men derimod deres evne til at aflure statistiske mønstre i den træningsdata, de møder. De underbygger denne påstand ved at understrege, at det, som sprogmodellerne reelt gør, er at forudsige ord i sætninger ved at afveje, hvilke der statistisk set er mest sandsynlige givet de forudgående ord. Sagt mere teknisk har sprogmodellerne grundlæggende en probabilistisk virkemåde (jf. Bender *et al.*, 2021, pp. 613–618). Køber man argumentet – at sprogmodeller er 'stokastiske papegøjer', der udelukkende er optimerede til at omforme statistiske mønstre fra træningsdata – er det svært at argumentere for, at modellerne skulle afspejle sprogets betydning eller funktion. Hvis det er tilfældet, har de ingen reel forståelse for ords betydninger inden for et sprogsystem eller for deres funktioner i den kontekst, hvori de indgår. De er 'kun' gode til at gentage kendte mønstre i nye sproglige sammenhænge. Når jeg har taget dette famøse eksempel med, skyldes det ikke, at jeg finder argumentet overbevisende. Det synes på mange måder letkøbt taget sprogmodellernes evner i betragtning. Desuden finder man argumenter i alle mulige retninger, hvad angår modellernes sprogforståelse, men det er ikke en diskussion, jeg vil føre her. Min pointe er blot – for nu at vende tilbage til de Bollas distributionelle begrebsanalyse – at sprogmodellerne befinder sig i en teoretisk gråzone. Spørgsmålet om, hvorvidt de giver udtryk for en semantisk eller pragmatisk sprogopfattelse – eller måske en blanding, måske slet ingen af delene – er altså svært at svare entydigt på, men det har dog konsekvenser for den måde, hvorpå man teoretisk betragter forholdet mellem ord og begreb i begrebshistorien. Jeg vil derfor mene, at digitale udgaver af begrebshistorie – som tingene står nu – skal være varsomme med at udfylde Kosellecks sprogteoretiske lakuner, idet man ikke med sikkerhed kan sige, hvorvidt metoderne rent faktisk afspejler den

sprogforståelse, man arbejder ud fra. I dette synspunkt er det i øvrigt underforstået, at jeg ikke mener, at digital begrebshistorie bør være forbeholden over for at bruge de store sprogmodeller. Tværtimod.

Men som man kan fornemme af diskussionen af forholdet mellem ord og begreb, ender jeg samme sted som Koselleck. For ham var ords relation til begreber primært et pragmatisk anliggende – i ikke-sprogteoretisk forstand (jf. Koselleck, 1972, p. XXII). Her er det værd at bemærke, at Kosellecks sprogteoretiske usikkerhed ikke kun er blevet opfattet som en svaghed. Jeppe Nevers fremhæver fx, at den mangelfulde sprogteori gør den begrebshistoriske tilgang analytisk kraftfuld og empirisk fintfølede (Nevers, 2011, p. 14). Det samme kan måske siges om de store sprogmodeller, men i en begrebshistorisk sammenhæng er det dog vigtigt at være opmærksom på, at deres empirifølsomhed afhænger af deres præ-træning, dvs. om de næsten udelukkende er trænet på moderne sprog og evt. flere sprog.²⁰

Vigtigt er det imidlertid, at der er forskel på, hvordan man i praksis kan skelne begreberne fra ordene i kvalitative og kvantitative studier. I kvalitative studier må man træffe en afgørelse i de enkelte tilfælde, mens man i kvantitative studier må træffe en afgørelse, der gælder mange tilfælde. Kosellecks teori og metode er især blevet kritiseret for ikke at indeholde “noget klart svar på, hvornår begrebet så at sige høre op” (Nevers, 2011, p. 14). Her vil jeg komme med et klart svar på, hvor begrebernes grænse går i *mine* kvantitative studier: Begreberne ‘hører op’, når mine datasæt slutter. Dette betyder ikke, at jeg tror, at begreberne begrænser sig til mine datasæt og ikke kan spores andre steder i korpusset. Det betyder blot, at lige nu kan jeg kun tage højde for det, jeg arbejder med. Trods alle de (statistiske) fejl, som denne håndfaste grænse mellem ord og begreb indebærer, finder jeg den metodisk mest forsvarlig. Desuden er den analytisk virkningsfuld, idet jeg med mit

---

²⁰ Jeg har tidligere gjort opmærksom på, at i AI-ræset er historisk sprog som oftest markant underrepræsenteret i modellernes træningsdata (1.1). Det vil med andre ord sige, at selvom de store sprogmodeller i skrivende stund er de mest effektive værktøjer til computationelle analyser af historiske tekster, er applikationen af dem langt hen ad vejen et anakronistisk foretagende.

mikrodiakroniske studie ikke er bundet af den begrebshistoriske ambition om at spore semantisk udvikling over tid, men derimod kan behandle forskydninger i begrebernes temporale omfang. Dette vender jeg tilbage til. Her vil jeg afrunde diskussionen ved at indrømme, at denne bestemmelse i teoretisk henseende er uskøn. Men i min optik fordrer de avancerede metoder, at man tillader sig at være en smule teoretisk naiv.

1.6 Semantiske felter

Begrebshistorikere interesserer sig dog ikke kun for begreberne enkeltvis, men også for deres indbyrdes forbindelser, også kaldet semantiske felter. Koselleck antyder et sådant felt af semantisk forbundne begreber ved at pege på, at begreber kan indgå i indbyrdes relationer som parallelbegreber eller som modbegreber, dvs. at begrebernes betydning enten korresponderer med eller står i opposition til hinanden (Koselleck, 2007a, pp. 75–76). Her er analyseobjektet altså ikke et enkelt begreb, men et større betydningsfelt, der bindes sammen af enten en fælles eller gensidig afhængig terminologi. Forestillingen om et semantisk felt er blevet videreudviklet af Rolf Reichardt og Hans-Jürgen Lüsebrink i forbindelse med det store begrebshistoriske projekt *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*. I studiet af begrebsfelterne tager de afsæt i den saussureske skelnen mellem syntagmatiske relationer (her: forbundne ord, der markerer begrebets indhold) og paradigmatiske relationer (her: alle ord og vendinger, der definerer et begreb). Ligeledes lægger de vægt på modbegrebers semantiske funktion, nærmere bestemt hvordan de aftegner de enkelte begrebers betydningsmæssige konturer ved at udøve modstand. Sidstnævnte kaldes af denne årsag også funktionelle antonymer (Reichardt, 1985, pp. 84–85). Med denne model kan Reichardt og Lüsebrink undersøge begrebernes indbyrdes relationer, samt hvordan de enkelte begrebers betydning skabes i disse relationer. Flere digitale begrebshistoriske studier har overtaget og bygget videre på forestillingen om, at begreber er filtret sammen i semantiske felter (fx van Eijnatten og Ros,

2019, pp. 716–719). I min afhandling benytter jeg ikke forestillingen om et semantisk felt analytisk, men på sin vis ligger den til grund for mine valg af begreber.

Som nævnt indledningsvis begynder den analytiske del af afhandlingen med skæbnebegrebet, idet jeg betragter det som et “nøglebegreb” til at forstå de modernitetsprocesser, som er på spil i perioden (jf. Ifversen, 2011, pp. 73–76). Selvom skæbne ikke er det mest centrale begreb i denne transition, afspejler det en anden og væsentlig side af periodens ideologiske og kulturelle brydninger: Skæbnebegrebet omsætter verdenssyn til levet liv. Sagt på en anden måde fremhæver begrebet de historisk divergerende opfattelser af hvilke faktorer, som indvirker på det menneskelige mulighedsrum. Hvad angår det semantiske overlap mellem afhandlingens undersøgte begreber, er skæbnebegrebet dog mere utraditionelt, og dets begrebsstatus er mindre selvfølgelig. Af denne årsag levner jeg i kapitel 3 plads til at diskutere opfattelsen af skæbnen som et begreb, mens afhandlingen indeholder flere refleksioner over, hvordan skæbnen forbinder sig med de øvrige begreber, hvorfor jeg her vil nøjes med at sætte et par ord på de semantiske forbindelser mellem religion, sekularisering og ægteskab. I indledningen til afhandlingens tredje del fremhæver jeg, at religion og sekularisering er hinandens modbegreber, og at deres begrebslige dynamik i høj grad præges af dette spændingsforhold, men ægteskabsbegrebets semantiske forbindelser til disse to begreber er mere udtalt. Dog kommer religionens forbindelse med ægteskabet indirekte til udtryk, idet jeg behandler periodens kritiske diskussion af ægteskabets status og legitimitet, hvor nogle af standpunkterne i debatten overlapper med kristne værdier, fx forventningen om førægteskabelig kyskhed og monogami. Desuden kan man fremhæve det faktum, at forud for grundlovens indførelse havde kirken monopol på at foretage vielser. Sekulariseringens og ægteskabets begrebslige forbindelser kan til gengæld ikke spores i afhandlingen, udover at kritikken af religionen og ægteskabets status er centrale elementer i den generelle modernitetsdiskurs. Selvom disse begreber altså ikke sættes direkte i forbindelse med hinanden i min afhandling, vil jeg fremhæve, at denne forbindelse er etableret i anden forskning.

Fx pointerer Anette Jensen i sin ph.d.-afhandling *Fra selvfølge til symbol – ægteskabet i krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkning* (2003), at ægteskabet i løbet af 1800-tallet sekulariseres, eftersom dets kristne forbindelser er i opløsning (Jensen, 2003, pp. 23–29). Om dette forhold også gør sig gældende i litteraturhistorien, kræver semantiske analyser af begrebernes indbyrdes forbindelser for at afgøre, men dette er som sagt ikke afhandlingens ærinde.

1.7 En socialhistorisk åbning

Som antydet i forrige afsnit skyldes Reinhart Kosellecks engagement i begreber ikke en sproghistorisk interesse i at beskrive, hvordan ord og begreber ændrer betydning. Men hvad er så formålet med begrebsanalyserne? I det følgende vil jeg belyse, hvordan Koselleck betragter begrebshistorie som en kontekstualistisk disciplin, og hvordan min afhandling lægger sig i forlængelse heraf. Det sker med henblik på i næste afsnit at diskutere, hvordan en digital begrebs- og litteraturhistorie har andre forudsætninger og muligheder for at kontekstualisere begreber.

En af måderne, hvorpå Koselleck forsøger at selvstændiggøre begrebshistorien fra mere traditionelle udgaver af sprog- og idéhistorie, er ved at insistere på disciplinens forbindelse til socialhistorien. I *Geschichtliche Grundbegriffe* kommer dette blandt andet til udtryk ved en ambition om et bredt empirisk fundament. Ved projektets lancering skelner leksikonet grundlæggende mellem tre kildegrupper af begrebshistorisk relevans:

1. Tænkere i traditionel forstand (fx filosoffer, teologer, forfattere og økonomer).
2. Kilder fra 'hverdagslivet' (pamfletter, nyhedsartikler, dagbøger, breve, administrative dokumenter, osv.).
3. Opslagsværker (ordbøger, encyklopædier og leksikon) (Koselleck, 1972, p. XXIV–XXV).

Det er især den anden kildegruppe, som empirisk distancerer begrebshistorien fra ånds- og idéhistorien. Men som projektet skred frem, viste opgaven sig for stor, eftersom bidragsyderne prioriterede de to andre kildegrupper, mens hverdagskilderne blev henvist til en mere perifer rolle. Denne empiriske retræte blev hurtigt bemærket og kritiseret (se fx Sheehan, 1978, pp. 316–319), og projektet nåede aldrig op på den kildemæssige dækningsgrad, det satte sig for. Uden at afvise kritikken forsvarer Koselleck indirekte *Geschichtliche Grundbegriffes* empiriske omfang ved at hævde, at opslagsværket har konsulteret omkring 180.000 kilder (Koselleck, 1997, p. V). På trods af at *Geschichtliche Grundbegriffe* ikke levede op til projektets socialhistoriske ambitioner, hvad angår empiri, er der ingen tvivl om, at Koselleck betragter begrebshistorien som en kontekstualistisk anlagt videnskab. Dette er særligt udtalt i hans teoretiske overvejelser over begrebshistoriens forbindelse til socialhistorien. Fx skriver han:

Det giver sig selv, at en historisk afklaring af de på et givet tidspunkt anvendte begreber ikke blot må gribe tilbage til sproghistorien, men også til socialhistoriske data, da enhver semantik har at gøre med et ikke-sprogligt indhold (Koselleck, 2007a, pp. 65–66).

Selvom beskæftigelsen med begrebers semantiske udvikling i udgangspunktet kan betragtes som et sproghistorisk genstandsområde, insisterer han altså på, at en begrebshistorisk analyse fordrer et socialhistorisk supplement. Begreberne antages nemlig (til en vis grad) at udtrykke de historiske aktørers livserfaringer, hvorfor Koselleck mener, at begreberne også skal belyses ud fra deres socialhistoriske kontekst. Her er vi tilbage ved hans lingvistiske trekant, som jeg tidligere har omtalt (ord – begreb – genstand/sagsforhold), og han befinder sig igen i en teoretisk gråzone. For hvad er det egentlig, som afgør begrebernes betydning i denne sammenfletning af tekst og kontekst? Er det deres sproglige udtryk (ord – begreb) eller deres reference til ikke-sproglige forhold (begreb – sagsforhold)? Til gengæld synes Koselleck afklaret med, hvilket af de to historiske perspektiver, som er vigtigst. Han skriver

eksplicit, at "begrebshistorie i sidste ende [sigter] på 'sagshistorien'" (p. 76). Det er altså ikke de semantiske forskydninger isoleret set, som Koselleck er optaget af, men derimod de øvrige historiske forhold, som ligger bag dem. Dette skyldes, at 'begreber er måder, man kan repræsentere og aktivere social viden i brug' (Bödeker, 2011, p. 34).²¹ Derfor fungerer begreber *også* som en sproglig indfaldsvinkel til at undersøge, hvordan samfundsforhold og sociale strukturer ændrer sig over tid, herunder hvordan ændringerne kan variere fra socialgruppe til socialgruppe.

Men samtidig understreger Koselleck, at forholdet mellem begreber og sagsforhold ikke må forstås som symmetrisk, hvor begreber blot er sproglige artikulationer af historiske forandringer eller tilstande. Derimod er forholdet mellem historisk sprogbrug og historisk virkelighed præget af spændinger af varierende intensitet (Koselleck, 2007a, p. 73). Dette spændingsforhold er særligt tydeligt i de tilfælde, hvor diskrepansen mellem sprog og virkelighed er størst:

Således kan man opdage betydningsvedhæng, som ikke længere svarer til nogen virkelighed, eller man kan opdage virkeligheder, der skinner igennem et begreb, mens deres betydning forbliver ubevidst (p. 77).

Kosellecks snørklede formuleringer om spændingsforholdet mellem begreb og virkelighed lader sig bedst forklare og diskutere med eksempler. Her vil jeg fremdrage et par fra min afhandling. Fx kan kapitel 7 om ægteskabsbegrebet fremhæves, hvor litteraturens beskæftigelse med ægteskabet tydeliggør nogle af periodens sociale strukturer. Med andre ord er der i dette (litteraturhistoriske) tilfælde en tæt forbindelse mellem begrebet ægteskab og dets sagsforhold, idet de litterære fremstillinger går i dialog med den historiske virkelighed. Med Bödekers formulering repræsenterer og aktiverer ægteskabsbegrebet altså social viden i brug. Hvordan ægteskabet

---

²¹ Denne formulering stammer fra Hans Erich Bödeker, og selvom han ikke er begejstret for Kosellecks kontekstualisme, er udtrykket rammende i denne sammenhæng (jf. 1.8).

kritiseres eller forsvares, afhænger af aktørernes erfaringer og forventninger knyttet til det (jf. 7.4).

Pointen om, at noget af et begrebs betydningsindhold kan hænge ved så længe, at det til sidst har mistet forbindelsen til virkeligheden, er til gengæld svær at eksemplificere. For hvordan afgøres det? Måske findes de nærmeste eksempler herpå i kapitel 4, hvor jeg fremhæver dele af skæbnebegrebet, som bærer præg af en tro på, at overjordiske instanser har kendskab til eller bestemmer det enkelte menneskes lod (og verdens gang i øvrigt). Sådanne anskuelser harmonerer bestemt ikke med forestillingen om det moderne gennembrud. Men betyder det, at sådanne anskuelser er uvirkelige? Og bredere betragtet, hvordan 'opdager' man overhovedet 'betydningsvedhæng, som ikke længere svarer til nogen virkelighed'?

På trods af at nogle af Kosellecks historiografiske pointer synes mere teoretiske end at være møntet på empirisk efterprøvelse, er spændingen mellem begreb og virkelighed afgørende. Det er også derfor, at han kan hævde, at begreber ikke blot er en "indikator" på de (historiske) sammenhænge, de indgår i, men også en "faktor" for dem (Koselleck, 2007a, p. 72). Det vil med andre ord sige, at på den ene side er begreberne symptomer på historiske forandringer, og på den anden side kan sådanne forandringer også være et resultat af, at nye opfattelser af 'virkeligheden' er blevet begrebsliggjort. Denne dobbelthed er væsentlig, da den betinger, at begreber ikke kun indgår i en given historisk kontekst, men at de også kan være med til at etablere den. Hvorvidt det er tilfældet med de begreber, jeg undersøger, kan jeg ikke efterprøve empirisk, eftersom jeg kun arbejder med en periode på 30 år. Dog er det værd at nævne, at en af de centrale antagelser i den seneste litteraturhistoriske forskning er, at periodens værker og forfattere ikke kun afspejler samfundets sekularisering, men at de er væsentlige bidragsydere til den (jf. Schiedermaier, 2019, p. 11/13). Dette vender jeg tilbage til i kapitel 6. Nu vil jeg i stedet diskutere, hvilke muligheder en digital begrebshistorie har for at undersøge begrebernes reference til deres

historiske virkelighed, idet de tages ud af deres individuelle sproglige kontekster og kvantificeres.

1.8 Kvantitative referencer

For at udpege en digital begrebshistories betingelser og muligheder, hvad angår begrebernes referencer til historiske forhold, kan det være nyttigt at fremhæve et af kritikpunkterne af Kosellecks udlægning af forbindelsen mellem begreb og sagsforhold. Hans Erich Bödeker opponerer nemlig imod idéen om, at et begreb kan være en indikation på noget fra en ikke-sproglig kontekst. Han udtrykker, at opfattelsen bærer præg af en 'problematisk og realistisk ontologi', hvor historiske sagsforhold nærmest betragtes som fysiske genstande (Bödeker, 1998, p. 60). På mange måder drejer kritikken sig altså om tekst-kontekst-spørgsmålet. Jeg vil ikke hævde, at man ved at betragte begreberne kvantitativt går fuldstændig fri af Bödekers kritik. Faktisk synes det overhovedet ikke muligt, idet han efterfølgende ekspliciterer: "Obviously, linguistic findings must be analyzed according to communication situations and restrictions, group codes, and text pages" (p. 63). Computationelle begrebsanalyser tager ikke højde for de enkelte kommunikationssituationer, idet de her puljes sammen, hvorfor resultaterne er et produkt af mange, sammenlagte kommunikationssituationer. Dette har naturligvis erkendelsesteoretiske konsekvenser, jf. Andrew Pipers pointe: "They [computational models] do not just represent history, but also make it" (Piper, 2018, p. 12). Med andre ord: Når begreber løsriveres fra deres oprindelige sproglige kontekster, forsvinder både deres individuelle prægninger og deres specifikke historiske forankringer. En anden historie bliver skabt for nu at bruge Pipers ord.

Til gengæld vil jeg hævde, at når vilkårene for historisk kontekstualisering tager sig anderledes ud for en digital begrebshistorie, gør mulighederne det også. Digital begrebshistorie tilbyder derfor, hvad man kunne kalde en kvantitativ referentialitet, dvs. at hvis betydelige begrebsmønstre kan spores i en bestemt periode eller hos bestemte aktører inden for samme periode, peger de (sandsynligvis) på en

eller anden form for kontekst – uanset om det gælder interne faktorer (historiske genkonventioner) eller eksterne faktorer (historiske forhold uden for teksterne).²² I forlængelse heraf kan man understrege Mads Rosendahl Thomsens centrale pointe, at en af styrkerne ved den digitale og kvantitative tilgang inden for litteratur- og kulturvidenskaben er, at den udvider og understøtter mulighederne for kontekstualisering ved at anskueliggøre mønstre på kryds og tværs af kulturprodukterne (Thomsen, 2019, p. 193). Med andre ord sender kvantitative mønstre kontekstuelle signaler. Hvad de kvantitative referencer mere præcist indebærer, og i hvilket omfang de er udtryk for en litteraturhistorisk tendens, er denne afhandlings genstandsfelt.

Det væsentlige i denne henseende er, at computationelle metoder netop giver historikere mulighed for systematisk at undersøge begrebernes empiriske omfang og lokale udbredelse. I mere traditionskritiske vendinger giver den finske begrebshistoriker Jani Marjanen udtryk for en lignende pointe:

The main argument for doing quantitative conceptual history, however, lies in the fact that conceptual historians have been making quantitative arguments all along, but too often, they have been making them poorly (Marjanen, 2023, p. 51)

Men hvad er så gode kvantitative argumenter? Ifølge Marjanen kan man forsøge at omsætte nogle af begrebshistoriens traditionelle forståelser af begrebers historiske dynamikker til kvantitative studier. Blandt andet tager han fat i 'demokratisering' og 'politisering', som er to af de begrebsprocesser, der mest eksplicit forbinder tekst med kontekst. Demokratisering betegner en proces, hvor begreber bevæger sig fra enkelte – typisk de højere – samfundslag til det øvrige samfund, mens politisering beskriver en proces, hvor begrebernes semantik udvides af interessekonflikter, idet de involverede parter præger begreberne i forskellige ideologiske retninger (Koselleck, 1972, p. XVI–XIX). Marjanen peger på, at demokratiseringsprocessen kan vise sig som

---

²² Se i øvrigt (Fossat, Martinsen og Skov, 2018) for et de få begrebshistoriske studier, der beskæftiger sig med dansk litteratur, i dette tilfælde Adam Oehlenschläger og N.F.S. Grundtvig.

bestemte termers frekvensforøgelse, mens dette også i mindre grad gælder politiseringsprocessen og dens kvantitative spor (Marjanen, 2023, pp. 50–55).

Netop disse to processer eksemplificerer en måde, hvorpå jeg i afhandlingen kontekstualiserer mine kvantitative analyser. Det sker i kapitel 5, hvor jeg viser, hvordan religionsbegrebet i bestemte dele af korpuset stiger i frekvens. Mit ærinde er ikke at analysere de sproglige sider af den semantiske kamp om begrebet, og sammenlignet med Marjanen er jeg mindre forbeholden over for at betragte kvantitative frekvenser i sammenhæng med politiseringstesen. Jeg betragter frekvensudsving som en nødvendig forudsætning for, at man overhovedet kan tale om, at et begreb politiseres. Hvis man antager, at en semantisk kamp om at præge et begreb udspiller sig mellem forskellige (samfunds)grupper, må denne sociale aktivering og mobilisering give udslag i en øget brug af det enkelte begreb. Med afsæt i religionsbegrebet i slutningen af 1800-tallet argumenterer jeg desuden for, at politiseringsprocessen kan indebære en forskudt temporalitet. Det er ikke nødvendigvis, når den semantiske konfrontation er på sit højeste, at ideologisk og socialt engagement viser sig i begrebsbrugen. Tværtimod hævder jeg, at politiseringen af et begreb kan have et efterliv, hvor bestemte aktører forsøger at genetablere en semantisk kontrol over begrebet.

Det er dog ikke altid tilfældet, at traditionel begrebshistorie er behjælpelig i kvantitativt øjemed. Men i afhandlingen insisterer jeg gennemgående på, at kvantitative resultater kræver en form for (litteratur)historisk kontekst, at de enkelte tals betydning først findes ved at sætte dem i perspektiv. Andrew Piper har en interessant iagttagelse i denne forbindelse:

Computational models allow us to understand how an individual word (or feature) is being used relative to a larger context (the twentieth century, the nineteenth century novel), just as they allow us to understand how an individual word (or feature) is being used in the context of other words and features. Part and whole are always kept simultaneously in view (Piper, 2018, p. 16).

Oversætter man Pipers argument til begrebshistoriske termer, drejer første del sig om at kontekstualisere begrebers udbredelse, mens anden del omhandler et begrebs semantiske felt. Det er som sagt førstnævnte, denne afhandling undersøger. Som led i kontekstualiseringen af de begrebsmønstre, jeg finder, inddrager jeg gennemgående tidligere forskningsresultater og -diskussioner. En del af motivationen bag afhandlingen har som nævnt været at undersøge, hvordan begrebsmønstrene harmonerer med den eksisterende forskning, dvs. om litteraturhistorien tager sig markant anderledes ud, når man opskalerer empirien og benytter computationelle metoder. Som yderligere supplement til kontekstualiseringerne inddrager jeg i enkelte dele af afhandlingen desuden anden teori end begrebshistoriens – fx sekulariseringsteori i kapitel 6 (bl.a. Charles Taylor og Talal Asad) samt litteratursociologi i dele af kapitel 5 og kapitel 8 (bl.a. Johan Svedjedal og Pierre Bourdieu). Dette bør ikke betragtes som et teoretisk sporskifte, men som en forlængelse af det anlagte spor, jf. Koselleck: “En begrebshistorie må til stadighed tage højde for ånds- og socialhistoriske forskningsresultater” (Koselleck, 2007a, p. 73). Dette tolker jeg som en opfordring til frit at invitere perspektiver ind, som kan berige de litteraturhistoriske analyser.

Romaner, data og algoritmer

Dette kapitel omhandler afhandlingens empiri og metoder. Det begynder med helt principielle overvejelser over empirisk rækkevidde, der koncentrerer sig om spørgsmålet: Hvor meget litteratur har vi egentlig med at gøre, når vi arbejder digitalt? I denne sammenhæng introducerer jeg distinktionen mellem 'korpus' og 'arkiv', mens jeg efterfølgende diskuterer to forskellige, kvantitative selektionsprincipper, hvoraf det ene afspejler MeMo-korpusset, som afhandlingen bygger på, og som beskrives efterfølgende. I den resterende del af kapitlet udlægger jeg de forskellige metoder, som anvendes i afhandlingen, og som grundlæggende kan opsummeres i tre overordnede fremgangsmåder. De to første involverer maskinlæring, idet det drejer sig om tekstklassifikation og topic modeling, mens den sidste er en nærlæsningsstrategi, som lægger sig i forlængelse heraf, og som jeg kalder segmenteret læsning.

2.1 Hvor meget er alt?

De digitale litteraturhistoriers opskalering af empiri opsummeres ofte i en dikotomi: kanon/arkiv. Mens man både kan diskutere, hvad kanon og arkivet egentlig indbefatter, er det sidstnævnte, som får empirien til at vokse gevaldigt. Den mest berømte betegnelse for al den litteratur, som aldrig finder vej til litteraturhistorierne, er Margaret Cohens udtryk "the great unread" (Cohen, 1999, p. 23). Med artiklen "The Slaughterhouse of Literature" (2000) indførte Franco Moretti begrebet i et fjernlæsnings øjemed, mens han selv betragter udskillelsesprocessen som en litterær nedslagting, hvis resultat er, at 99% af al litteratur er blevet tiet ihjel. Ifølge Moretti er litteraturens bøddler dog ikke forskerne, der skriver litteraturhistorierne, men

læserne. Det er markedet, som etablerer en kanon, ikke universiteterne (Moretti, 2013c, pp. 65–71). Hvem, der historisk har ført kniven, er dog mindre væsentligt for Moretti, der øjner en klar litteraturhistorisk gevinst ved at grave al litteratur frem igen: “the aim is not so much a change in the canon [...] as a change in how we look at *all* literary history: canonical and non-canonical: together” (p. 66).

I pamfletten “Canon/Archive” (2016) fra Stanford Literary Lab, som Moretti bidrager til, tilbydes nogle begreber, der kan bruges til at skelne mellem litteratur i stor skala: den publicerede litteratur (bevaret og ikke-bevaret), arkivet (den bevarede litteratur) og korpuset (forskerens indsamling af digitaliseret litteratur). Selvom arkivet ofte forstås synonymt med ‘the great unread’, gentager begrebet dog Morettis idé om at betragte al litteratur som en samlet masse. Når arkivet opfattes som al bevaret litteratur, omfatter det *også* kanon, om end denne ender med at udgøre en forsvindende lille del heraf (Algee-Hewitt *et al.*, 2016, pp. 1–2). Men med begreberne ‘the great unread’ og arkivet følger spørgsmålet: Hvorfor overhovedet beskæftige sig med litteratur, som med al sandsynlighed vil forblive ulæst? Jeg vil ikke gøre et stort nummer ud af denne diskussion, da jeg har svært ved at se, hvorfor man ikke skulle forsøge at lukke nogle af litteraturhistorieskrivningens empiriske huller. Som Mads Rosendahl Thomsen fremhæver:

The assumption about a canon is that the included literature (or paintings, films, sculptures, etc.) is better than the rest, but that leaves a lot to be said about what is not being read. How does the non-canonical actually differ from the canonical? (Thomsen, 2019, p. 195).

Det oplagte svar på Thomsens spørgsmål er, at det må vi da undersøge. Men når det er sagt, kommer kanon/arkiv-perspektivet kun indirekte til udtryk i min afhandling. Jeg har ikke arbejdet med et subkorporus af kanonværker for at måle det op mod resten af arkivet, men derimod undersøgt (dele af) arkivet ud fra nogle af de gængse litteraturhistoriske forestillinger om perioden for at se, hvordan de tager sig ud i stor

skala. Skal det forstås som et forsøg på at omskrive litteraturhistorien? Nej, men det skal forstås som et forsøg på at blive klogere på nogle af de modernitetsprocesser, der rækker væsentligt ud over kanon.

Til gengæld giver det mening at se lidt nærmere på skellet mellem korpus og arkiv. Digitale litteraturstudier er ikke kun det muliges kunst i forhold til metoder, men i skrivende stund også angående empiri. "We are all slaves to the public domain", som Matthew Jockers udtrykker det (Jockers, 2013, p. 173). I dette citat kunne man indskyde 'digital' foran 'public', da digitale litteraturstudier er empirisk afhængige af adgang til tekster uden ophavsret, hvor kvaliteten af den optiske karaktergenkendelse (OCR) er høj. Derfor har man også set mange studier, hvor empiri snarere baserer sig på praktiske omstændigheder end på videnskabsteoretiske overvejelser.²³

Men ser man bort fra praktikken i korpusbygningen, er der to grundlæggende strategier for og syn på, hvordan man kan etablere et korpus på et niveau, der minder om 'arkivet': 1) ved at medregne samtlige førsteudgaver af værker og 2) ved at medregne samtlige udgaver af samtlige værker. Jens Bjerring-Hansen og Matthew Wilkens karakteriserer førstnævnte som "one that emphasizes authorial production over readerly consumption" (Bjerring-Hansen og Wilkens, 2023, p. 339). Denne strategi anlægger en idé- og stilhistorisk vinkel på litteraturhistorien, idet forfattere og forfattergenerationers udvikling kan følges over tid via førsteudgaverne. Kort sagt er der fokus på litterær innovation, nu bare i stor skala. Den anden strategi for korpusbygning – den der medregner genudgivelser – har et mere sociologisk perspektiv, hvor værkets aftager (læseren) og litteraturens kommercielle system (markedet) træder mere i centrum.

---

²³ I denne sammenhæng er det værd at nævne, at Norge er et digitalt foregangsland, hvad angår digitalisering af kulturarv. I 2018 kunne nordmændene således tilgå deres kulturarv digitalt efter Nasjonalbibliotekets massive digitaliseringsindsats, hvor biblioteket gav adgang til over 250.000 bøger udgivet før 2000 (Boasson og Malvik, 2019, pp. 146–147).

Men hvilken forskel gør det i praksis, om man bygger et korpus på den ene eller den anden måde? Det kan man naturligvis kun gisne om, indtil man i de konkrete litteraturhistoriske tilfælde kan afprøve begge muligheder og sammenligne dem. Ted Underwood mener ikke, at det spiller nogen stor rolle, såfremt det temporale perspektiv er flere hundrede år, hvorimod korpusvalget har stor indflydelse, hvis det drejer sig om et enkelt årti (Underwood, 2019b, p. 179). Men denne påstand kræver naturligvis efterprøvelse i dansk litteraturhistorie, når det bliver empirisk muligt. Potentielt kan forskellen mellem de to korpusstrategier være stor. I Jens Bjerring-Hansens fjernlæsning af *Peder Paars'* udgivelseshistorie placeres Ludvig Holberg (1684-1754) og 'Holberg-tiden' i guldalderen, idet Holbergs "forfatterskab næppe nogensinde er blevet produceret, distribueret og konsumeret mere end i 1830'erne og 1840'erne" (Bjerring-Hansen, 2015, p. 262). Hvis der findes mange forfattere med samme udgivelseshistorie som Holberg, vil et korpus bestående af samtlige udgaver af forfatternes værker rykke markant ved vores vante opstilling af litteraturhistoriens kronologi.

Af de to korpusstrategier er særligt førsteudgaveprincippet blevet udsat for kritik med Kathrine Bode som en af de mest markante stemmer:

The date of first book publication overlooks the differing availability of literary works in the years after they are published and that first book editions are not necessarily—and for many periods are rarely—the first time works are available. Some titles are never published as books, and many literary works—whether in book or other formats—are republished, sometimes on multiple occasions (Bode, 2018, p. 27).

Bode har naturligvis ret i, at førsteudgaveprincippet langt fra gengiver arkivet. Og når det specifikt drejer sig om førsteudgaver i bogform – som hun fremhæver her, og som ofte vil være tilfældet for denne type af korpus – er vi endnu længere fra arkivet, da fx den udbredte føljetonlitteratur ligeledes udgår fra korpus-samplet. Bode er fortaler for en tekstvidenskabelig tilgang til korpusopbygningen, der tager højde for

teksternes transmissionshistorie. En af hendes pointer er, at litterære værker hverken er stabile eller enkeltstående enheder, men at de er i historisk cirkulation, hvorfor de ikke kan bestemmes til et enkelt år (jf. pp. 28–35). Desuden minder hun os om, at et bibliotek ikke er en neutral opbevaringsenhed, men et sted hvor værkerne indekseres og katalogiseres, dvs. fortolkes (p. 44). Bode har ret i meget af sin kritik (som ofte rammer Moretti og Jockers). Særligt at man skal passe på med at udtale sig for bombastisk om sit digitale korpus' litteraturhistoriske omfang. Man kan hverken kalde et korpus for *det* litterære system, når der kun er tale om en (mindre) del af det, eller sige, at det indeholder *al* litteratur, når det kun drejer sig om et begrænset sample. Dog er Bodes kritik af førsteudgaveprincippet som generel litteraturhistorisk målestok sat meget på spidsen. Hun har ret i, førsteudgaverne ikke er repræsentative for en periodes samlede litteraturproduktion og -konsum, men omvendt er det et princip, som ligger til grund for det meste af litteraturhistorieskrivningen. Betyder det, at vores litteraturhistoriske viden er (historisk) ubrugelig? Det vil jeg ikke mene. I stedet kan den suppleres og udfordres ud fra forskellige digitale selektionsprincipper, bag hvilke der altid ligger praktiske udfordringer og pragmatiske valg.

2.2 MeMo-korpus

Når jeg netop har nævnt de to korpusstrategier, skyldes det, at MeMo-korpusset, som jeg arbejder med, afspejler den ene, nemlig et korpus bygget efter førsteudgaveprincippet. Korpusset er blevet digitaliseret af Det Kongelige Bibliotek på bestilling og efterfølgende rensed for de fleste OCR-fejl med særligt fokus på den gotiske skrifttype fraktur, idet den ofte volder OCR-værktøjerne problemer sammenlignet med den latinske antikva.²⁴ Hvorfor er det vigtigt? Det er det, fordi digitale analyser i høj grad afhænger af det datasæt, som ligger til grund for dem. En kvalitetsmæssig ubalance i et korpus er også en analytisk ubalance, da tekster med mange fejl risikerer at falde

---

²⁴ Se (Bjerring-Hansen *et al.*, 2022) for en beskrivelse af rensningsprocessen for fraktur-romanerne.

uden for de statistiske mønstre, som modellerne beregner. Selvom man med automatiske rensningsprocesser kan nedbringe fejlfrekvensen betragteligt, må man dog altid regne med en del tekstfejl i et stort, digitaliseret korpus. I MeMo-korpuset ligger den såkaldte *word error rate* (WER) på omkring 2%, hvilket vil sige, at tekstfejl vil være tydelige for en menneskelig læser. Men omvendt vil det sige, at 98% af ordene er korrekt gengivet, hvilket i digital sammenhæng vil sige et korpus af meget høj kvalitet. I tillæg til korpuset findes et metadata-regneark med oplysninger om romanerne, fx udgivelsesår, forfatter, evt. pseudonym, forlag og forfatterkøn.

Romanerne er identificeret i 'arkivet' ved hjælp af *Dansk Bogfortegnelse* (1961-), der også har registreret norske forfattere, som udkommer på et dansk forlag i perioden. Selektionskriterierne for korpuset lyder: alle originale romaner af danske og norske forfattere udkommet i Danmark i perioden 1870-1899 og trykt som bog.²⁵ Blandt de væsentligste udeladelser i perioden, som selektionskriterierne betinger, kan nævnes: lyrik- og novellesamlinger, genudgivelser, oversatte romaner og føljetonromaner.

Som Jakob Ladegaard har fremhævet, er det vigtigt at gøre sig overvejelser over, i hvilket omfang et korpus' indhold svarer til periodens litteratur i sin helhed (Ladegaard, 2021, p. 61). Da det er et førsteudgaveprincip, som ligger til grund for korpuset, er denne overvejelse særlig relevant i forhold til (førsteudgaver af) føljetonromaner. Men da disse er udkommet i aviser og ugeblade – og derfor ikke er blevet arkiveret og bibliograferet som en litterær udgivelse på biblioteket – eller i portionsvise delleveringer over en periode, er det i sagens natur meget svært at opspore, hvor mange føljetonromaner, som udkommer første gang i perioden. Vi ved dog, at flere af føljetonforfatterne var uhyre produktive og udgivelsesmetoden udbredt. Fx optræder den danske forfatter Ludvig Møller (1832–1904) med fire romaner i vores korpus, trods det at han angiveligt har lagt pen til mere end 400 føljetonromaner

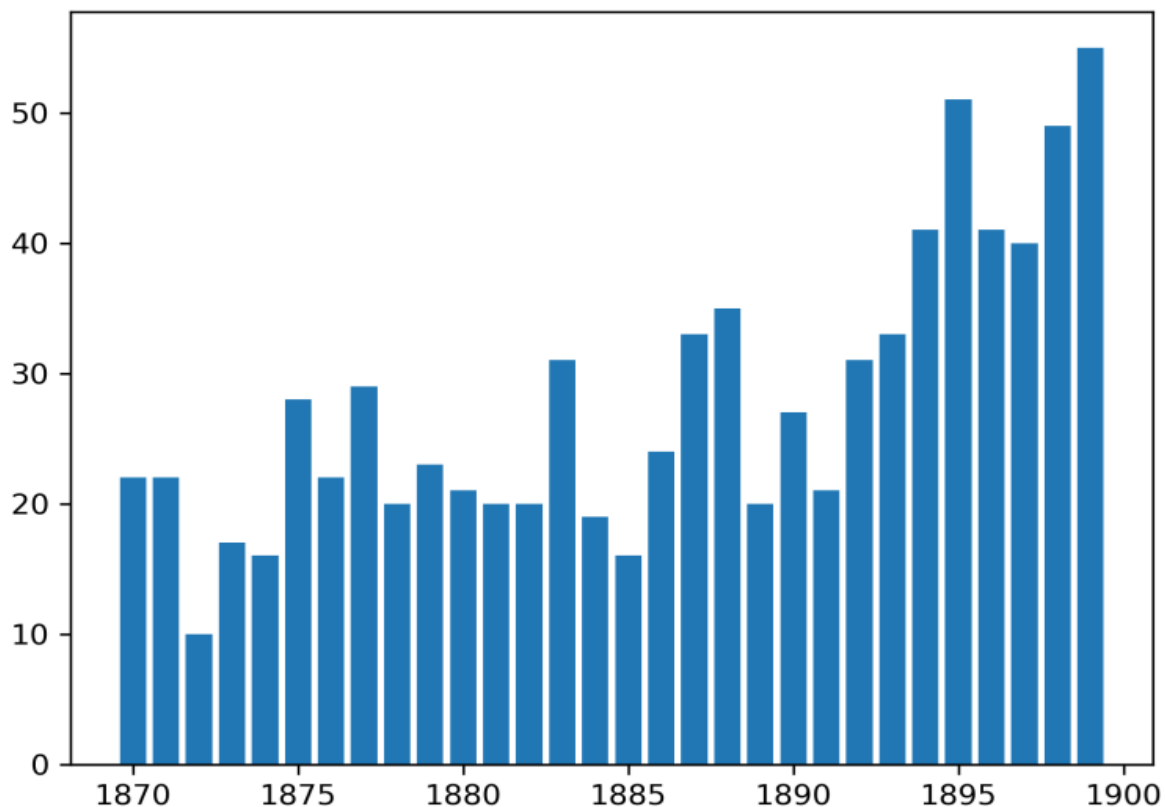
---

²⁵ Se korpusets data statement: <https://huggingface.co/datasets/MiMe-MeMo/Corpus-v1.1/blob/main/README.md>, senest tilgået 1/9-24.

(Hougaard, 1996, pp. 10–11; Bjerring-Hansen og Wilkens, 2023, p. 339). Møller er sandsynligvis ikke et repræsentativt eksempel på den gennemsnitlige føljetonforfatter. Men at gisne om, hvor mange føljetonromaner, der udkommer for første gang i perioden, kan kun være et meget spekulativt foretagende.

Angående førsteudgivelser i bogform kan vi til gengæld være ret sikre på, at korpuset indeholder nærmest samtlige af de romaner, som udkommer i perioden. Siden 1697 har vi i Danmark haft en lov om pligtaflevering af kulturarv, mens Det Kongelige Bibliotek fra 1832 indsamlede bøger direkte fra kilden, nemlig bogtrykkerne. Pligtafleveringen fungerede desuden som bogtrykkernes selvangivelse, hvorfor det er usandsynligt, at bogtrykkerne har forsømt at aflevere det, de skulle (Jacobsen, 1998, p. 130; Nielsen og Mark, 1998, p. 9). Vi kan altså være forholdsvis sikre på, at den trykte litteratur i perioden er blevet bevaret (jf. 2.1). En potentiel fejlkilde er selvfølgelig, om alle romaner bibliografisk er blevet registreret som sådanne, men at vurdere det eventuelle omfang af fejl af denne type vil igen være gætværk.

Ser vi lidt nærmere på MeMo-korpuset fordeler romanproduktionen sig således over tid:

Figur 2.1: Udgivelsesfrekvensen for romanerne i MeMo-korpusset version 1.0

Selvom hjemlige førsteudgivelser ikke nødvendigvis siger noget om det generelle bogmarked, kan vi dog konstatere, at der bliver trykt langt flere nye romaner mod slutningen af perioden end i begyndelsen. Jens Bjerring-Hansen og Sebastian Ørtoft Rasmussen har med afsæt i de samme tal argumenteret for, at det moderne gennembrud også blev “et gennembrud for den originale dansk-norske romanproduktion” (Bjerring-Hansen og Rasmussen, 2023, p. 183). I denne sammenhæng er det desuden vigtigt at nævne, at vi her ser en målestok, som min afhandling løbende benytter sig af. Når man skal vurdere det tidslige omfang af en given tendens, er sammenligningsgrundlaget afgørende. Jeg kan ikke alene ud fra modellernes observationer udtale mig om kvantitative tendenser i dele af perioden uden at tage højde for, at begyndelsen af perioden er empirisk underrepræsenteret og afslutningen tilsvarende empirisk overrepræsenteret. Fra en mere statistisk vinkel ser MeMo-korpusset således ud:

Antal romaner	839
Antal sætninger	3.229.137
Antal ord	52.724.457
Gns. antal sætninger pr. roman	3.849
Gns. antal ord pr. roman	62.842
Gns. antal ord pr. sætning	16

Tabel 2.1: MeMo-korpus version 1.0 i tal.

Den udgave af MeMo-korpusset, jeg har præsenteret her, er version 1.0. At udarbejde et digitalt korpus er dog sjældent én gang for alle, men ofte *work-in-progress*. Siden denne version har vi fået version 1.1, som indeholder yderligere 20 romaner, dvs. 859 i alt. Det er version 1.0, der benyttes i afhandlingens del II, mens version 1.1 ligger til grund for del III og del IV.²⁶

Som overgang til metodediskussionen vil jeg her nævne, at når vi har at gøre med romaner i dette antal, befinder vi os socialt set mange steder i 'the great unread' (jf. 2.1). Når jeg i løbet af afhandlingen præsenterer ukendte forfattere med enkelte biografiske oplysninger (fx erhverv eller ophav), støtter mine oplysninger sig til følgende leksika: *Dansk biografisk leksikon*, 1. udg. (1887-1905) og 3. udg. (1979-84), *Salmonsens konversationsleksikon*, 2. udg. (1915-1930), *Dansk kvindebiografisk leksikon* (2000-2001) og *Store norske leksikon* (2005-2007). Desuden har jeg i enkelte tilfælde benyttet Mediastreams avisdatabase til at skaffe mig oplysninger om forfatterne.

---

²⁶ Med til *work-in-progress*-delen hører også, at jeg i mit arbejde er stødt på værker, som ikke passer med korpussets kriterier, dvs. at de enten er genudgivelser eller andet end romaner. Det drejer sig om 5 værker, som løbende og stiltiende er sorteret fra. Sådanne iagttagelser om tekster, der skal ud (eller ind) kan lede til en ny version af korpusset, som med andre ord til stadighed kan forbedres, fordi fejlkilder i arkivets systematik eller den praktiske korpuskuratering udfordrer grænsen mellem korpus og arkiv.

2.3 Fra maskiner til mennesker

Det er blevet fremhævet, at de digitale metoder har givet nye muligheder for at arbejde begrebshistorisk (jf. Gavin *et al.*, 2019, p. 243). Men hvordan finder man begreberne, når vi nu antager, at begreber er mere og andet end ord? En af de store udfordringer ved at benytte maskinlæring til at behandle litteraturhistorisk materiale er at etablere et datasæt, som indfanger genstanden for ens undersøgelse. Romaner er i udgangspunktet det, man kalder ustruktureret data. De er fortløbende og skal brydes ned i mindre bidder, før man kan behandle dem maskinelt. To af de mest gængse og overordnede måder at gribe problemstillingen an på kaldes superviseret og usuperviseret maskinlæring, og begge kræver, at korpuset skæres til. Ved den superviserede tilgang annoterer man en del af korpuset omsat til et datasæt og efter de kategorier, man ønsker at undersøge, hvorefter en model kan trænes til at genkende mønstre i annotationerne. Målet er, at få algoritmens output så tæt som muligt på det menneskelige input (Hodel, 2022, p. 169). Efter datatræningen – eller finjusteringen i tilfældet med de prætrænede transformermodeller – kan modellen bruges til at prædiktere kategoriernes forekomster i den resterende del af datasættet eller i et nyt datasæt, der følger samme kuratering. Ved den usuperviserede tilgang træner man i stedet en model på korpuset i små bidder uden specifikt at udpege, hvad den skal lede efter. Denne tilgang er mere eksplorativ, i den forstand at modellen selv udleder mønstre i den data, som den præsenteres for (pp. 160-161). Jeg bruger begge tilgange i afhandlingen, og de specifikke udgaver heraf vil på de følgende sider blive beskrevet.²⁷

Fælles for de to analysestrategier er, at de producerer en masse tal, som enten kan fremvises som absolutte frekvenser (antallet af observationer) eller relative frekvenser, hvor observationerne er normaliseret efter et bestemt forhold for at gøre dem mere sammenlignelige. Selvom jeg mestendels benytter relative frekvenser, der

---

²⁷ Afhandlingens kode og datasæt kan tilgås på min github-profil: <https://github.com/alexanderconroy>.

fx er skaleret efter antallet af romaner i en afgrænset periode eller er udregnet som procentvis distribution i et tidsrum, gør jeg også brug af absolutte frekvenser. Det vigtigste er, at tallene er sammenlignelige (jf. Marjanen, 2023, p. 55). I de tilfælde, hvor det ikke handler om udvikling over tid, men om forholdet mellem to indbyrdes målinger, finder jeg absolutte frekvenser brugbare og måske i virkeligheden mere interessante for de ikke-statistisk interesserede. Efter gennemgangen af de digitale analysestrategier vil jeg mod kapitlets afslutning præsentere en nærlæsningsmetode, jeg kalder segmenteret læsning, og som tager afsæt i de to maskinlæringstilgange.

2.4 Tekstklassifikation

Når man benytter superviserede maskinlæringsmetoder på tekst, kaldes fremgangsmåden ofte *tekstklassifikation*, da det drejer sig om at forbinde et antal forhåndsbestemte kategorier med de tekststykker, som optræder i datasættet. Hoyt Long og Jean Richard So udlægger strategien således, bl.a. med reference til spamfilteret, vi kender fra vores emailklinter:

Categorization is the seemingly simple act of labeling a set of texts according to discrete categories. These categories are binary in the most general case (such as spam and not spam) but can be multiple as well. More importantly, they “cannot be decided deterministically” and depend “on the subjective judgment of the expert” who reads a collection of documents and categorizes them according to the distinctions in which he or she is interested (Long og So, 2016, p. 251).

Der er altså tale om et samspil mellem menneske og maskine, hvor mennesket benytter sit domænekendskab til at udpege de mønstre i teksterne, som maskinen skal lægge mærke til. I afhandlingen bruger jeg to udgaver af tekstklassifikation, som jeg i det følgende vil beskrive. I begge tilfælde anvender jeg en af de tidligere nævnte BERT-modeller (*Bidirectional Encoder Representations from Transformers*), altså en prætrænet sprogmodel bygget på transformerarkitekturen (Devlin *et al.*, 2019). Specifikt

er der tale om MeMo-projektets egen *MeMo-BERT*-model, som bygger videre på en eksisterende dansk model og er udviklet til undersøgelser af 1800-talsdansk og -norsk (se Al-Laith *et al.*, 2024).²⁸ Først gælder tekstklassifikationen en specifik litteraturhistorisk opgave (skæbne) og dernæst en mere generel opgave med bredere litteraturhistoriske anvendelsesmuligheder (sentiment).

I *kapitel 4* kvantificerer jeg skæbnen. Som antydet indledningsvis var min oprindelige tanke at få skæbnebegrebet løsrevet fra ordet, idet skæbnen som litteraturhistorisk fænomen langt fra lader sig begrænse til selve ordet. Eller som Mogens Brøndsted skriver i *Digtning og Skæbne* (1958): “determinationsforestillingen kan ligge bagved eller under et værk uden at nå frem til direkte formulering” (Brøndsted, 1958, pp. 9–10). Når man arbejder kvantitativt, gælder det dog ikke om at komme frem til værkets ‘determinationsforestilling’ i ental, men om at finde mange ‘determinationsforestillinger’ i de enkelte værker og på tværs af dem. Den første – og måske største – udfordring i denne henseende er *ikke* at lære sprogmodellen at kende forskel på betydningsnuancerne, men derimod at finde mange(!) relevante tekststeder, som man kan træne modellen med. Sagt på en anden måde kræver det, at dataudtrækket automatiseres, hvilket kan være svært, når man er på jagt efter et abstrakt begreb. For at imødekomme denne udfordring hæftede jeg mig ved en begrebshistorisk grundanskelse. Som Jan Ifversen har pointeret, kommer begreber altid til udtryk gennem ord, selvom de har et mere fortættet betydningsindhold end ord, dvs. de er ‘bundet til ord’ (Ifversen, 2011, p. 69). For at omsætte denne indsigt formalistisk har jeg ved hjælp af et såkaldt regulært udtryk (*regex*) gennemført MeMo-korpusset for alle forekomster af ordet ‘skæbne’ og medregnet bøjningsformer, afledninger og sammensætninger, hvoraf de to sidste tilføjelser betyder, at ord som fx ‘skæbnesvan-ger’ og ‘vanskæbne’ indgår i datasættet. Det giver i alt 8092 segmenter, hvori variationer af ordet skæbne indgår. For at få ordets omkringliggende kontekst med har

---

²⁸ Modellerne kan tilgås og anvendes via Hugging Face-plattformen: <https://huggingface.co/MiMe-MeMo>, senest tilgået 27/8-24.

jeg brugt open source-biblioteket *spaCy*, som har en NLP-pipeline tilpasset dansk (Honnibal *et al.*, 2020).²⁹ Nærmere bestemt har jeg anvendt *spaCy* til *sentence segmentation*, som er en teknik, der automatisk estimerer sætningers begyndelse og slutning og derfor kan bruges til at splitte romanerne i individuelle sætninger. Dog varierer størrelsen på segmenterne ganske betragteligt i mit datasæt, hvilket dels skyldes sætningernes varierende syntaks, dels at historisk data er en udfordring for modellen. Af denne årsag har jeg valgt en pragmatisk tilgang til at bestemme størrelsen på segmenterne, hvilket vil sige, at det er outputtet, som har dikteret, hvor mange sætninger, der skal udgøre et segment. Hvert segment består således af ni sætninger, som modellen har identificeret, hvoraf den femte sætning – altså segmentets midterste – indeholder et ord, hvori 'skæbne' indgår. De fire sætninger på hver side af denne sætning er taget med for yderligere kontekst. Forud for annotationen har jeg blandet rækkefølgen på segmenterne, således at annotationen ikke forløber kronologisk, men foretages på en tilfældig række af segmenter på tværs af romanerne og perioden. Af de over 8000 segmenter har jeg annoteret 650 af dem efter fire kategorier: Førmoderne skæbneopfattelse (109 tilfælde), moderne skæbneopfattelse (87 tilfælde), klichéer (275 tilfælde) og tvivlstilfælde (179 tilfælde). Her vil jeg ikke specificere de litteraturhistoriske detaljer, men koncentrerer mig om de tekniske aspekter af undersøgelsen. Det principielle skel mellem førmoderne og moderne skæbneopfattelse samt annotationsprincipperne for de fire kategorier finder man i næste del af afhandlingen (3.4 & 4.1).

For at maksimere antallet af eksempler til finjusteringen af modellen har jeg anvendt et 80/20-split af datasættet, hvor 80% bruges til træning, og 20% anvendes til test. Modellens hyperparametre er blevet justeret manuelt, og jeg har kørt modellen i et forudbestemt antal 'epoker' (dvs. træningsrunder), som er valgt på baggrund af min overvågning af de såkaldte trænings- og valideringstab. Træningen er sat til

---

²⁹ Til de interesserede gør jeg opmærksom på, at der findes en dansk overbygning af *spaCy* kaldet *DaCy*, som i en dansk kontekst er state-of-the-art (Enevoldsen, Hansen og Nielbo, 2021).

at stoppe, når modellen begynder at udvise tegn på 'overfitting', dvs. at modellen 'lærer' for meget af træningsdataen og begynder at lægge vægt på støj, hvilket begrænser dens generaliseringsevne. Jeg har valgt et trænings/test-split, der bevidst favoriserer de kategorier, jeg er særligt interesseret i, nemlig førmoderne og moderne skæbneopfattelser. Selvom modellen præsterer relativt konsistent med en nøjagtighed (*accuracy*) på mellem 55% og 62% på tværs af forskellige opsplittings i trænings- og testdata, er den ikke altid lige god til at identificere de 'førmoderne' og 'moderne' kategorier, jeg er på jagt efter. Derfor har jeg prioriteret et split, der giver bedre resultater for netop disse kategorier. Dette valg er dog ikke uproblematisk, da de forskellige resultater kan antyde, at modellen har svært ved at generalisere, hvilket nok især skyldes, at det er en kompleks opgave, og at datasættet er 'ubalanceret', dvs. at de kategorier, jeg leder efter, er underrepræsenteret sammenlignet med de øvrige kategorier.³⁰ Dette er et kendt problem i maskinlæring, da modeller ofte favoriserer de mest repræsenterede kategorier i datasættet: "Since deep learning tends to rely on quantity, the instances most occurring will most probably be chosen" (Hodel, 2022, p. 170). Med det sagt ser resultatet af sprogmodellens finjustering således ud:

```
print(classification_report(test_labels,
                           predicted_labels))
```

	precision	recall	f1-score	support
Førmoderne	0.71	0.55	0.62	22
Klichéer	0.62	0.73	0.67	55
Moderne	0.60	0.35	0.44	17
Tvivelstilfælde	0.49	0.53	0.51	36
accuracy			0.59	130
macro avg	0.60	0.54	0.56	130
weighted avg	0.60	0.59	0.59	130

Figur 2.2: Klassifikationsrapport for finjustering af MeMo-BERT til skæbneprædiktion.

³⁰ Min tilgang til finjusteringen af modellen er altså gennemgående manuel, men man kunne også vælge mere raffinerede løsninger på datasættets ubalance, se fx (Buda, Maki og Mazurowski, 2018).

De vigtigste tal i tabellen er dem i kolonnen 'F1-score', som er en harmonisk middelværdi af præcision (*precision*) og genkaldelse (*recall*). Præcision er et mål for andelen af segmenter, som modellen korrekt prædikerer at tilhøre den givne kategori, mens genkaldelse er et mål for antallet af korrekte prædikationer sammenholdt med, hvor mange segmenter, der er i den givne kategori. Man vil gerne have, at modellen kan prædikere den korrekte kategori (præcision), men den skal også kunne finde flest mulige eksempler på denne kategori (genkaldelse). Derfor bruger man et mål som fx *F1*, der tager højde for begge dele (Nielbo *et al.*, 2024, p. 6). Dette kan illustreres ved at oversætte målene til den konkrete opgave. Hvis modellen fx kun har brugt kategorien førmoderne en enkelt gang og rammer rigtigt, er dens præcision 100%. Men dette mål er misvisende, når den samtidig overser de 21 andre tilfælde i testsættet, dvs. dens genkaldelse er lav. Omvendt er en høj genkendelse af en kategori ikke meget værd, hvis modellen konsekvent foretrækker én af kategorierne i datasættet. Hvis den fx prædikerer alle segmenter som 'førmoderne', ville genkaldelsen for denne kategori være 100%, men præcisionen ville tilsvarende være lav, da kategorien fejlagtigt bruges på de øvrige kategorier.

Men hvordan skal tallene i tabellen forstås? For det første viser de, at modellen rammer rigtigt 59% af gangene, hvor 25% ville være på niveau med tilfældige gæt – modellen har altså lært noget i træningen. For det andet viser tallene, at den ud fra dette bundniveau er god til at prædikere kategorierne førmoderne og moderne skæbne (med en præcision på hhv. 71% og 60%), men at den er mindre god til at finde dem – særligt de moderne skæbnesegmenter (35% genkaldelse). Det er ikke et dårligt resultat taget opgavens kompleksitet og datasættets ubalance i betragtning, men der er grund til at betragte resultaterne i kapitel 4 med en vis portion forbehold.³¹

---

³¹ At opgaven er svær, viste vores 'inter-annotator agreement' (IAA) også. Min vejleder, Jens Bjerring-Hansen, og jeg havde annoteret de samme 100 segmenter til sammenligning. Vi var enige i 69 ud af

Før jeg går videre til den usuperviserede maskinlæringsstrategi, vil jeg nævne en anden superviseret metode, jeg bruger i *kapitel 6* og *kapitel 7*, nemlig sentimentanalyse (*sentiment analysis*). Metoden er en måde kvantitativt at analysere positive eller negative følelser bag holdninger, dvs. at modellen skal lære at forbinde bestemte ord og vendinger med de polære følelser, de udtrykker (Nielbo *et al.*, 2024, p. 4). Selvom det er en metode, der ofte anvendes i mange andre (og ikke mindst kommercielle) sammenhænge, er den et hastigt voksende analyseredskab i digitale litteraturstudier (se Kim og Klinger, 2019). I MeMo-projektet har vi finjusteret en af BERT-modellerne til at prædiktere, om en sætnings sentiment er positivt, negativt eller neutralt (se Al-Laith *et al.*, 2023). Jeg har i afhandlingen brugt sentimentanalysen tematisk, forstået på den måde at jeg anvender modellen på de datasæt, som omhandler religion og ægteskab, dvs. emner med en høj følelsesmæssig polaritet. Redskabet er brugt til at vurdere, om emnerne overvejende udlægges positivt eller negativt, hvilket er en digital og kvantitativ måde at undersøge ideologiske og følelsesmæssige nuancer i periodens religions- og ægteskabskritik.

2.5 Topic modeling

I afhandlingens to sidste dele benytter jeg mig af metoden *topic modeling*, som er en af de mest kendte usuperviserede maskinlæringsmetoder i humanistisk tekstforskning, hvis popularitet bl.a. skyldes den udbredte probabilistiske model LDA – *Latent Dirichlet allocation* (Blei, Ng og Jordan, 2003). Topic modeling bygger på antagelsen, at mindre tekststykker, der tematisk eller emnemæssigt ligner hinanden, må bruge et beslægtet vokabular.³² Størrelsen på de mindre tekststykker bestemmes af forskeren, og de kaldes ofte for *dokumenter*. Målet med topic modeling er derfor at identificere sammenhænge mellem dokumenterne ved at beregne, hvor sandsynligt det er,

---

100 tilfælde, hvilket giver en Cohens Kappa værdi på 0.56, som udtrykker moderat enighed (Al-Laith *et al.*, 2024, p. 4813).

³² Jens Lohfert har foreslået den ellers fine danske oversættelse “emnemodellering”, men jeg har valgt at holde fast i den engelske betegnelse (Jørgensen, 2023, p. 194).

at deres ordforråd udtrykker et bestemt emne, der kan aflæses ud fra et *topic*. Et topic er en klynge af ord, der er udledt af statistiske beregninger af ordenes fordeling, herunder hvor sandsynligt det er, at de enkelte ord tilhører pågældende topic. På den ene side har man altså topics – de emnemæssigt beslægtede ordklynger – og på den anden side dokumenter, som tilknyttes de forskellige topics (Boyd-Graber, Hu og Mimno, 2017, pp. 14–15). Inden for topic modeling har de præ-trænede transformer-modeller (også) været en *game changer*, idet teknologiens kontekstuelle word embedding har givet topic modeling-teknikken væsentligt bedre forudsætninger for at håndtere polysemi (jf. Thompson og Mimno, 2020). I afhandlingen bruger jeg en transformer-baseret udgave af topic modeling, nemlig *BERTopic*, som er udviklet – og forbilledligt vedligeholdt – af Maarten Grootendorst. Her vil jeg i grove træk skitsere, hvordan BERTopic virker, hvorefter jeg vil beskrive de nærmere omstændigheder ved min applikation af teknikken.

Mens tidligere udgaver af topic modeling beregner orddistributionen i dokumenterne, tager BERTopic afsæt i en såkaldt *sentence transformer-model*, der omsætter dokumenterne til vektorer i et højdimensionelt vektorrum (Reimers og Gurevych, 2019, pp. 3982–3983). Disse vektorer kan efterfølgende bruges til at beregne dokumenternes indbyrdes ligheder og forskelle. Det næste skridt i BERTopic-pipelinen er en proces kaldet dimensionsreduktion (*dimensionality reduction*), hvor vektorrummets flere hundrede dimensioner komprimeres ned til en håndfuld. Her anvender jeg UMAP-algoritmen, som forsøger at skabe en balance mellem lokal (de enkelte tekststykkers) og global (alle tekststykkers) kontekst i vektorrummet, når reduktionen foretages (McInnes, Healy og Melville, 2020). Efter vektorrummets omfang er blevet reduceret, benytter man dernæst nogle klyngeteknikker (*clustering*), der har til hensigt at fortætte vektorrummet, således at grupperinger heri, træder tydeligere frem. Her bruger jeg HDBSCAN-algoritmen, som er særligt egnet til humanistisk forskning, da den er robust over for støj og mere sensitiv over for broget data (Tangherlini og Chen, 2024, p. 10). Dokumenterne i disse klynger gennemgår nu en

tokenisering (opdeling i ord). For at finde de mest karakteristiske ord i de forskellige klynger bruger man en teknik kaldet *class-based TF-IDF*, som Grootendorst har tilpasset til BERTopic (Grootendorst, 2022). Teknikken bygger videre på den traditionelle TF-IDF-procedure, hvor væsentligheden af et ords optræden i et dokument bestemmes ved at måle det op imod brugen af samme ord i andre dokumenter, dvs. det er en måling af ordets relative forekomster inden for det korpus, man undersøger.³³

Det er særligt inddragelsen af præ-trænede transformermodeller, der adskiller BERTopic fra tidligere topic modeling-teknikker og gør metoden mere virkningsfuld. Men det skal også nævnes, at selvom det går stærkt med udviklingen af transformermodeller, er de udgaver, som repræsenterer teksten på sætningsniveau ikke i lige så høj kurs, som de modeller, der repræsenterer sprog på ord- og subordsniveau. Derfor er ressourcerne også mere begrænsede, hvorfor jeg benytter en flersproglig model kaldet 'paraphrase-multilingual-MiniLM-L12-v2' (jf. Reimers og Gurevych, 2020). Som jeg vil nævne senere, giver modellens flersproglige udgangspunkt nogle udfordringer, men bredt betragtet fungerer modellen glimrende i BERTopic-setuppet.³⁴ Af eksempler fra mine datasæt kan nævnes, at BERTopic har været i stand til at vurdere, at 'himmelske fader' er et andet udtryk for Gud, mens den også har været i stand til at afkode, at ordet 'mand' mere specifikt kan betyde ægtemand.

I modsætning til de superviserede modeller, der testes efter træningen, er det til gengæld svært at måle de usuperviserede modellers ydeevne. Når man indstiller BERTopics forskellige parametre er outputtet det væsentligste pejlemærke, altså om de udvundne topics (overvejende) er kohærente, og om de giver mening i sammenhæng med de dokumenter, de er tilknyttet. Men vurderingen af modellerne er også et spørgsmål om, hvorvidt resultaterne lader sig reproducere. De ældre, probabilistiske udgaver af topic modeling som LDA giver ofte varierende resultater fra gang til

---

³³ For en god og mere teknisk gennemgang se (Tangherlini og Chen, 2024), der bruger BERTopic til at analysere H.C. Andersens eventyr og rejsebeskrivelser.

³⁴ I fremtiden vil en dansk model dog være at foretrække. Her vil jeg gøre opmærksom på Kenneth Enevoldsens arbejde med at udvikle en dansk sentence-transformer i forbindelse projektet *Danish Foundation Models*, se <https://huggingface.co/KennethEnevoldsen>, senest tilgæet d. 29/8-24.

gang, hvorfor man som tommelfingerregel evaluerer modellen på baggrund af flere forsøg (Tahmasebi og Hengchen, 2019, p. 208). Angående BERTopic er det især UMAP-delen, der kan give anledning til, at resultaterne varierer, hvilket man kan begrænse ved at specificere en såkaldt 'random state' (Tangherlini og Chen, 2024, p. 10). Denne kontrolfunktion har jeg gjort brug af, men min generelle tilgang til vurderingen af BERTopic-modellernes output har været at køre mange modeller med forskellige parameterindstillinger, indtil jeg endte med et setup, jeg var tilfreds med, og som lod sig reproducere. På mange måder minder denne tilgang om den proces, Andrew Piper foreslår ved at fremhæve, at en væsentlig del af modelarbejdet er 'remodellering', dvs. at man kontinuerligt forbedrer modellerne på baggrund af de iagttagelser, man gør sig undervejs (Piper, 2018, p. 10). Ligesom Piper har jeg betragtet læsning som en valideringsstrategi, idet de udvundne topics ikke bare skal være semantisk kohærente ordklynger, de skal også være dækkende for de dokumenter, de er tilknyttet (jf. p. 68).

Men hvordan har jeg lavpraktisk gjort? Det første – og meget væsentlige – skridt i topic modeling er at bestemme størrelsen på inputtet til modellen. Ved at afprøve forskellige dokumentstørrelser endte jeg til sidst med en løsning, der afspejler tidligere forskningsresultater, nemlig at romanernes afsnit fungerer som en god afgrænsning af tematisk koncentration samt mere specifikt, at dokumenter på 50 ord fungerer godt til topic modeling.³⁵ Jeg har derfor blandet de to strategier og opdelt korpuset i afsnit, der maksimalt udgør 50 ord. Da afsnittene i de enkelte romaner varierer meget, vil der derfor være en del dokumenter, som er mindre end 50 ord, mens de afsnit, som er længere end 50 ord, er blevet opsplittet i flere dokumenter. Da det imidlertid kræver meget computerkraft at bruge transformermodeller, har jeg opdelt MeMo-korpuset i to nogenlunde lige store subkorporer for at være i stand til at køre modellen. Dette split er valgt efter forlag, således at én model er kørt på et

---

³⁵ Se (Tangherlini og Leonard, 2013, pp. 729–731; Algee-Hewitt, Heuser og Moretti, 2015, pp. 8–10; Tangherlini og Chen, 2024, p. 7).

subkorpus bestående af romaner fra de seks forlag, som udgiver flest romaner i perioden (Gyldendal, Reitzel, Schubotho, Philipsen, Schou og Det nordiske forlag), mens en anden model er kørt på romanerne fra de mindre forlag. Hvad angår computerkraft, adskiller BERTopic sig også ved, at i udgangspunktet tildeles hvert dokument kun ét topic for netop at skære ned på de computationelle omkostninger. Omvendt er en af de store fordele ved BERTopic, at man – i modsætning til tidligere topic modeling-teknikker – ikke behøver at specificere, hvor mange topics, korpusset indeholder. Derfor har jeg ladet modellen bestemme, hvor mange topics, den skal finde, mens jeg også har forsøgt at tage højde for den naive antagelse, at ét afsnit i en roman kun indeholder ét topic eller emne. I det følgende vil jeg beskrive denne procedure og give et nærmere indblik i de modeller, afhandlingen bygger på.

I *kapitel 5* og *kapitel 6* undersøger jeg som sagt begreberne religion og sekularisering, og det sker med afsæt i et datasæt udvundet ved hjælp af topic modeling. Først vil jeg sætte et par ord på de tekniske forhold, hvorefter jeg vil beskrive, hvordan jeg har grebet begrebsanalyserne an. Som tidligere nævnt har jeg brugt en flersproglig transformermodel, hvilket i dette tilfælde har nogle metodiske konsekvenser. Selvom BERTopic-udvikleren Maarten Grootendorst fraråder at fjerne ord i 'forbehandlingen' af datainputtet, har det været nødvendigt for en undersøgelse af religion (jf. Grootendorst, 2022). Årsagen er, at de religiøse dokumenter er blevet infiltreret af navnet 'Christian' og ordet 'herre'. Man kan jo næsten gætte, at topic-forureningen skyldes modellens kendskab til engelsk, når den forbinder disse to ord med religiøse topics. På trods af at ordet 'Herre' også kan være et synonym for Gud på dansk, har jeg vurderet, at langt de fleste 'herrer' i teksterne ikke var guddommelige, hvorfor både korpussets Christian'er og herrer er blevet fjernet forud for BERTopic-analysen. Til gengæld har modellen ikke haft problemer, når der var tale om 'Vorherre', så denne form er bibeholdt.

Parameterindstillingerne for modellen trænet med subkorpusset af romaner fra de store forlag ses her:

```

▶ umap_model = UMAP(n_neighbors= 16, min_dist= 0.0, n_components=4, metric='cosine', random_state=1)
hdbscan_model = HDBSCAN(min_cluster_size=25, min_samples=10, metric='euclidean',
                        gen_min_span_tree=True,
                        prediction_data=True)
embedding_model = SentenceTransformer('paraphrase-multilingual-MiniLM-L12-v2')
embedding_model
ctfidf_model = ClassTfidfTransformer(seed_words=["Gud", "præst", "kirke", "kristen", "kristendom"],
                                     seed_multiplier=2)

representation_model = KeyBERTInspired(random_state=1)

```

Figur 2.3: Modelparametre for en BERTopic-model trænet på 458 romaner.

Jeg vil ikke gå detaljer med indstillingerne enkeltvis, men blot nævne at det er tidskrævende at finde frem til dem, som fungerer bedst, og at størrelsen på korpusset spiller en afgørende rolle i denne forbindelse. Til gengæld vil jeg henlede opmærksomheden på *seed words*-funktionen, som er måden, hvorpå jeg har håndteret, at BERTopic kun forbinder ét topic med hvert dokument. Seed words-funktionen bruger transformermodellens vektorrepræsentation af de oplistede ord og justerer sandsynlighedsfordelingen for disse, når topic- og dokumentdistributionen udregnes. Idet jeg leder efter topics, der afspejler religiøsitet, er jeg interesseret i, at modellen ikke lader dokumenter med religiøst indhold tilfalde andre topics. Når jeg bruger seed words-funktionen, øges sandsynligheden for, at dokumenter med religiøst indhold forbindes med religiøse topics. For at maksimere antallet af dokumenter med tildelte (religiøse) topics har jeg desuden benyttet funktionen *outlier reduction*, som er en genbehandling af de dokumenter, der ikke fik tildelt et topic i første omgang.

Datasættet præsenteres i kapitel 5, hvorfor jeg her vil nøjes med at nævne den datarensning, jeg har foretaget. Det er nemlig ikke alle de religiøse topics, som er lige kohærente. For eksempel findes der et tilsyneladende religiøst topic, hvor ordet 'testamente' indgår, men som i dokumenterne fra romanerne udelukkende vedrører arveret og altså ikke religiøse tekster. Desuden er der et par topics, hvor ordet 'Kristen' ikke kun forbindes med religiøse personer, men også med karakterer med dette navn. Begge disse fejlkilder har jeg håndteret i datarensningen, mens jeg desuden har

hevet religiøse dokumenter ud af heterogene topics og tilknyttet dem mere religiøst kohærente topics.³⁶

Hvad angår undersøgelsen af sekularisering i kapitel 6, er der tale om et lidt særligt tilfælde rent metodisk. Mens de øvrige begreber, jeg undersøger, er den type, som Reinhart Koselleck kalder "kildebundne", er sekularisering et begreb, "der er konstrueret og defineret *ex post*" (Koselleck, 2007c, p. 28). Som navnet antyder, er den første begrebstype til stede i de historiske kilder, mens den anden er fraværende.³⁷ Man kan finde ord som 'ateisme' og 'fritænker' i korpuset, men ordet 'sekularisering' – og den proces, det betegner – er fraværende. I mangel på sproglige artikulationer af begrebet må man på anden vis forsøge at rekonstruere det sagsforhold, man ønsker at undersøge, og ofte benytte flere indgangsvinkler. Foruden den tidligere nævnte sentimentanalyse har jeg valgt følgende indfaldsvinkler: fraværet af religiøse dokumenter, præste-topics sammenlignet med læge-topics og afslutningsvis ordfrekvenser for ateister og fritænkere. Disse er inspireret af antropologen – og en af de mest markante sekulariseringsforskere – Talal Asad, der fremhæver, at fænomenet sekularisering bedst lader sig undersøge igennem 'de skygger, det kaster' (Asad, 2003, p. 16).

I *kapitel 7 og 8* undersøger jeg ægteskabsbegrebet i perioden ligeledes med afsæt i et datasæt etableret ved hjælp af BERTopic. Da jeg har ønsket at fange hele den sociale og ideologiske situation omkring ægteskabet, lyder seed words-listen: "forlovelse", "ægteskab", "skilsmisse", "giftede", "ugift". I denne undersøgelse har jeg desuden valgt kun at benytte ét af de to subkorporer, nemlig det med romanerne fra

---

³⁶ For en nærmere beskrivelse af datarensningen se Jupyter-notebooken på min githubprofil: <https://github.com/alexanderconroy>.

³⁷ Det er dog vigtigt at være opmærksom på, at når man anvender sprogmodeller, er det ikke kildernes begrebsliggørelse af de historiske sagsforhold, man undersøger, men derimod numeriske oversættelser og matematiske beregninger heraf. Desuden betinger brugen af transformermodeller i skrivende stund, at moderne dansk og evt. andre sprog er en del af modellernes sproglige forhåndskendskab. Det vil med andre ord sige, at romanerne ikke udelukkende behandles i deres egen sproghistoriske kontekst, men at de indskrives i en bredere lingvistisk kontekst. Brugen af sprogmodeller i en begrebshistorisk analyse gør altså, at de kildebundne begreber også får et element af *ex post* over sig.

periodens store forlag. Det har to grunde. For det første ønskede jeg en mere fokuseret undersøgelse af periodens beskæftigelse med ægteskabet som tematisk tendens, og for det andet ønskede jeg en større balance mellem 'the usual suspects' i ægteskabsdebatten og 'the great unread'. Af de udledte topics har fem relevans for ægteskabet, og de fordeler sig sammenlagt over 3865 tekststykker.

Topic nummer	Topic	Antal dokumenter
19	gifte_gift_forlovet_ægteskab	2534
228	ægteskab_ulykkeligt_barnløst_gifte	656
364	giftede_ægteskab_gift_gifte	330
968	bruden_vielsen_brudgommen_kirken	199
1000	giftet_gifte_ugift_trofast	146

Tabel 2.2: Ægteskabstopics og dokumentfordelingen for de store forlags subkorpus bestående af 458 romaner.

Dette datasæt har ikke haft brug for nogen datarens, da kvaliteten allerede var høj ved udtrækket. Som tabellen viser, har modellen især knyttet dokumenterne til topic 19, mens den i nogen grad formår semantisk at adskille dem som vist i navnekolonnen med de mest repræsentative ord for de pågældende topics. Topic 228 er det mest udtalt pessimistiske, og topic 968 antyder at omhandle vielse, altså indgåelsen af ægteskabet. Denne semantiske differentiering skal man dog tage med forbehold, idet den ikke håndhæves i de tilknyttede dokumenter, der desuden indeholder ægteskabets omkringliggende faser: forlovelse og skilsmisse. Til gengæld er det samlede datasæt tematisk kohærent og et godt afsæt for at undersøge ægteskabets rolle i perioden. Kohærensens kommer ligeledes til udtryk i ægteskabets hierarkiske placering

blandt de øvrige topics, idet fire af de fem ægteskabstopics grupperes sammen blandt de i alt 1296 topics, som modellen har fundet.³⁸

Figur 2.4: Hierarkisk gruppering af ægteskabstopics.

På den ene side viser den tematiske kohærens i topic-grupperingen, at modellen har fået en god fornemmelse af korpuset, og på den anden side antyder den tematiske forbindelser. Vi ser her, at de fire ægteskabstopics forbindes med kvinde- og kærlighedstopics, men man skal dog være lidt påpasselig med at udlede fortolkninger af denne gruppering. Som vi skal se i kapitel 7, står kvinden centralt i periodens ægteskabsdebat, men denne karakteriseres omvendt af mindre varme følelser end kærlighed og forelskelse.

Før jeg går videre til den sidste metodiske strategi, jeg benytter i afhandlingen, vil jeg fremhæve en top-20-liste over topics i ét subkorpuserne for at give en fornemmelse af et sammenligningsgrundlag, hvad angår begrebernes omfang.

³⁸ Det sidste af de fem topics, vielsestopic'et, er grupperet sammen med kirketopics. Om end jeg har valgt at inddrage dette topic i undersøgelsen af ægteskabet, kan man altså ikke anfægte modellens hierarkisering, når den forbinder vielsesceremonien med det rum, den finder sted.

Topic nummer	Topic	Antal dokumenter
-1	-1_af_den_en_der	188490
0	0_hun_hendes_hende_havde	13955
1	1_præsten_pastor_præst_gud	7535
2	2_doktoren_lægen_doktor_læge	7171
3	3_mit_mig_jeg_mine	6690
4	4_fader_far_dreng_søn	6285
5	5_han_hans_penge_kunde	5148
6	6_solen_vandet_havet_skyer	5102
8	8_dig_du_mig_jeg	4665
7	7_skolen_skole_lærer_student	4640
9	9_moder_søster_mor_moderen	4591
10	10_glas_drikke_vin_drak	3551
11	11_musik_sang_musiken_violin	3447
12	12_danmark_kjøbenhavn_danske_københavn	3327
13	13_mig_hende_jeg_mit	3255
14	14_anna_sophie_annas_sofie	3203
15	15_cigar_cigarer_cigaren_tobak	2857
16	16_læste_bogen_bog_papir	2635
19	19_gifte_gift_forlovet_ægteskab	2534
17	17_hund_hunden_hunde_hundene	2514
18	18_hansen_hansens_hose_lars	2344

Tabel 2.3: De 20 mest frekvente topics for de store forlags subkorpus bestående af 458 romaner.

Listen afslører desuden, hvordan topic modeling *også* fungerer.³⁹ Det er nemlig ikke nødvendigvis kun tematisk eller semantisk lighed, modellen finder. Her ser vi fx navneklynger (14 og 18) samt et topic, der antyder miljøbeskrivelser (6). Christof Schöch har fremhævet denne type af topics som en slags proof-of-concept, fordi de

---

³⁹ Når jeg i øvrigt kalder listen for de 20 mest frekvente topics, er det teknisk set ikke helt korrekt, da topic -1 repræsenterer et 'ikke-topic' eller støj. Det er denne gruppe, der gennemses under 'outlier reduction', som i øvrigt kan føre til, at nogle topics bliver mere omfattende, hvilket er grunden til, at de i listen ikke nødvendigvis er i numerisk orden.

viser, at modellen faktisk fanger de mest karakteristiske ord i dokumenterne, om end det ikke er dem, man leder efter (Schöch, 2017). Men omvendt betyder det, at man skal være påpasselig med konsekvent at oversætte topics til begreber (Tangherlini og Chen, 2024, p. 8). Så meget desto mere understreger dette pointen, jeg vil frem til, nemlig at modellen fremhæver ægteskab og religion som nogle af de mest centrale begreber i perioden. Især med tanke på, at der også findes flere begrebsligt beslægtede topics længere nede på listen, som vil indgå i mine analyser.

2.6 Segmenteret læsning

Når man gør brug af maskinlæring i tekstanalyse, er det forholdsvis simpelt at udlægge, hvordan man metodisk går frem. Man kan fx beskrive, hvilke opdelinger af korpuset man har foretaget, hvilke algoritmer man gør brug af, og hvordan man har indstillet modellernes parametre. Omvendt er de metodiske greb ikke lige så synlige, når man nærlæser, men de er ikke desto mindre lige så vigtige at beskrive. I dette afsnit vil jeg præsentere en nærlæsningsstrategi, jeg kalder *segmenteret læsning*, og som tager udgangspunkt i små tekststykker, som er udvundet ved hjælp af digitale metoder.⁴⁰ Til at beskrive denne metode tager jeg udgangspunkt i Jonathan Kramnicks *Criticism and Truth* (2023), der er et af de seneste vægtige bidrag til en litteraturvidenskabelig metodediskussion. Herefter skitserer jeg, hvordan min metode i afhandlingen implicerer to versioner af den segmenterede læsestrategi.

Først skal jeg dog nævne, at kombinationen af fjern- og nærlæsning på ingen måder er ny. Som tidligere nævnt spiller nærlæsningen en væsentlig rolle i Andrew Pipers modelarbejde, om end han ikke finder den egnet til litteraturhistorisk generalisering (Piper, 2018, p. 10). I Ted Underwoods digitale studier af litteraturens store linjer og 'fjerne horisonter' benytter han også nærlæsning som metode (fx

---

⁴⁰ Selvom betegnelserne 'segment' og 'dokument' udspringer af forskellige metodiske tilgange, ser jeg ingen grund til at opretholde denne terminologi, når det drejer sig om de enkelte tekststykker. Derfor bruges segment og dokument synonymt i afhandlingen.

Underwood, 2019b, pp. 86–88). Selv Matthew Jockers og hans big data-tilgang levner plads til nærlæsningen, så længe den bruges i en makroanalytisk kontekst (Jockers, 2013, p. 91). I skandinavistikken har vi desuden set kombinationen af nær- og fjernlæsning i fx Timothy Tangherlinis og Peter Leonards digitale studier af det moderne og det folkelige gennembrud (Tangherlini og Leonard, 2013, p. 742). Og ikke mindst spiller nærlæsningen en central rolle i Heidi Karlsens datadrevne ph.d.-afhandling om kvindens plads i samfundet i perioden 1830-1880 (Karlsen, 2020, p. 35). Men hvad er det egentlig, vi gør, når vi går fra fjernlæsning til nærlæsning og fra abstraktion til konkretion? Og hvad er nærlæsning i det hele taget? Det sidste spørgsmål forsøger Jonathan Kramnick at svare på:

Unlike regression analysis or Bayesian inference, close reading just doesn't afford general characterization. The method is too sticky with respect to its materials to allow much in the way of abstraction across individual examples. This is not a scandal. In fact, I'm going to argue that the particularism of the method—its dwelling in instances of practice rather than formulas or guidelines for practice—ensures its good standing (Kramnick, 2023, p. 32).

Kramnick har i udgangspunktet svært ved – eller måske snarere ikke et ønske om – at give en metodisk definition af nærlæsningen. Til gengæld er hans måde at karakterisere nærlæsning på interessant i en digital sammenhæng, idet en af hans motivationer for en (fornyet) metodesnak, netop er de digitale litteraturstudier, som han forholder sig skeptisk til. Specifikt tager han fat i Andrew Pipers påstand om, at nærlæsning ikke egner sig til generalisering. Selvom dette kritikpunkt ifølge Kramnick på ingen måder er nyt, fordrer provokationerne fra de digitale litteraturstudier dog, at nærlæsning som metodisk praksis bør undersøges nærmere (pp. 23–24). Hans bog kan gennemgående læses som et forsvar for nærlæsningen, men det interessante ved hans forsvarsstrategi er, at den i flere tilfælde indebærer at tilskrive nærlæsningen de samme videnskabelige styrker, som er blevet fremhævet ved fjernlæsningen. Piper har fx understreget, at en af de store videnskabelige fordele ved modelbygning og de

digitale metoder er, at de kan betragtes som et håndværk ('craft') forstået på den måde, at de metodiske valg er eksplicite og derfor transparente (Piper, 2018, pp. 10–11). I Kramnicks optik er nærlæsning også et håndværk, idet nærlæsning reelt set ikke er læsning, men skrivning, dvs. en fysisk aktivitet, der involverer forskerens hænder (Kramnick, 2023, p. 35). Desuden er det værd at bemærke, at Kramnick overtager begreberne mikro- og makroniveau, når han overvejer forholdet mellem del (nærlæsning) og helhed (generalisering), hvor det især er mikroniveauet – altså nærlæsningen – han i dette arbejde er optaget af (p. 25; p. 46). Hans underforståede pointe er, at de digitale litteraturstudier ikke har patent på skelnen mellem mikro- og makroperspektivet.

Men hvordan nærlæser man ifølge Kramnick? Selvom han ønsker at holde nærlæsningen definatorisk åben, fremhæver han alligevel nogle analytiske kendetegn, hvoraf et af dem er citationsteknik. Den mest raffinerede måde at citere på, omtaler han som "in-sentence-quotation", som indebærer at litterære citater flettes ind i forskerens egen tekst, hvormed forfatterens og litteratens ord og tanker flyder sammen, "so that some sort of third space emerges in the process of interpretation" (p. 40). I løbet af min afhandling vil man se enkelte eksempler på, at jeg lader citater fra romanerne flyde sammen med min tekst, men det er dog især to andre former for citation, der kendetegner mine segmenterede læsninger. Nærmere bestemt dem, Kramnick kalder "block or between-sentence quotation", der – i modsætning til 'in-sentence-quotation' – er citationer, som holder empirien adskilt fra fortolkningen, hvor "the know-how is that of adjusting your own idiom so that it reveals something about another's, either by way of contrast or connection" (p. 40). Hvorfor bruger jeg netop disse citationsteknikker? Det gør jeg for det første for demonstrativt at markere, at citatet er ét blandt tusind segmenter i selve værket og ét blandt mere end en million segmenter i korpusset. Selvom langt fra alle segmenter er begrebsligt beslægtede, betoner disse former for citation, at den segmenterede læsning tager udgangspunkt i fragmenter – og i mange tilfælde helt ukendte fragmenter. For det andet

passer disse citationers 'deiktiske' funktion godt til den segmenterede læsning, jf. Kramnicks imperativer: "look at these lines, this moment; observe how they do this thing" (p. 41). Når jeg nærlæser tekstsegmenter, er det med henblik på at supplere mine kvantitative begrebsanalyser og fortælle en del af litteraturens historie, som den tager sig ud bag tabellerne og graferne. De enkelte segmenter har altså til formål at kaste et andet lys på tal, teori og i flere tilfælde litteraturhistoriografisk tradition.

Selvom citation ifølge Kramnick er den mest "hands-on" tilnærmelse af teksterne – apropos pointen om nærlæsning som håndværk – fremhæver han også andre analytiske greb, heriblandt parafrasen ('plot summary'), og denne metode indgår ligeledes i min segmenterede læsestrategi (jf. p. 67). Når der parafraseres, bruger litteraten sine fortolkningsevner til at kondensere narrativet og udvælge dele heraf som en del af analysen (p. 79). Foruden fortolkningselementet er det karakteristiske ved parafrasen ifølge Kramnick, at den er kortfattet: "The summary is itself a story written in miniature, drawn from the larger pile of events in the unstated background" (p. 80). I Danmark har Johnny Kondrup leveret et af de seneste forsvar for parafrasen som metode og fortolkningsteknik. Her hæfter han sig ved parafrasens videnskabelighed, idet den "tvinger fortolkeren til at tydeliggøre værkets konkrete fakta og forbindelsen imellem dem, hvilket også indebærer, at den sikrer fortolkningens kontrollerbarhed" (Kondrup, 2019, pp. 23–24). Her forstås parafrasen ikke bare som en måde at åbne værkerne på, men også som en videnskabelig kontrolstav.

Før jeg går over til at konkretisere, hvordan mine segmenterede læsninger tager sig ud i praksis, er det nødvendigt at udpege, hvilke faglige briller jeg har på, når jeg nærlæser. For det første er der en litteraturhistoriografisk motivation bag mine nærlæsninger. De har et væsentligt element af abstraktion over sig, da det – som senere skal blive tydeligt – ikke er de enkelte passager eller værker, som jeg er interesseret i at sige noget om isoleret set. Mine segmenterede læsninger indgår derimod i afhandlingen – direkte såvel som indirekte – som historiografiske overvejelser over litteraturens kronologi, dvs. ét område af litteraturvidenskaben, Kramnick er

opmærksom på, men som han ikke behandler (Kramnick, 2023, p. 47). Desuden betragter jeg segmenterne gennem en begrebshistorisk linse, hvilket vil sige, at min segmenterede læsning koncentrerer sig om betydningsforskydningerne i de udvalgte begreber. Det begrebshistoriske perspektiv rejser desuden kontekstuelle spørgsmål, som relaterer sig til litteraturens temporalitet og sociale sammenhænge, hvilket præger læsestrategien.

Der er grundlæggende to former, som den segmenterede læsning kan antage. Dels kan den lukke sig om det enkelte segment, og med dette lokalt afgrænsede perspektiv er metoden udtryk for en meget tekstnær læsning. Dels kan læsestrategien med afsæt i det enkelte segment åbne sig mod værket i dets helhed og netop insistere på at formidle en overgang mellem del og helhed. Der gives naturligvis mange variationer herimellem, men dette er den segmenterede læsnings yderpoler. I min afhandling følger disse to udgaver af læsestrategien min metodiske brug af superviseret og usuperviseret maskinlæring.⁴¹ I *kapitel 4* koncentrerer jeg mig således om de skæbneselementer, jeg har annoteret og altså ikke dem, som sprogmodellen har prædikeret. Dermed ønsker jeg at understrege, at den segmenterede læsning ikke nødvendigvis behøver at være analytiske efterdønninger af maskinlæringsresultater, men at den også kan gå forud herfor. I denne sammenhæng må man i øvrigt ikke glemme, at når det kommer til superviseret maskinlæring, er modellernes output aldrig bedre end deres input. Men idet jeg her vælger, at den segmenterede læsning skal tage afsæt i mine annotationer, har jeg analytisk betragtet den som netop en annotationsopgave. Selvom jeg inddrager forfatterne som kontekst og nogle gange lidt af segmenternes lokale kontekst i romanerne, er metodens formål ikke at præsentere et værk i koncentreret form. Det er udelukkende det enkelte segment, som er genstand for fortolkningen, uafhængig af hvordan det indgår i romanen som helhed.

---

⁴¹ Alle segmenter er som sagt udvundet ved hjælp af automatiserede dataudtræk, hvilket betyder, at i flere tilfælde kan de begyndende og afsluttende sætninger være ufuldstændige. Af formidlingsmæssige hensyn har jeg tilføjet de evt. manglende sætningsdele, mens jeg desuden har forkortet nogle af segmenterne. Derudover har jeg efter mange overvejelser valgt at rette OCR-fejl, når jeg præsenterer segmenterne. Dette valg er ligeledes truffet af hensyn til læseren.

Eller sagt på en anden måde er denne udgave af segmenteret læsning indifferent over for "værkernes helhedsstruktur" (Kondrup, 2019, p. 23). Mit hovedfokus er derimod, hvordan skæbnen begrebshistorisk kommer til udtryk i tekststykkerne. Da jeg annoterede segmenterne, havde jeg ingen oplysninger om, hvorfra de stammede, og det er denne 'blindhed', jeg har forsøgt at omsætte til en nærlæsningsstrategi. Efterfølgende har jeg sorteret segmenterne efter begrebslig varians for også at komme ud i begrebets semantiske afkroge i perioden.

Den anden og mere åbne udgave af segmenteret læsning findes i *kapitel 5, 7 og 8*, hvor dataen, som ligger til grund, er dokumenterne fra BERTopic-analysen. Her har jeg udvalgt segmenter efter kvantitative mønstre, dvs. fra værker eller forfatter-skaber, som er fremtrædende i frekvensanalyserne. Dermed begynder min segmenterede læsning ikke med et enkelt tekststykke fra en roman, men ved at gennemgå mange tematisk og begrebsligt beslægtede tekststykker fra samme roman. Derfor har jeg i højere grad kunnet orientere mig efter 'værkernes helhedsstruktur' – i hvert fald hvad holdningerne til religion og ægteskab, som de segmenterede læsninger omhandler. En anden væsentlig forskel ved denne form for segmenteret læsning er, at jeg bruger segmenterne som veje ind i romanerne, hvilket også betyder, at jeg her gør brug af parafrasen som metode. I de enkelte tilfælde veksler mine parafraseringer fra gengivelser af segmenternes lokale kontekster i romanerne til korte genfortællinger af væsentlige træk i romanerne som helhed og af relevans for de pågældende segmenter. Sidstnævnte er særligt mærkbart i *kapitel 5*, hvor jeg behandler periodens religiøse litteratur, og hvor segmenterne i udpræget grad har fanget min opmærksomhed, alene af den grund at de er så radikalt anderledes end, hvad jeg ellers forbinder perioden med. I et enkelt tilfælde har jeg forsøgt at anskueliggøre dette ved at bruge parafrasen komparativt, idet jeg sammenligner en roman fra 'the great unread' med en velkendt gennembrudsroman. Hvad angår den segmenterede læsning i *kapitel 8*, har den en lidt særlig karakter, idet jeg har udvalgt ægteskabssegmenter, som eksplicit peger ud af de enkelte romaner og på et mere generelt billede af den

litteraturhistoriske samtid. På den måde tilbyder metoden et andet blik på de litterære tendenser, som de kvantitative analyser abstrakt tematiserer.

For at samle op foreslår jeg metoden segmenteret læsning som en nærlæsningsstrategi, der tager afsæt i maskinelt udvundne tekststykker af tematisk beslægtethed. Denne kan bruges i en principfast udgave, hvor fokuset er lokalt og udelukkende rettet mod de enkelte tekststykker, fx i forlængelse af en annotationsopgave. Men den kan også bruges i en mere eksplorativ udgave, hvor større dele af romanerne kan indgå i analysen, bl.a. ved at benytte parafrasen som metodisk supplement. Når jeg bruger den segmenterede læsning i min afhandling, er det dels med henblik på at udfolde begreberne bag tallene og frekvensanalyserne, dels med en intention om at undersøge de kvantitative mønstre i sammenhæng med, hvordan perioden litteraturhistorisk er blevet udlagt. Den segmenterede læsning har ikke til formål at levere fyldestgørende udlægninger af de enkelte romaner, men derimod at vise litteraturen i dens historiske mangfoldighed.

Del II

Skæbne og modernitet

I denne del af afhandlingen undersøger jeg skæbnebegrebet i perioden. Det sker i første omgang ved, at jeg i kapitel 3 indgår i en kritisk dialog med den litteraturhistoriske forskning på området. Sammenlignet med de øvrige begreber, jeg undersøger i afhandlingen, forbindes skæbnebegrebet sjældent med perioden. Faktisk bruges det nogle gange som en måde at skelne perioden fra den forrige, altså som et fraværende begreb. Denne opfattelse argumenterer jeg imod, mens jeg efterfølgende præsenterer en række ismer, som knytter sig til skæbnebegrebet. Jeg afslutter kapitlet ved at foreslå en måde, hvorpå man kan differentiere mellem moderne og førmoderne udgaver af begrebet.

I kapitel 4 begynder det analytiske arbejde. Først gennemgår jeg, hvordan jeg har anoteret et datasæt, der har til hensigt at belyse skæbnens førmoderne og moderne sider. Herefter følger en række læsninger af de segmenter, jeg har anoteret. Dette er med henblik på dels at belyse nogle af begrebets variationer fra kapitel 3, dels at fremhæve den litteraturhistoriske heterogenitet, som korpusset rummer, og som synes særligt præsent, når det kommer til skæbnebegrebet. Med afsæt i mine annotationer og sprogmodellens prædiktioner afslutter jeg kapitlet ved at skalere begrebet op, idet jeg undersøger, hvor og i hvilket omfang det kommer til udtryk i moderne og førmoderne udgaver.

Skæbnens ismer

I 1862 modtog Georg Brandes universitetets guldmedalje for sin besvarelse af pris-spørgsmålet om skæbneforestillingen i den antikke græske tragedie (Ipsen, 1902, p. 34). De dele af afhandlingen, som senere tryktes i *Æsthetiske Studier* (1868) under titlen "Om Begrebet: den tragiske Skjæbne", viser den unge Brandes' påvirkning af den hegelske æstetik, som han i løbet af 1860'erne begyndte at bevæge sig væk fra (Koch, 2004, p. 127). At den unge Brandes var skolet efter og inspireret af en tradition, som han senere blev den mest højlydte modstander af, er naturligvis en velkendt historie. Ikke desto mindre er det en væsentlig detalje, at skæbnebegrebet er en del af historien om de store tidehverv i dansk litteratur- og idéhistorie, som vi forbinder med slutningen af 1800-tallet. Skæbne er et begreb, som akkumulerer verdensanskuelse – hvad er de styrende principper i verden, og hvordan kommer de til udtryk? Hvad kan jeg som individ forvente af tilværelsen taget de overindividuelle magtfaktorer betragtning, og hvordan kan og bør jeg retrospektivt forstå mit livsforløb? I en ideologisk brydningstid, hvor realismen vinder frem på bekostning af idealismen, bliver skæbnen et begrebshistorisk samlingspunkt for (modsatrettede) livssyn. I det følgende afsnit vil jeg vende blikket mod den forskning, som har engageret sig i skæbneforestillinger mod 1800-tallets afslutning.

3.1 Skæbnen i det moderne gennembrud

I *Digtning og skæbne* (1958) belyser Mogens Brøndsted skæbnens omfattende historie, idet han sporer 'de principielle tendenser' for forestillinger om skæbnen i vesteuropæisk digtning (Brøndsted, 1958, p. 6). For Brøndsted drejer skæbnen sig om viljens begrænsning, om hvilket han bruger betegnelsen *determination*. Undersøgelserne

opdeles efter form og indhold, hvoraf sidste del om 'kunstdigtningens' determination optager størstedelen af spaltepladsen.

Før Brøndsted påbegynder sine undersøgelser af determination i litteraturen, giver han en interessant skitse over den historiske udvikling i skæbnetanken, tre såkaldte løsningstyper på viljeproblematikken. Den første er den religiøse forklaring, der indebærer forestillinger om en overindividuel vilje – enten i form af en 'personlig Gud', der 'prædestinerer', eller en 'upersonlig skæbne', der blindt råder over tilværelsen. Den næste løsningstype er det filosofiske løsningsforsøg, hvor mennesket betragtes som underlagt enten en 'kosmisk nødvendighed' eller 'naturens årsagskæder'. Det sidste løsningsforsøg er psykologisk, og de deterministiske faktorer er her udledt af 'personligheden'. Disse kan enten have karakter af genetiske dispositioner, ubevidste drifter og instinkter eller have rod i individets sociale omgivelser. Brøndsted påpeger, at de tre løsningstyper er en grov skitse, og selvom de kan varieres og kombineres på tværs af tid, optræder de historisk set kronologisk, hvilket han sammenfatter i den prægnante vending: "Blikket bliver rettet udefter og opefter, inden det rettes indefter; mennesket opdager til sidst sig selv" (p. 8). Af hensyn til emnets enorme omfang er det næsten udelukkende den religiøse determination, han behandler, mens han henlægger den filosofiske og den psykologiske til "senere undersøgelser" (p. 243). Han udpeger dog, hvor snittene historisk ligger: den filosofiske 'verdensanskuelse' dækker perioden fra renessancen til romantikken, mens den psykologiske fortrængning heraf især gør sig gældende i naturalismen, men også i impressionismen (p. 243; p. 45). En lignende litteraturhistorisk udpegning foretager Alf Henriques i *Det danske Skæbnedrama* (1936). I den lille monografi beskæftiger han sig med skæbnedramaet i begyndelsen af 1800-tallet og dets historisk indlejrede splitelse mellem et hedensk fatum og et kristent forsyn. Men på sidste side fremhæver han, at hos "Herman Bang var fatum afløst af tankerne om arvelighed og miljøets magt" (Henriques, 1936, p. 68).

Den mest indgående behandling af skæbnen i anden halvdel af 1800-tallet er Knud Wentzels *Fortolkning og skæbne* (1970), og den er derfor værd at gøre et længere ophold ved. Wentzel gennemgår fire romaner fra romantismen og fire fra naturalismen, hvilket skematisk sker ved at forankre analyserne i begrebsparret fortolkning og skæbne, som belyses ud fra fire faste nedslagspunkter tilknyttet hvert begreb (Wentzel, 1970, p. 145). Om Carl Bernhard, H.C. Andersen, Fr. Paludan-Müller og M.A. Goldschmidt skriver Wentzel sammenfattende, at de har en metafysisk skæbneopfattelse, og at disse såkaldt romantistiske forfattere ikke interesserer sig for (sandsynlige) årsagsforhold, men derimod for de moralske, religiøse eller filosofiske systemer, som kommer til udtryk gennem et bagvedliggende skæbnemønster i romanerne. Selvom der måske synes at være et skel mellem protagonistens skæbneopfattelse og romanens (dvs. forfatterens), er det ikke tilfældet ifølge Wentzel. Gennem revisioner bliver heltens fortolkninger af tilværelsen til dem, som romanen i sin helhed afspejler (pp. 80–82). Han skriver sammenfattende:

Som nævnt er skæbneopfattelsen i romantismens romaner den, at der er sammenhæng mellem menneskets indre liv og den omgivende verden. Moralske og følelsesmæssige kvalifikationer får meningsfulde svar i mødet med den ydre tings- og personverden, som heltene ikke selv behersker. De forstår skæbneloven, samtidig med at de forstår sig selv – og skæbnen lader tilfælde fra den ydre verden indtræde til gunst for dem i det omfang, de har kvalificeret sig dertil. Der er intet skel mellem ydre og indre (p. 94).

Metafysiske skæbneopfattelser og sammenhæng mellem den indre og ydre verden, finder Wentzel til gengæld ikke hos naturalisterne. Tværtimod afsværger disse forfattere metafysikken, og de må derfor på jagt efter andre lovmæssigheder i tilværelsen (p. 84). Det er dog ikke alle naturalister, det lykkes for. Ifølge Wentzel ender skæbnen i J.P. Jacobsens *Niels Lyhne* (1880) med at betegne det meningsløse og ufortolkelige. Titelpersonens forsøg på at bringe sin bevidsthed i overensstemmelse med sin omverden slår fejl, og da han både er udstyret med en 'svagt formende vilje' og

befinder sig en i en barsk og kontingent verden, bliver han skæbneløs. Verden er ikke indrettet efter (forståelige) lovmæssigheder, men i stedet er det med romanens ord 'tilværelsens trøstesløse vilkårlighed', der hersker (pp. 94–97).

Andre af naturalisterne finder derimod håndgribelige lovmæssigheder i tilværelsen, og det er dem, strømmingen er opkaldt efter, nemlig de naturvidenskabelige. Disse lovmæssigheder nedbryder ifølge Wentzel også skæbnen, men dog på en måde, der lader sig begribe (p. 96). I Herman Bangs *Haabløse Slægter* (1880) er det dels biologien og dels historien, som frarøver William et mål med tilværelsen, og hans skæbne opløses tidligt i romanen. Han har nedarvet sin slægts svagheder, og den generation, han er en del af, mangler kollektivt set selvtillid. De to faktorer sætter tilsammen en stopper for Williams ambitioner om at blive skuespiller. Til gengæld kommer romanens lov om 'spildte kræfter ikke skal spildes' de næste generationer til gode (pp. 120–124).

I Wentzels udlægning gør de samme deterministiske faktorer sig gældende i Henrik Pontoppidans *Det forjættede Land* (1891-95), idet der i Emanuel Hansteds arveanlæg ligger en latent sindssyge, som gradvist bryder frem og bliver synlig for hans sociale omgivelser, der – i modsætning til protagonisten – hurtigt øjner en forbindelse til moderens mentale nedbrud. I romanen er der ligeledes en snert af historisk determination, da Emanuels omgivelser – som tidsånden i det hele taget – ikke synes at kunne håndtere en skikkelse som Emanuel. I modsætning til Bang er Pontoppidans kritik rettet mod samtiden snarere end fortiden (pp. 140–142). For Wentzel udspaltes naturalismens reaktion mod romantismen altså på to positioner: én, hvor (verdslige) deterministiske faktorer har fortrængt metafysiske forklaringsmodeller (Bang og Pontoppidan), og én, hvor den metafysiske garanti fra romantismen ikke erstattes af begribelige lovmæssigheder, hvorfor verden er blevet kontingent (Jacobson). På trods af nedslående resultater lader den første naturalistiske forklaringsmodel sig begribe, mens den anden er meningsløs i al dens ubegribelighed. Sammenlignet med de tre romaner synes Vilhelm Topsøes *Jason med det gyldne Skind* (1875) at

udtrykke en mellemposition, da det menneskelige følelsesliv her både er behersket af vilkårlighed og af naturlove (pp. 108–110). De to naturalistiske positioner er altså ikke nødvendigvis et spørgsmål om enten-eller i Wentzels udlægning.

Fælles for de naturalistiske forfattere er dog, at skæbnen er reserveret til et bevidsthedsfænomen, der ingen gyldighed har uden for den enkeltes bevidsthed. Derfor eksisterer skæbnen kun kortvarigt i romanerne, og den naturalistiske roman skildrer et "menneskes overgang fra meningsfuldt skæbnevæsen til sammenhængsløst individ" (p. 147). Skæbnefortolkninger er illusioner, der bør bekæmpes (p. 148). I stedet placerer naturalismen "tilværelsens herskende kræfter i naturen, dvs. i de lovmæssigheder, der kan gøres til genstand for objektive historiske, naturvidenskabelige, sociologiske og psykologiske studier", hvorfor det ikke er skæbnen, men disse love, der er "de højeste episke faktorer i romanerne" (pp. 151–152). Det centrale for Wentzel er, at disse love "ligger uden for det område, helten kan påvirke med sin bevidsthed" (p. 152). Wentzels læsninger af de naturalistiske romaner er nuancerede, men denne præmis er svær at acceptere. Faktisk synes han at foretage en litteraturhistorisk anakronisme ved at benytte romantismens (eller måske snarere romantikkens) forståelse af skæbnen som målestok for naturalismen. Foruden i de enkelte læsninger ses dette i lanceringen af hans to nøglebegreber: fortolkning og skæbne. Wentzel fremhæver, at når fortolkningen dannes (hos helten), sker der i bevidstheden et skred fra uorden til orden, idet individet nu øjner en meningsfuld sammenhæng mellem det, som vedkommende iagttager i den ydre verden. Når fortolkningen indfinder sig, skabes der hos den pågældende et betydningsfuldt mønster af de erfaringer, som er gjort igennem livet. "En ny vurdering af tilværelsen har meldt sig, der afstikkes nye mål for fremtiden. Den pågældende har mødt sin skæbne" (p. 14). Forbindelsen mellem fortolkning og skæbne er altså meget tæt hos Wentzel, hvilket også understreges i introduktionen af skæbnebegrebet:

Når man kan sige, at Axel [i Arvingen] her møder sin skæbne, så skal skæbne her og i det følgende forstås som en persons fortolkning af sig selv og sine

omgivelser, en fortolkning, som indebærer en følelse af sammenhæng i det personlige og en anskuelse af forholdet mellem person og omverden (p. 30).

Denne figur stemmer fint overens med hans læsninger af de romantistiske romaner, og den ligger i forlængelse af idéen om, at der i romantismen intet skel er mellem den metafysiske skæbnefortolkning og den personlige (p. 48). Skæbnen – så vel som lykken – betegner en “positiv kontakt med en metafysisk tilværelsesmagt” (p. 30). Set fra et begrebshistorisk perspektiv er det problematisk, at Wentzel forudsætter, at der er tale om to forskellige størrelser, uden at overveje om der ikke snarere kunne være tale om et skæbnebegreb under udvikling. Sagt på en anden måde er der ikke dækning for at lade skæbnen afhænge af (metafysisk og personlig) orden og dermed udelukkende henregne den til ‘romantismen’. Faktisk kunne Wentzels udlægning godt indikere, at der er tale om en historisk udvikling i skæbnebegrebet. Fx gør han i læsningen af *Jason med det gyldne Skind* opmærksom på, at “[g]ennem sproget etableres der en sammenhæng mellem denne gamle [græske] tænkning og den nye, hvor de herskende kræfter er naturlove, som determinerer menneskets bevidste og ubevidste sjæleliv” (p. 110). Værket spiller altså på den græske mytologis guder og skæbneforestillinger, mens det indskriver en ny determinisme. Dermed synes Wentzel (uforsætligt) at antyde, at der ikke er tale om et begreb i afvikling, men om et begreb under udvikling.

Netop forbindelsen til antikke, græske skæbneopfattelser er interessant, hvad angår skæbnens udtryk i det moderne. En litteraturhistorisk ekskurs kan være med til at belyse dette. I "Det antike Tragiskes Reflex i det moderne Tragiske. Et forsøg i den fragmentariske Stræben" fra første del af *Enten-Eller* (1843) forsøger Søren Kierkegaards æstetiker at vise det tragiskes natur i antikke og moderne tragedier. Æstetikerens bestemmelser af forskellen mellem de to tragedieformer er nemlig litteraturhistorisk iøjnefaldende sammenholdt med naturalismen og det moderne gennembrud.

Om end Individet [i den antikke tragedie] rørte sig frit, saa hvilede det dog i substantielle Bestemmelser, i Stat, Familie, i Skjæbnen. Denne substantielle Bestemmelse er det egentlig Skjæbnesvangre i den græske Tragedie og dens egentlige Eiendommelighed. Heltens Undergang er derfor ikke en Følge blot af hans Handling, men er en Liden tillige, hvorimod i den nyere Tragedie Heltens Undergang egentlig ikke er Liden, men er Gjerning. I den nyere Tid er derfor egentlig Situation og Charakter det Fremherskende. Den tragiske Helt er subjectiv reflekteret i sig, og denne Reflexion har ikke blot reflekteret ham ud af ethvert umiddelbart Forhold til Stat, Slægt, Skjæbne, men ofte endog reflekteret ham ud af hans eget foregaaende Liv. Det, der beskæftiger os, er et vist bestemt Moment af hans Liv som hans egen Gjerning. Paa Grund heraf lader det Tragiske sig udtømme i Situation og Replik, fordi der overhovedet intet Umiddelbart mere er blevet tilbage. Den moderne Tragedie har derfor ingen episk Forgrund, intet episk Efterladenskab. Helten staaer og falder aldeles paa sine egne Gjerninger (Kierkegaard, 1997, p. 143).

Det, der ifølge Kierkegaards skitse er tragisk i den antikke tragedie, er, at helten påvirkes af udefrakommende og subjekt-uafhængige størrelser, hvilket skaber en ambivalens mellem skyld og uskyld. Helten har nogen skyld, men ikke al skyld. Omvendt forholder det sig med den moderne tragedie, hvor der ingen ambivalens er mellem skyld og uskyld, idet helten må bære al skyld for sine handlinger. Dette får Kierkegaard til at bestemme skylden i den antikke tragedie som æstetisk, mens den i den moderne tragedie er etisk (p. 144). Foruden at det tragiske som effekt har ringe vilkår, når individet er blevet frisat og egenhændig ansvarlig for sine gerninger, peger Kierkegaard også på, at skæbnen dermed forsvinder fra den moderne tragedie (p. 146). Afslutningsvis antyder Kierkegaard en ny mulig tragedie ved at tale om begrebet arveskyld i sammenhæng med den religiøse kategori arvesynd (p. 149). På den måde rykker dele af skylden igen ud ad individets sfære, ansvar for egne handlinger formindskes, og der bliver – i en religiøs indramning – så at sige plads til skæbnen igen.

Kierkegaards forhold til det moderne er som bekendt kompliceret og skal ikke behandles her, og selvom det antydede løsningsforslag med arveskyld ikke viste sig

historisk bæredygtig, er skitsen interessant.⁴² Som Wentzel udlægger de naturalistiske helte, er de ikke mere frisatte end dem fra de græske tragedier. Deres livsforløb lader sig "udsige med diagnostisk sikkerhed" (Wentzel, 1970, p. 152). Om end helten får indsigt i de kræfter, der styrer hans tilværelse, kan han intet stille op, "for konsekvensen er flyttet ud af hans bevidsthed og over i mekanisk virkende love" (p. 152). Som i den antikke tragedie er viljen indlejret i et større system af individ-uafhængige størrelser. Det vil med andre ord sige, at determinismen, som Wentzel udlægger den, har en fatalistisk virkning (jf. 3.3), og er faktisk mere fatalistisk i sit tilsnit, end Kierkegaard skønner de antikke tragedier at være. Under sådanne vilkår er forestillinger om skæbnen gunstige. Næste afsnit skal derfor handle om skæbnens rolle i det moderne.

3.2 Skæbnens modernitet

I artiklen "Skæbnefigurer. Tragedieskæbnen som symbolsk form hos Søren Kierkegaard" (2010) undersøger Isak Winkel Holm det moderne menneskes selvopfattelse sammenholdt med skæbnen og påpeger, at forestillingen om guddommelige skæbnemagter er håbløst bedagede, eftersom mennesket i den moderne verden selv mener at skabe sin historie. Fx gjorde Napoleon politikken til skæbne, mens Friedrich Hölderlin i stedet fremhævede, at moderne mennesker på problematisk vis er blevet "skæbneløse" (Winkel Holm, 2010, p. 5). Dette leder til et kulturhistorisk problem, for på den ene side tilbyder forestillingen om guddommelige skæbnemagter ikke det moderne menneske et meningsfuldt forklaringsmønster for tilværelsens

---

⁴² Hvis vi ser bort fra Georg Brandes' i dobbelt forstand kritiske monografi fra 1877 (*Søren Kierkegaard: En kritisk Fremstilling i Grundrids*) og fokuserer på det moderne gennembruds historiografi, sættes Kierkegaard kun i enkelte tilfælde i direkte forbindelse med perioden. Det sker fx i den svenske antologi *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur* (1971) henvendt til studerende på litteraturvidenskab på de svenske universiteter. Antologien begynder med udpluk fra første del af *Enten-Eller* og *Øieblikket nr. 1* (1855). Lars Furuland skriver i forordet, at selvom Kierkegaard kronologisk betragtet tilhører en tidligere periode, er hans indflydelse på gennembruddets forfattere uomgængelig (Furuland, 1971, p. 6).

tilskikkelser, og på den anden side optræder ordet skæbne alligevel hyppigt i en moderne og sekulariseret verden. Til at forklare denne kulturhistoriske diskrepans tager Winkel Holm afsæt i Ernst Cassirers idé om symbolske former som nødvendige kulturelle erkendelsesfigurer og Hans Blumenbergs udbygning af de symbolske former til sekulariseringsmekanismer. Det leder ham til at anføre, at skæbnen i den moderne verden er en symbolsk form, en attrap, der ikke rummer det teologiske indhold, forestillingen om skæbne udspringer af (pp. 5–9). En del af formålet med artiklen er derfor at skitsere “tre ansatser til en teori om den moderne verdens skæbneattrapper” (p. 7). Den første og mest indgående behandlede af disse attrapper findes netop hos Kierkegaard, som “sekulariserer [skæbnen] ved at oversætte den til subjektfilosofi” (p. 7). Winkel Holm læser Kierkegaard antiintentionalistisk ved at nedtone det religiøse, herunder ikke tage fat i den antydede løsning med begrebet arveskyld.⁴³ I stedet betoner Winkel Holm det moderne subjekt som ‘medindflettet’ i et netværk af mellem menneskelige relationer, der fratager dets autonomi (Winkel Holm, 2010, pp. 13–18). Den anden skæbneattrap finder han hos idéhistorikeren Odo Marquard, som hævder, at den moderne verden ikke bare er ‘defataliseret’, men også ‘refataliseret’, og som ser et ‘fatalismebehov’ i den sekulariserede verden, hvilket forårsager hyppigheden af skæbnereminiscenser (p. 9). Selvom vi som moderne mennesker lever i “manipulerbarhedens og forandringsparathedens tidsalder” er det ikke menneskeligt muligt at manipulere verden efter forgodtbefindende, da vi ikke evner at skabe et fuldt overblik over tilværelsens omstændigheder og samtidig er afhængige af vores historiske forudsætninger, vi i øvrigt heller ikke kender det fulde omfang af (p. 13). Den tredje skæbneattrap spores til Fredric Jameson, der finder mange forsynsfigurer i den realistiske roman, på trods af at denne er et produkt af og udtrykker en

---

⁴³ I det posthumt udgivne skrift *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed* (1859) fortolker Kierkegaard sit eget forfatterskab som religiøst fra start til slut. Det gør han bl.a. ved at hævde to gensidigt udelukkende forhold: at forfatterskabet har været planlagt kristent fra sin begyndelse, og at han i sit virke har været underlagt en styrelse (Gud), som han kun retrospektivt kan konstatere tilstedeværelsen af (Kierkegaard, 2012, p. 11; pp. 55–56). Den sidste tese gør dog, at han delvist trækker den første i land (pp. 56–57), men læseren lades ikke i tvivl om, at forfatteren først og fremmest ser sit forfatterskab som religiøst.

sekulariseret og defataliseret forståelseshorisont. Som symbolsk form bruges forsynet om sociale erfaringer og navnlig til at angive det komplicerede intersubjektive afhængighedsforhold, det moderne menneske er indlejret i (p. 10).

Fælles for de tre ansatser til en teori om moderne skæbneattrapper er opfattelsen af skæbnen som en symbolsk form, der bruges til at udtrykke erfaringen af subjektets (u)afhængighed. På den måde er den et produkt af to menneskeopfattelser:

På den ene side oplysningens billede af det myndige og selvbestemmende subjekt der træffer frie valg uafhængigt af de ydre omgivelser. På den anden side en ontologi der opfatter mennesket som afhængigt og fremmedbestemt væsen, for så vidt som det er opstået i uigennemskuelige, men irreducible relationer med andre mennesker (pp. 10–11).

Før jeg bevæger mig videre til denne afhandlings forståelse af skæbne som begreb, er det værd at knytte et par bemærkninger til den teoretiske forskel mellem skæbnen opfattet som begreb og som (tom) symbolsk form, da den har konsekvenser for, hvordan skæbnen skal og kan betragtes. I artiklen "From Ideas to Concepts to Metaphors" (2011) undersøger den argentinske politolog og idéhistoriker Elías José Palti den epistemologiske rækkevidde af Cassirers idéhistorie, Kosellecks begrebshistorie og Blumenbergs metaforologi, hvoraf det især er de to sidstnævnte, som er interessante i denne sammenhæng. Fælles for begrebet og metaforen er, at de ikke har en fast betydningskerne, hvilket for både Koselleck og Blumenberg er en epistemologisk reaktion på, at idéen i idéhistorie synes at forudsætte en uforanderlig essens heri, hvor abstrakt denne end måtte være. Men metaforen adskiller sig fra begrebet ved ikke at henvise til noget uden for sit eget symbolske system. Hvor Koselleck ender med at bruge socialhistorien til at forklare og forankre de semantiske forskydninger og ændringer i begreberne, har metaforen ikke en referentiel funktion, men en pragmatisk, i den forstand at den udfylder et betydningsmæssigt tomrum. Metaforene træder så at sige til som en symbolsk erstatning for det, som ikke lade sig begribe eller udsige,

hvorfor kvaliteten ved metaforer skal findes i, hvad de gør, og ikke hvad de synes at være indicier på (modsat begrebet i begrebshistorien). Metaforer er desuden – og i modsætning til begreber – løsrevet ordene. De er et (symbolsk) tegn indsat i et intelligibelt fravær, hvilket kun gør det muligt at undersøge dem symbolsk og altså ikke semantisk. Derved bliver enhver metafor også i sig selv en metafor for sin manglende evne til at udtrykke sig selv. Palti ser metaforens epistemologiske grundlag som selve præmissen for begrebssystemer, idet de indlejrer kontingensen i deres egne formationer, snarere end at søge svar på den i den ydre verden, som Koselleck gør med socialhistorien (Palti, 2011, pp. 55–66). Palti indvender mod Koselleck, at begreber ikke er semantisk ustabile, fordi de er historisk foranderlige. Det forholder sig snarere omvendt: “concepts change their meanings because intellectual formations can never stabilize their semantic content or fix their objects” (p. 69). Med Blumenberg som afsæt antyder Palti, at teorien om “unconceptuality” – og dens undersøgelse af metaforer og andre symbolske afbildninger af virkeligheden – vil føre til en kopernikansk vending inden for idéhistorie (intellectual history) (p. 68). Denne lader endnu vente på sig, men Palti påpeger et velkendt problem i Kosellecks sondring mellem begreb og kontekst, sprog og sagsforhold, hvilket Koselleck selv var opmærksom på og forsøgte at løse med sit erfaringsbegreb uden endegyldigt at bestemme forholdet mellem de to sfærer (jf. Ifversen, 2007, pp. 83–88). Det står dog klart, at Palti med den blumenbergske kritik af begrebshistorien aldrig kunne stilles tilfreds med en forbindelse mellem begreb og kontekst, idet vi hos ham befinder os i et indsnævret ontologisk felt, hvor sprogets reference til førsproglige forhold er en epistemologisk faldgrube.

Men hvis man flytter diskussionen til Winkel Holms artikel, træder en interessant litteraturhistorisk problemstilling frem. Som nævnt benytter Winkel Holm en terminologi beslægtet med Blumenbergs, idet han betragter skæbnen hos Kierkegaard som en symbolsk form, der har til hensigt at “artikulere erfaringer der ikke lader sig formulere med samtidens begreber” (Winkel Holm, 2010, p. 17). Men

samtidig noterer han sig, at der få år efter Kierkegaard blev opfundet et vokabular, der gjorde det muligt at fortolke tragedieskæbnen på næsten identisk vis. Her tager Winkel Holm fat i Georg Brandes' anmeldelse af Henrik Ibsens *Gengangere* (1881), hvori Brandes ser samtidens forestillinger om arvelighedslæren beslægtet med en antik determinisme. Deraf udleder Winkel Holm, at "Kierkegaards læsning af skæbnefiguren kan tolkes som en tidlig forløber til naturalismens interesse for arv og miljø", men med det vigtige forbehold, at Kierkegaard ser det som et 'kulturelt' fænomen frem for et 'naturligt' (p. 17). Men at naturalismen faktisk finder et sprog for det, Kierkegaard mangler ét for, bevirker, at vi er langt fra den blumenbergske idé om symbolerne som stedfortrædere i betydningslakuner. Selvom Winkel Holm via Brandes kalder skæbnen hos Ibsen et 'sekulariseret symbol', er der snarere tale om en begrebshistorisk pointe end en metaforologisk. Og i virkeligheden synes Winkel Holms udlægning af skæbneattrapperne kompatibel med den koselleckske idé om erfaring, som det, der både ligger uden for sproget og betinger sproget (jf. Ifversen, 2007, p. 85). Han skriver nemlig, at "[i] alle tre tilfælde [Kierkegaards, Marquards og Jamesons] tolkes skæbnen som symbolsk form, og i alle tre tilfælde udgøres den symbolske forms erfaringsmæssige indmad af subjektets afhængighed" (Winkel Holm, 2010, p. 10). I Kierkegaards tilfælde, der ikke som naturalismen har et vokabular til rådighed, ville en begrebshistorisk pointe være, at der er en temporal asymmetri mellem erfaringen af subjektets afhængighed og begrebsliggørelsen heraf. Sproget halter så at sige efter erfaringen. Men uanset temporale diskrepanser ville det fra et begrebshistorisk perspektiv betyde, at skæbnen netop ikke er en tom form, men et begreb, som – for nu at bruge en naturalistisk metafor – gennem tiden podes med betydningsindhold, der modsvarer samtidige forestillinger.

3.3 Skæbnens ismer

Som vi har set indtil nu, er der nogle ismer, der litteraturhistorisk knytter sig til skæbnebegrebet. I dette afsnit vil jeg med afsæt i de isme-varianter, skæbnebegrebet kan

rumme, etablere et idéhistorisk vokabular, som ikke kun er relevant for afhandlingens undersøgelse af skæbnen, men også for dens undersøgelse af religion, sekularisering og ægteskab. Jeg vil her fokusere på iserne som overkategorier, dvs. hvordan de adskiller sig fra hinanden, men også udpege enkelte af deres underkategorier.

3.3.1 Fatalisme

Den første isme er fatalisme, som i bredeste forstand betegner forestillingen om, at alt i livet på forhånd er afgjort. Filosofihistorisk betragtes Aristoteles' overvejelser i niende kapitel af *De Interpretatione* som en af de første kilder hertil (van Inwagen, 2015, p. 62). Her undersøger Aristoteles påstandes sandhedsbetingelser i et temporalt perspektiv, og det berømte eksempel lyder:

[D]et er nødvendigt, at der vil være eller ikke være et søslag i morgen, men det er ikke nødvendigt, at et søslag vil finde sted eller ikke finde sted i morgen; dog må det nødvendigvis finde sted eller ikke finde sted (Aristoteles, 1991, p. 20).

Argumentationsformen i kapitlet er logisk og kredser om et af kerneprincipperne inden for den klassiske logik, nemlig det udelukkende tredjes princip (at et udsagn enten er tilfældet eller ikke tilfældet) samt det semantiske princip om bivalens (at ethvert udsagn nødvendigvis er sandt eller falsk). Disse principper er i sig selv ukontroversielle, men det er deres applikation på fremtidige tilfælde, der har gjort kapitlet omdiskuteret.⁴⁴

Ved et fatalistisk livssyn er der et sammenfald mellem fortidige og fremtidige tilfælde, dvs. fremtiden er lige så afgjort som fortiden. Den eneste reelle forskel er, at fortiden har vi vished om, mens vi kun kan afvente udfaldet af fremtidige hændelser. Filosofisk set forgrener fatalismen sig i to større retninger: logisk fatalisme og

---

⁴⁴ På engelsk kaldes de fremtidige tilfælde for *future contingents*. Kapitlet hos Aristoteles har blandt andet affødt en århundrede lang fortolkningshistorie (jf. Van Eck, 1988) og været underkastet logiske eksaminationer (se fx Waterlow, 1982, pp. 79–109).

teologisk fatalisme. Førstnævnte baserer sig på forestillingen om forudgående sandhed, mens sidstnævnte opererer med idéen om guddommelige overbevisninger. Begge retninger anser forestillingen om den fri vilje for en illusion (Fischer og Todd, 2015, pp. 1–2; 22–23).⁴⁵ Med afsæt i idéen om de forudgående sandheder vil den logiske fatalisme fx kunne hævde, at hvis det var sandt for 100 år siden, at du i dag ville læse disse linjer, må det nødvendigvis være tilfældet, at du læser dem nu. For ellers havde det jo netop ikke været sandt for 100 år siden. Og siden du ikke har haft nogen indflydelse på, om det var sandt for 100 år siden, har du heller ikke haft nogen indflydelse på, at det i dag viser sig at være tilfældet, at du sidder med denne tekst foran dig. I den teologiske fatalisme er hovedargumentet mindre fortænkt end i den logiske, idet den erstatter forestillingen om de fortidige sandheder med guddommelige overbevisninger. Men resultatet er det samme. Oversat til forrige eksempel vil det her lyde, at siden du sidder med denne tekst foran dig lige nu, må Gud for 100 år siden have været overbevist om, at det ville være tilfældet. Hvis det faktisk havde forholdt sig anderledes, ville Gud ikke have haft denne overbevisning. Så alt, hvad du foretager dig, må nødvendigvis stemme overens med Guds overbevisninger. Eksemplets datering af de forudgående sandheder og Guds overbevisninger er i virkeligheden arbitrær, da sandhed i denne optik ikke kan gradbøjes temporalt. Hvis noget var sandt for 100 år siden, var det også sandt for 70 eller 15 år siden.

Richard Taylor, en af de berømte eksponenter for logisk fatalisme, sammenfatter fatalismen således: "The question of fatalism is simply: Of all the things that happen in the world, which, if any, are avoidable? And the philosophical fatalist replies: None of them. They never were. Some of them only seemed so" (Taylor, 2015, p. 48). På samme måde, som det ligger uden for vores magt at ændre på fortiden, har vi ingen mulighed for at ændre på fremtiden (p. 43). Taylor underbygger dette synspunkt med sin berømte lignelse om Osmo, som i en kondenseret udgave lyder: En

---

⁴⁵ 'Fri vilje' betyder her og i det følgende evnen til at gøre andet end det, man (faktisk) ender med 'at gøre'.

mand ved navn Osmo falder tilfældigvis over en bog på et bibliotek, der viser sig at indeholde alle biografiske oplysninger om hans liv. Han er 26 år gammel på tidspunktet, han finder bogen, og kan konstatere, at bogens kronologiske gennemgang af hans liv stemmer overens med de hændelser, der er overgået ham, og de følelser, han har haft. Hvert kapitel beskriver et år af hans liv, men da bogen kun rummer 29 kapitler – og altså kun griber tre år ind i hans fremtid – foruroliges han. Især da de tre sidste kapitler ikke just er opløftende læsning, og da sidste kapitel afsluttes med hans død i en flyulykke. Som hans liv forløber, viser bogen sig også at modsvare de hændelser, han endnu har i vente, hvorfor han forsøger at undgå den fatale slutning. På den skæbnesvangre dag har han derfor planlagt en flyrute, der ikke inkluderer den lufthavn, ulykken skulle finde sted i. Men under flyvningen annoncerer flykaptajnen over højtalerne, at de må nødlande i den pågældende lufthavn. Osmo går derfor i panik, og hans deraf følgende aggressive opførsel medvirker til, at flyet forulykker på landingsbanen. Osmo vidste ikke, at bogen har et guddommeligt ophav, og det er for så vidt også underordnet. Taylors pointe med historien er, at Osmo – bortset fra en afsluttende flugt fra sin skæbne – med rette bekender sig til fatalismen. Ifølge den logiske fatalisme findes sande udsagn om vores livsforløb allerede, også selvom vi aldrig kommer i besiddelse af en bog lignende den, Osmo finder. Det udelukkende tredjes princip betinger i dette tilfælde, at intet bliver sandt eller ophører med at være sandt. Det vil sige, at udsagn om vores livsforløb enten er sande på tværs af tid og sted, eller også er de ikke (pp. 44–51). Men i modsætning til Osmo erfarer vi dog først, hvad de sande udsagns indhold er, i det øjeblik de går fra at betegne vores fremtid til at betegne vores fortid. Forestillingen om de forudgående sandheder efterlader derfor ingen handlefrihed. “Whatever the future might hold, there is nothing anyone can do about it now. What will happen cannot be altered. The mere fact that it is going to happen guarantees this” (p. 50). I Taylors lignelse om Osmo benyttes bogen, Osmo finder, udelukkende som et illustrativt eksempel, men faktisk er den et sigende eksempel på, hvordan (teologisk) fatalisme kan tage sig ud

litteraturhistorisk. Her er det nemlig overnaturlige entiteter og hændelser, der er indicier på og garanter for et sådant livssyn. Vi kender det fx i form af mytologisk arvegods eller en alvidende, monoteistisk gud. Et prægnant tilfælde findes i N.F.S. Grundtvigs tidlige forfatterskab og dets besættelse af nordisk mytologi og digtning, den såkaldte asarus, som kulminerede i en religiøs krise hos forfatteren i årene 1810-11. Flemming Lundgreen-Nielsen fremhæver, at skæbnebegrebet spiller en væsentlig rolle i forfatterens krise, idet Grundtvig i kraft af sin kristne overbevisning må anse skæbnen som Guds kærlige forsyn, mens hans digtning omvendt afspejler en markant tiltrækning af antik og dermed hedensk fatalisme. Ifølge Lundgreen-Nielsen er der i Grundtvigs sind en konflikt mellem fatum og forsyn, der kommer til udtryk i hele hans nordisk-romantiske periode (Lundgreen-Nielsen, 1965, p. 9–27). For denne afhandlings undersøgelse af modernitet er det underordnet, om den teologiske fatalisme dækker over en kristen eller en hedensk opfattelse (jf. 3.4). Det væsentlige er, at den teologiske fatalisme betegner en metafysisk forestilling om, at verden er forudbestemt.⁴⁶

3.3.2 Determinisme

En anden af isme, der relaterer sig til skæbnen, har også allerede været nævnt, nemlig determinisme. Denne kan være svær at skelne fra fatalismen, idet både en fatalistisk og en streng deterministisk opfattelse anser den menneskelige vilje for ufri, hvorfor individet ingen indflydelse har på eget liv. En måde, hvorpå man kan skelne de to, er ved at undersøge, om viljen knægtes af årsagssammenhænge eller ej. Hvis et menneskes livsforløb (eller verdens gang) i al sin fastlåsthed ikke er et produkt af kausale relationer, er der tale om fatalisme. Men hvis det i stedet er vævet sammen af tætte årsagssammenhænge, er determinisme en mere passende betegnelse (jf. Fischer og

---

⁴⁶ Metafysik bruges her og i afhandlingen generelt i en snæver forstand, dvs. som betegnelse for overjordiske forhold og betingelser. Denne brug er gængs i litteraturhistorieskrivningen, men det er vigtigt at være opmærksom på, at man i filosofien arbejder med et bredere metafysikbegreb, der (også) rækker ind i moderne (natur)videnskab. Se (Schrenk, 2017) for en pædagogisk og nuanceret filosofihistorisk indføring.

Todd, 2015, p. 1). Taylor hævder ganske vist, at en konsistent determinist bør være fatalist (Taylor, 2015, p. 42), men alene at se på virkningen – og ikke årsagerne – er i min optik en reduktionistisk måde at betragte emnet på. Især når det gælder litteratur. Et illustrativt eksempel fra det moderne gennembrud er August Strindbergs forord til *Fröken Julie* (1888), et naturalistisk programskrift, der oplister alle de deterministiske faktorer, som forårsager stykkets ulykkelige udgang.

Fröken Julies sorgliga öde har jag motiverat med en hel mängd omständigheter: modrens grundinstinkter; fadrens oriktiga uppfostran af flickan; egen naturell och fästmannens suggestioner på den svaga degenererade hjernan; vidare och närmare: feststämningen på midsommarnatten; fadrens bortovaro; hennes månadssjuka; sysslandet med djuren; dansens upphetsande inflytande; nattens skymning; blommornas starka aphrodisiska inflytande; och slutligen slumpen som drifver de två tillsammans i ett lönligt rum, plus den upphetsade mannens tilltagsenhet (Strindberg, 1888, p. IX).

Kunne man kalde dette fatalisme? Ja – skal man tro forordet, er Fröken Julies skæbne tilrettelagt på en sådan måde, at en fatal afslutning er uundgåelig. Burde man kalde dette fatalisme? Nej – der er noget dybt utilfredsstillende ved at se bort fra alle de kausalkæder, der lænkes om protagonisten og i sidste ende fører hende til skafottet. Rækken af (Darwin-inspirerede) årsagsforklaringer, der tilsammen udtrykker en stærk deterministisk verdensforståelse, er mere interessante litteratur- og begrebshistoriske nedslagspunkter end udfaldet. Tilstedeværelsen eller fraværet af årsagssammenhænge er måden, hvorpå der i denne afhandling skelnes mellem determinisme og fatalisme. Hvad angår den litteraturhistoriske periode, er determinisme ofte den fremhævede af de to. Afhængig af hvilke årsager, der er tale om, kan determinismen desuden kvalificeres i underkategorier, fx fysiologisk determinisme, der kendetegnes ved biologiske faktorer som arveanlæg, og socialdeterminisme, der gælder de tilfælde, hvor individet er båndlagt af samfundets og/eller familiens krav og forventninger. Disse to underkategorier kan desuden kombineres, hvormed den

deterministiske verdensanskuelse indeholder en variation af kausalkæder (jf. Strindberg-eksemplet).

3.3.3 Kompatibilisme

En tredje isme beslægtet med skæbnen er kompatibilismen, der overordnet betegner forestillingen om, at en deterministisk verdensanskuelse ikke udelukker viljens frihed, men at de netop er kompatible med hinanden. Kompatibilismen har – som de to forrige ismer – antikke rødder, men i filosofihistorisk øjemed forbindes begrebet særligt med en række britiske tænkere, herunder Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704), David Hume (1711-1776) og John Stuart Mill (1806-1873) (Berofsky, 2016, p. 41). Et fællestræk ved de her nævnte filosoffer er, at de betragter forholdet mellem vilje og handling som konditionelt, dvs. at vores handlinger (eller ønsker) er betinget af vores vilje (pp. 41–43). Kompatibilismen er altså en middelvej mellem de yderpoler, som dens modsætning – inkompatibilismen – kan antage: den strenge deterministiske variant, der udelukker al snak om fri vilje, og den anti-deterministiske variant, hvor viljen ingen bånd har på sig.⁴⁷ Desuden kan kompatibilismen antage en religiøs karakter som en slags løsning på teodicé-problemet. Hvis mennesket har egen vilje, altså er (delvist) uafhængig af Guds vilje, er det selv ansvarlig for de gode og onde gerninger, det måtte udføre.

Selvom betegnelsen kompatibilisme vist nok aldrig har optrådt i skandinavisk litteraturhistorieskrivning, er den relevant i denne sammenhæng. Det skyldes, at det er en position, der ikke betragter determinismen som ubøjelig. Perioden forud for det moderne gennembrud rummer en del idealistiske varianter heraf. Det mest udtalte eksempel er M.A. Goldschmidts vidtrækkende forestilling om Nemesis som

---

⁴⁷ Flere af 20. århundredes filosoffer har dog betragtet synspunktet som en fejlagtig middelvej, når det baserer sig på et konditionelt ophæng. Fx argumenterer Keith Lehrer for, at valgfriheden reelt er en illusion. Oversat fra Lehrers logiske bevisførelse lyder argumentet således: hvis vi antager, at to handlingsmuligheder er åbne i en given situation, og jeg efter eget ønske vælger den ene, kan man så overhovedet hævde, at den anden var en reel mulighed? For hvis jeg i virkeligheden ønskede at vælge den anden mulighed, havde jeg gjort det (jf. Lehrer, 1968).

tilværelsens styrende princip. Et princip, som råder over alt fra kosmos til individets bevidsthed. En forudsætning for Goldschmidts begreb er netop, at den menneskelige vilje ikke er bundet op på nemesisordenen, men er fri, så mennesket derved kan krænke ordenen for efterfølgende at bringe sig i overensstemmelse med den (Kondrup, 1982, pp. 159–165). Det er altså en kompatibilisme, der er metafysisk forankret. Mennesket fødes med et frit valg, men med forventningen om, at det med sine handlinger og overbevisninger indfinder sig i den metafysiske orden. En verdslig udgave af kompatibilismen vil derimod antage, at menneskets vilje ikke er fuldstændig båndlagt af sine omgivelser eller fysiologiske dispositioner, men at der gives et (vist) handlerum. For perioden i betragtning skal man forestille sig en mindre streng udgave af Strindberg-eksemplet (3.3.2).

3.3.4 Indeterminisme

En sidste isme relevant for skæbnebegrebet er indeterminismen, som ganske enkelt kan betegnes som fraværet af (deterministiske) årsager (jf. Werndl, 2016, p. 669).

I vestlig filosofihistorie kan man betragte David Humes skepsis over for at sætte lighedstegn mellem korrelation og kausalitet i empiriske studier som en afgørende forudsætning herfor. Hume forfægtede metafysiske principper, der kunne begrunde verdens kausalitet, og han efterspurgte en nødvendig forbindelse ('necessary connexion') mellem årsag og virkning. Men han finder ingen empirisk begrundelse for kausaliteten, kun at de hændelser, der opfattes som kausale, er udtryk for et konstant sammenfald ('constant conjunction') i tid og rum. Billardkuglen flytter sig, hver eneste gang den rammes af en anden kugle, men hvorfor den nødvendigvis gør det, finder Hume umuligt at forklare, da dette ikke kan iagttages empirisk. Hans opdagelse leder ham til at konkludere, at vores opfattelse af kausalitet beror på en psykologisk og vanemæssig tilbøjelighed til at tro på denne. For Hume er kausalitet altså ikke en empirisk og af fornuften udledt lovmæssighed (Hume, 1896, pp. 69–106). Selvom Hume ofte fremhæves som kompatibilist (3.3.3), er hans opdagelse af, at verden ikke

nødvendigvis beherskes af kausal lovmæssighed, men potentielt er kontingent, grundlaget for et indeterministisk verdenssyn.

I sin fulde udstrækning vil et indeterministisk livssyn hævde, at verden er kontingent, dvs. styret af umotiverede hændelser, kosmos afløst af kaos. I mindre omfang kan indeterminismen også ses som sprækker i en ellers ordnet virkelighed, fx i form af held eller tilfælde. På et ikke-kosmisk, men menneskeligt plan synes indeterminismen at indbefatte viljens totale frihed, men det er vigtigt at have for øje, at selvdetermination er noget andet end indeterminisme (jf. Berofsky, 2016, p. 47). For et indeterministisk livssyn er friheden så at sige afkoblet den enkeltes vilje, ønsker, begær, osv., og enhver handling kunne lige så vel afgøres ved et terningkast. Af den grund kommer indeterminismen også kun her momentvis til udtryk hos mennesket, fx som pludselige og umotiverede indskydelser.⁴⁸ Eller den kommer til udtryk som en uafklaret og uafgjort tilstand, hvori individet overrumples af de muligheder tilværelsen byder. Et eksempel kunne være angst i den kierkegaardske forstand, der sætter sig igennem som eksistentiel indeterminisme (jf. Christensen, 2022). Angsten hos Kierkegaard understreger desuden pointen om, at indeterminisme ikke er det samme som absolut frihed.

Det filosofiske problem – at betragte kontingensen som eller i det mindste underlagt en lovmæssighed – synes også at gælde moderne, indeterministiske forestillinger om skæbnen. For hvordan kan held eller tilfældigheder hæftes op på en samlet forståelseshorisont uden en guddommelig instans som fx de antikke guder Tyche og Fortuna?⁴⁹ Litteraturhistorisk synes problemet dog ikke lige så afgørende, som det er for en filosofisk betragtning. J.P. Jacobsens *Niels Lyhne* tjener som et godt eksempel. Belært af livets nådesløse omskiftelighed oplærer Niels sin unge og godtroende kone, Gerda, efter et ateistisk verdensbillede med afsæt i forestillingen om "Tilværelsens

---

⁴⁸ Eksempelvis kan man i Peter Seebergs *Eftersøgningen og andre noveller* (1962) finde tilfælde, hvor indeterminismen sætter sig igennem.

⁴⁹ Nogle har hævdet, at kvantemekanikken her kan træde til (van Inwagen, 2015, p. 81). Men hvordan verden tager sig ud på et subatomart niveau, synes svært oversættelig til den menneskelige omgang med verden.

trøsteløse Vilkaarlighed" (Jacobsen, 1995, p. 165). At virkeligheden er barsk og kontingent stiller ateismen over for strenge selvoprettelseskrav. Det gælder om at "bære Livet som det var og lade Livet forme sig om Livets egne Love" (p. 172). Denne amor fati-tilgang til sin skæbne formår Niels som bekendt ikke at efterleve, da han i afmagt over sin søns forestående død (uden held) kaster sig på knæ og beder til den gud, han har forsvoret (pp. 170-171). Hans indeterministiske verdensanskuelse evner han altså ikke at opretholde i modgang. Havde Jacobsens hensigt med romanen i øvrigt været, at den skulle være en (overbevisende) ateistroman, som arbejdstitlen "Atheisten" synes at indikere (Vosmar, 1995, pp. 180–185), er indeterminismen filosofisk set en hindring herfor. Hvis verden i sin essens er vilkårlig, kan det lige så vel være tilfældet, at Gud findes, som Gud ikke findes, mens det også kan være tilfældet, at Gud opstår på et senere tidspunkt. Denne pointe er mere filosofisk fortænkt, end den er historisk gyldig, og Jacobsens roman er et interessant eksempel på, hvordan indeterminismen og kontingenserfaringen kommer til udtryk i det moderne gennembruds litteratur.

3.4 En verdslig skæbne?

Spørgsmålet er nu, hvilke sider af skæbnebegrebet, der afspejler moderniteten. Altså, hvilke træk kan siges at være moderne, og hvilke er snarere førmoderne? Den gængse, brandesianske udlægning af moderniseringsprocessen i Skandinavien er, at religionskritikken vinder frem. I det moderne gennembrud bliver livssynet sekulært, og verden afidealiseres. Man er færdig med at vende blikket op mod de højere metafysiske eller religiøse luftlag, idet man i stedet koncentrerer sig om livet, sådan som det tager sig ud på jorden i den endelige og dennesidige verden. Idealisme erstattes af realisme, og religionen fortrænges, sådan som Georg Brandes selv lægger op til ved at fremhæve religionen som ét af de problemer, litteraturen skulle debattere (Brandes, 1872, p. 15). Ifølge Hans Hertel kan denne udvikling sammenfattes i ét af seks moderniseringstræk ved perioden, nemlig "Urbanisering – sekularisering"

(Hertel, 2004, p. 26). Københavns nye byrum afspejlede det nye livssyn, og sammenfattende udlægger Hertel sekulariseringen således:

Den overordnede bevægelse var overgangen fra religiøs til sekulær tilværelsestolkning: naturlovene afløste metafysiske tilværelsesforklaringer, kirke og stat legitimerede ikke længere hinanden, og rationaliteten blev dominerende. Det forstærkede naturvidenskabens hovedrolle og de nye former for intellektualitet den skabte (p. 26).

Det er netop denne bevægelse, jeg ønsker at belyse med afsæt i skæbnebegrebet, og sekularisering er i øvrigt samme modernitetstræk, som Isak Winkel Holm finder i sin undersøgelse af skæbnen (jf. 3.2). Bevægelsen fra en religiøs eller metafysisk verdensopfattelse til en verdslig giver skæbnebegrebet et nyt domæne at udfolde sig på.

I sekulariseringsopslaget i det begrebshistoriske leksikon *Geschichtliche Grundbegriffe* skelnes der mellem en kirkeretslig anvendelse og en åndshistorisk afkristningsproces i den moderne verden, der i dette tilfælde henlægges til det 19. og 20. århundredes Europa (Brunner, 1984, p. 790). Det er naturligvis sidstnævnte side af begrebet, som omhandler forholdet mellem europæisk modernitet og kristen tradition (p. 827), der her er den interessante af de to. Leksikonet gennemgår denne brug af begrebet hos blandt andre G.W.F. Hegel, Ludwig Feuerbach, Karl Marx, Eduard von Hartmann, Wilhelm Dilthey og Max Weber. Som navnene antyder, er der til begrebet knyttet en række betydningskomplekser, der kan være svære at sammenfatte i én overordnet forestilling. Afslutningsvist lyder det:

Die Plurifunktionalität bzw. Elastizität führt gelegentlich zu Widersprüchlichkeiten, die den Erkenntniswert der Kategorie für die einzelwissenschaftliche Theoriebildung einschränken. Andererseits befördert diese Elastizität die Verwendbarkeit der Kategorie in ideenpolitischen Auseinandersetzungen (p. 828).

Begrebet sekularisering lever altså op til det koselleckse dogme om, at begreber ikke kan defineres, kun fortolkes. Konklusionen vækker desuden genklang i den

religionsvidenskabelige sekulariseringsforskning, hvor det fx hedder, at idet selve sekulariseringen er svær at få hånd om, kan det være fordelagtigt at undersøge den igennem de "skygger", sekulariteten kaster på andre begreber og forestillinger" (Johansen, 2022, p. 69).⁵⁰ I dette tilfælde falder skyggen altså på skæbnen, og det ideologiske konfliktpotentiale, som den tyske begrebshistorie finder i sekulariseringsbegrebet, sætter også sine spor i skæbnebegrebet. I modsætning til sekularitet er skæbnen ikke (udelukkende) et moderne fænomen, men med moderniteten føjes afkristnet og verdsligt betydningsindhold til begrebet. Det er denne brandesianske modernitetsforståelse, jeg vil forfølge i denne del af afhandlingen med fokus på verdensanskuelserne indlejret i skæbnen. Dog er det her værd at nævne, at jeg fremhæver i afhandlingens tredje og næste del, hvor religion og sekularitet behandles uden skæbnens mellemværende, at forholdet mellem religiøsitet og sekularitet er mere komplekst end et spørgsmål om førmodernitet og modernitet. For en historisk betragtning er den følgende (mindre sekulariseringsteoretiske) undersøgelse dog også interessant, eftersom den i højere grad modsvarer de radikale forfatteres opfattelse i perioden: det moderne er lig med en verden uden Gud. Før jeg bevæger mig videre til næste kapitels analyse af skæbnebegrebet i romanerne, vil jeg her kort skitsere, hvordan jeg i det følgende betragter skæbnen som moderne eller førmoderne med afsæt i de ismer, jeg tidligere har præsenteret.

Hvorvidt fatalismen efter sekulariseringsprincippet skal kategoriseres som moderne eller førmoderne, afhænger af, om der er tale om den logiske eller den teologiske udgave (3.3.1). Den logiske fatalisme kunne i teorien fint henlægges til en moderne forestillingsverden, da de sande påstande om verden, forestillingen bygger på, ikke er religiøst eller metafysisk betingede. For en logisk fatalist vil alle romaner i øvrigt være allegorier over tilværelsen: I det øjeblik de begynder, ligger slutningen fast, og det samme gør karakterernes løbebane. Man kunne med rette indvende

---

⁵⁰ Idéen om at undersøge sekulariteten gennem de skygger, den kaster, har Birgitte Schepelern Johansen lånt fra den indflydelsesrige antropolog Talal Asad (Asad, 2003, p. 16).

mange ting herimod, fx at nogle forfattere har det med at omskrive sine romaner, eller at senere tilkommen paratekst hører med til romanens liv, men den væsentligste anke er, at pointen hinsides den filosofiske diskussion er uvedkommende. Dette afspejler sig i en manglende litterær tilslutning til synspunktet. Omvendt må den teologiske fatalisme efter sekulariseringsprincippet konsekvent betragtes som et førmoderne livssyn. Dette betyder dog ikke, at der i skæbnebegrebets moderne træk ikke kan findes fatalistiske effekter. Med Odo Marquards ord forsøger det moderne menneske (stadig) at indfri et fatalismebehov (jf. 3.2). I sammenhæng hermed kan Knud Wentzels pointe, at den naturalistiske roman målrettet styrer mod heltens undergang, tolkes som et fatalismebehov hos forfatterne (jf. 3.1). Men selvom den naturalistiske roman kan have et fatalistisk tilsnit, hvor undergangen synes uundgåelig, er den i stedet udtryk for en deterministisk verdensforståelse, der baserer sig på verdslige forhold. Det vil med andre ord sige, at den naturalistiske determinisme nærmest er indbegrebet af modernitet i denne (brandesianske) optik. I et længere historisk perspektiv er det dog væsentligt at være opmærksom på, at moderniteten ikke har patent på verdslige udgaver af determinismen, idet noget lignende kan spores helt tilbage til førsokratikerne (jf. Barnes, 2001, pp. 529–535). Men for at håndhæve sekulariseringsprincippet betragtes al verdslig determinisme dog som moderne. Den underliggende tese er, at det er et tegn på modernitetens komme, at en sekulær verdensforståelse indfinder sig i skæbnebegrebet, der historisk har været domineret af metafysiske og religiøse anskuelser. Omvendt vil determinisme af religiøs og idealistisk karakter – ligesom den teologiske fatalisme – i det følgende kapitel betragtes som førmoderne sider af begrebet.

Hvad angår kompatibilismen, vil jeg ligeledes skelne de religiøse og metafysiske sider fra de verdslige. Goldschmidts nemesistanke betragtes således som en førmoderne variant af kompatibilismen (jf. 3.3.3). De kompatibilistiske synspunkter, som ikke har et metafysisk, men et verdsligt ophæng, vil til gengæld blive betragtet som moderne. Er mennesket afmægtigt underlagt sin biologiske arv og sit sociale

miljø, eller kan det handle overvejende frit inden for dette deterministiske univers? Hvis svaret er ja til sidstnævnte, kan positionen kaldes moderne kompatibilisme, men grænsen mellem determinismen og kompatibilismen kan naturligvis være svær at drage i de enkelte tilfælde.

Indeterminismen er til gengæld en teoretisk svær størrelse at vurdere efter sekulariseringsprincippet. Som sagt kan Guds eksistens lige så vel være tilfældet som det modsatte i et indeterministisk univers (jf. 3.3.4). Til gengæld fremhæves David Humes opdagelse af kausalitetens empirisk fraværende grundlag ofte som en af de afgørende forudsætninger for moderniteten, og flere steder påpeges den deraf følgende kontingenserfaring som modernitetens fødsel (Bryant og Knight, 2019, p. 3). Derfor betragtes indeterminismen i det følgende som en moderne erfaring. Hvis skæbnebegrebet afspejler en indeterministisk verdensanskuelse, er det et tegn på, at en metafysisk forklaring af verden ikke længere er tilstrækkelig.

Det moderne gennembruds skæbne

I dette kapitel bliver skæbnebetragtninger i periodens romanlitteratur annoteret og kvantificeret på baggrund af det seneste kapitels filosofi- og litteraturhistoriske udlægning af skæbnebegrebet. Fremgangsmåden er inspireret af Reinhart Kosellecks metaforiske udlægning af et begreb som et janushoved. Den romerske gud med de to ansigter bruger Koselleck som sagt til at anskueliggøre, at betydningsindholdet i et begreb både peger tilbage i tid og peger frem i tid (Koselleck, 1972, p. XV). Som nævnt i sidste kapitel er forståelsen af modernitet og førmodernitet i dette tilfælde brandesiansk i sit tilsnit, idet de metafysiske verdensanskuelser indlejret i skæbnebegrebet betragtes som førmoderne, mens de verdslige sider betragtes som moderne. Idéen bag analysen er altså at bruge skæbnen til at måle omfanget af den modernitet, Georg Brandes advokerer for i sin forelæsning i 1871. Afspejler skæbnen i litteraturen bredt betragtet, at det moderne bryder igennem i perioden?

I modsætning til selve dataudtrækket, der ligger til grund for analysen, har min efterfølgende behandling heraf analytisk karakter. Kapitlet begynder derfor med en redegørelse for, hvordan jeg har grebet annotationsopgaven an. Med udgangspunkt i min annotering af datasættets segmenter undersøger de følgende afsnit, hvordan skæbnebegrebet på forskellig vis kommer til udtryk som førmoderne og moderne forståelseshorisonter. Hensigten med disse mere tekstnære afsnit er i udgangspunktet ikke at foretage generaliseringer, som kan antages at gælde for hele korpusset, men at tilføje nogle af nuancer, som ellers forsvinder bag annotationskategorierne. I sidste del af kapitlet zoomer jeg ud og undersøger skæbnebegrebet som modernitetsmarkør. Med udgangspunkt i mine annotationer og sprogmodellens

prædiktioner gælder det altså her om at bestemme modernitetens omfang, som det kommer til udtryk i skæbnebegrebet.

4.1 At annotere skæbnen

Skæbnen er et komplekst kulturhistorisk begreb, og i det nuværende sprogteknologiske landskab er det ikke muligt at medregne alle de subtile nuancer, som det forrige kapitel indeholdt. Selv for en øvet litteraturhistorisk læser kan det i konkrete tilfælde være svært at afgøre, hvorvidt et tekststykke fx giver udtryk for en deterministisk eller en kompatibilistisk verdensanskuelse (jf. 3.3.2 og 3.3.3). For en sprogmodel, der er afhængig af menneskeligt produceret træningsdata, er det endnu sværere. Særligt når empirien – som her – består af historisk sprog og er afgrænset til et mindre sprogområde (jf. 1.1).

Af de over 8000 segmenter har jeg annoteret 650 af dem efter fire kategorier: Førmoderne skæbneopfattelse, moderne skæbneopfattelse, klichéer og tvivlstilfælde. Det er de to første kategorier, som den følgende undersøgelse koncentrerer sig om, nemlig skæbnebegrebets førmoderne og moderne sider. Her er det som sagt sekulariseringsprincippet, som bruges til at differentiere dem. Er der tale om en religiøs brug af begrebet, eller forudsætter brugen en metafysisk garanti, som ikke er kompatibel med et sekulært livssyn, bliver segmentet klassificeret som førmoderne. Er begrebet omvendt brugt i og om sekulære kontekster, annoteres det som moderne. Sidstnævnte kategori inkluderer i øvrigt en negationsbestemmelse, hvilket vil sige, at i de tilfælde, begrebet bruges til at anfægte et religiøst eller idealistisk livssyn, tælles det med i den moderne kategori.

At foretage et formalistisk dataudtræk på et heterogent litteraturhistorisk materiale betyder naturligvis, at der også optræder segmenter, som ingen relevans har for skæbnebegrebet. Her kommer den tredje annotationsmulighed i spil. Ordet skæbne optræder ofte i talemåder og i klichéer blottet for begrebslig tyngde, hvorfor en af måderne, hvorpå jeg har vurderet, om udtrykkene har begrebskarakter, er en

substitutionsprøve baseret på den begrebshistoriske skelnen mellem ord og begreb. Kan ordet uden videre erstattes af et andet ord, der ikke forudsætter verdensanskuelse, uden at sætningen mister sin betydning, er der ikke tilstrækkeligt begrebsligt signal heri, hvorfor den tredje annotationskategori (kliché) tages i brug. Teoretisk set er denne manøvre ikke ukompliceret, idet man inden for begrebshistorien opererer med forestillingen om et semantisk felt, der udgøres af begrebers relationer til hinanden. Til at kortlægge et semantisk felt benyttes det saussureske begrebspar syntagmatiske og paradigmatiske relationer. Førstnævnte kaldes også sprogets horisontale retning, idet disse relationer omhandler ords rækkefølge og deres syntaktiske funktion. Sidstnævnte kan omvendt opfattes som sprogets vertikale retning, da de paradigmatiske relationer angiver muligt ordvalg inden for syntagmerne. Nogle gange ser man, at et begrænset paradigme (altså ordvalgsmulighederne inden for syntagmet), kan sidestilles med et semantisk felt (Ifversen, 2011, p. 71). Substitutionsprøven angår altså det paradigmatiske niveau, hvor ordet skæbne forsøges at erstattes af andre ord. Udfordringen er dog, at det kan være svært at afgøre, hvor det semantiske felt slutter. Hvordan kan man vide sig sikker på, at de ord, man kan substituere skæbne med, ikke udtrykker andre begreber og indgår som en del af et semantisk felt? Er 'fremtid' fx et begreb, der står i en vis relation til skæbnebegrebet? I praksis er substitutionsprøven dog lettere at håndtere. Som angivet i introduktionen til *Geschichtliche Grundbegriffe* er overgangen fra ord til begreb flydende, hvorfor leksikonet betragter distinktionen imellem dem som et pragmatisk anliggende (Koselleck, 1972, p. XXII–XXIII). Den samme betragtning gør sig gældende her, og i praksis er det forholdsvis let at vurdere, hvorvidt den begrebslige tyngde er til stede i segmentet eller ej. Man kan vente på at få sin egen skæbne afgjort, man kan være bekymret for én persons skæbne, og man kan overlade en anden til sin skæbne. Dette er parafraserede eksempler på nogle af de forekomster i korpusset, der ikke kan hævdes at være betydningsmættede på begrebsniveau. Det samme gør sig gældende for eksempler, der har karakter af fortælle tekniske klichéer, som fx udtrykkene 'denne gang ville

skæbnen' og 'det var et underligt spil af skæbnen', der ligeledes er parafraserede eksempler fra datasættet. Sådanne udtryk er mere form end indhold, og de er som oftest ikke indicier på bagvedliggende verdensanskuelser. Det er dog vigtigt at gøre opmærksom på, at selvom selve sætningen, hvori skæbne optræder, kan være blottet for begrebsligt signal, så kan de øvrige sætninger i segmentet udtrykke skæbnebegrebet, hvorfor segmentet i sin helhed kan tilskrives en af de to første kategorier. Det asymmetriske forhold mellem ord og begreb viser sig dermed på flere måder i materialet (jf. Ifversen, 2011, p. 70). Nogle gange er det selve ordet skæbne, som peger på begrebet, andre gange er det de paradigmatiske relationer, altså andre ord end netop skæbne.

Den fjerde og sidste annotationskategori vedrører skæbnebegrebets kompleksitet og den på forhånd bestemte størrelse for segmenterne. Der findes nemlig en række segmenter, hvor det ud fra den givne kontekst er svært at afgøre, hvilken af de tre øvrige kategorier er den mest oplagte. Det drejer sig om segmenter, der synes at befinde sig et sted mellem to af kategorierne eller dem alle tre. Når jeg tilføjer en fjerde kategori til tvivlstilfælde, skyldes det, at jeg ønsker at gøre sprogmodellen opmærksom på, at der kan være en række tvetydige eksempler. Ellers ville den være tvunget til at vælge mellem én af de tre foregående muligheder. Det er i øvrigt af samme grund, at den tredje kategori (klichéerne) tælles med, selvom den litteraturhistorisk er mindre interessant end de to første.

Ved udelukkende at betragte de kategoriske sammenfatninger af skæbnen, går man unægteligt glip af nuancerne i begrebets ideologisk indlejrede brydninger. Med kapitlets følgende afsnit vil jeg forsøge at belyse disse. Jeg har derfor udvalgt en række eksempler på den førmoderne og den moderne kategori, som afspejler varierende udgaver af skæbnens ismer (jf. 3.3), og jeg har grupperet dem efter min annotation, dvs. først de førmoderne, dernæst de moderne. Jeg har ikke kun udvalgt segmenterne efter, hvor repræsentative de er for datasættet, men også prioriteret bredde

i selektionen, hvilket er det samme som at sige, at mit fokus har været at få trukket de forskellige variationer af skæbnebegrebet frem fra datasættet.⁵¹

4.2 Førmoderne skæbneopfattelser

Der er to måder, hvorpå den førmoderne skæbneopfattelse kommer til udtryk i de segmenter, jeg har anoteret. Først og fremmest i teologiske udgaver af determinismen og fatalismen, hvor Gud eller andre overjordiske instanser har menneskets lod i sine hænder eller indsigt i en på forhånd fastlagt fremtid. Og dernæst som en art kompatibilisme, hvor mennesket på den ene side besidder en fri vilje, som dog på den anden side er underlagt en større (kosmisk) verdensorden.

4.2.1 En guddommelig skæbne?

Det første segment, jeg her vil fremhæve, stammer fra H.F. Ewald (1821-1908), der af stand og sindelag tilhører det enevældsloyale og kristne borgerskab i perioden (Busk-Jensen *et al.*, 1985, p. 151). Han var en del af en ældre forfattergeneration, der stod i opposition til de centrale idéer og aktører, som litteraturhistorisk kom til at tegne billedet af det moderne gennembrud. Segmentet stammer fra en af Ewalds mange historiske romaner, i dette tilfælde den om Leonora Christina (1621-1698), som også lægger navn til romanen.

“Som Gud Herren vil,” svarede Anne fromt. “Saa kan jeg blive hos eder og være eder til Trøst og Hjælp. Faders Skæbne er uvis. Kun Gud ved, hvor mange Ulykker vi endnu have i Vente. Det bæres mig for, at jeg af Forsynet er udset til dette.” Leonora blev rørt, omfavnede og kyssede sin gode, trofaste Datter (Ewald, 1895, pp. 295–296).

---

⁵¹ Selvom jeg i det følgende supplerer analysen af segmenterne med information om forfatterne og i enkelte tilfælde med yderligere kontekst fra romanerne, har disse oplysninger ikke haft nogen indflydelse på min annotation, der er foretaget uden kendskab til segmenternes ophav.

Det slående i segmentet er forestillingen om, at Gud står i et ligeværdigt forhold til skæbnen, og at dette symmetriske forhold tillægges idéen om prædestination udtrykt som en forsynstanke. Livet opfattes som på forhånd afgjort, og skæbnen synes ildevarslende. Det er ikke sikkert, at Gud kan tilskrives et moralsk ansvar for verdens (fremtidige) uhyrligheder, men et alvidende kendskab til dem er trods alt til stede. Den teologiske fatalisme er altså gennemsyret af et kristent islæt i dette tilfælde.

Der findes dog også en række segmenter, hvor Gud ikke er lig med skæbnen, men synes at være noget andet og hævet over de magter, som ellers forårsager verdens gang. Her er det den ukendte forfatter Holger Rygaard, som var en utrættelig bidragsyder af bl.a. føljetonromaner til provinspressen og ugebladene, hvor han også fungerede som oversætter af udenlandske historiske romaner, herunder nogle af Alexandre Dumas d.æ. (1802-1870). Segmentets ophav er den historiske roman, han selv havde held med at få udgivet på et forlag, og som bærer titlen *Kongesværdet* (1898). Segmentet lyder kort og godt:

“Jeg vil det! O, Gud, Gud! Tilgiv mig og bønhør mig! Skjæbne, forbandede Skjæbne! Er da Gjengjældelsen kommet? Nei, nei, nei, jeg kan ikke tro det! Hun skal leve!” (Rygaard, 1898, p. 148).

Her er der altså en tydelig adskillelse mellem Gud og skæbnen, idet den ene forbandes, mens den anden bønfaldes. Gud synes altså at have mulighed for at bøje skæbnens magt, hvilket antyder, at der er tale om teologisk determinisme snarere end fatalisme, idet fremtiden ikke ligger fast, men kan ændres af Gud. Sammenlignet med det forrige fatalistiske segment, er der ikke her et sammenfald mellem de to metafysiske størrelser (Gud og skæbne). Denne religiøse differentiering genfindes i varierende former i korpusset. Fx i dette tilfælde, som stammer fra anden del af en voluminøs roman ved navn *Kjærlighedens Kamp* (1899) udgivet på et provinsforlag (Nørrejysk Forlag) og forfattet af en uidentificeret forfatter under dæksnavnet J. Wende:

Efter den Tid gjorde jeg mange Rejser med Skibet og besøgte saa at sige enhver udenlandsk Havn. At jeg tillige blev uddannet i Søværnen er en Selvfølge. Jeg lærte efterhaanden at elske min Plejefader, som havde han fra Fødselen af været min Beskytter. Stakkels Mand, ogsaa ham var Skæbnen gaaet imod, hvilket jeg senere erfarede; kort før jeg kom ombord, var hans Kone og to Børn døde af en ondartet Smitte, og han savnede derfor et Menneske, Paa hvem han kunde overføre al den rige Kjærlighed han gjemte i sit Hjerte. Jeg blev den lykkelige og maa takke min Gud derfor (Wende, 1899, pp. 475–476).

Skæbnen er for nogle fatal, og hvis ikke den er, skyldes det Guds mellemkomst. Taknemmelighed er den typiske respons fra dem, som frelses fra skæbnens klør. Til holdningsspektret hører dog ogsaa andre reaktioner, især når der ingen frelse er at hente. Som fx her:

Vel sandt, at denne Død havde været forsmædelig og at den vilde kaste mørke Skygger over hans Families Fremtid og Lykke, men den havde dog med eet Slag gjort Ende paa en Skjæbne, der af Guderne alligevel syntes at være indviet til Ulykken. Dersom hin Morgen havde bragt ham Døden, vilde han ikke i dette Øieblik have været Vidne til en ny og sørgelig Katasrofe i sit Fædrelands Historie. Dog, hvortil nytter det vel at knurre over Skjæbnens og Lykkens Luner og Ugunst? Har ikke alt de gamle Klassikere sagt, at man ikke bør sætte sig imod Himlens Villie? Frederik indsaar snart det Urigtige og Unyttige i at vilde forbande sin Skjæbne, hvorover han dog ikke var Herre. Man skal gaae paa Jorden selv om den gloende, siger et gammelt Ordsprog (Sørensen, 1878, p. 109).

Segmentet stammer fra *Alt for Fædrelandet* (1878) af Carl Sørensen (1845-1881). Fra et begrebshistorisk perspektiv er segmentet det mest komplicerede af de hidtil fremhævede. Det skyldes, at skæbnen antager flere former i de tre gange ordet forekommer. Først og fremmest bruges ordet skæbne som en slags (ikke særligt forskønnede) eufemisme for døden ('gjort en ende på sin skæbne'). Dernæst er der et intrikat spil omkring tilværelsens styrende principper. Guderne (i flertal!) har angiveligt set sig

onde på et menneske og øjensynligt pålagt vedkommende en ulykkelig livsbane. Hvorvidt denne anticiperende betragtning er forbundet med påbuddet om ikke at trodse den himmelske vilje, er dog uklart. Og sidst, men ikke mindst, sammenstilles skæbnen med lykken, der lunefuldt kan gribe ind i den enkeltes tilværelse. Om end segmentet ikke mønstre et klart overblik over den teologiske determinismes aktører, er menneskets betingelser ikke desto mindre klart sammenfattet i det afsluttende – og fatalistisk prægnante – ordsprog.⁵² Mentale anstrengelser over verdens gang (og indretning) er nyttesløse.

4.2.2 En overnaturlig skæbne

I korpusset kommer den teologiske fatalisme dog også til udtryk ved medierende kræfter, som er blottede for religiøst ophæng. Her er det Margrethe Fibiger (1846-1927) – niecen til Ilia Fibiger og Mathilde Fibiger – der i romanen *Annina Hjelm* (1899) beskriver en scene, hvori der tytes til overnaturlige strategier i forsøget på at få en skæbnemæssig afklaring.

Jeg var ulykkelig, om Bine fik noget at vide om det! Annina lovede ubrødelig Tavshed, og nu aabenbarede Jomme, hvorledes hun en Aftenstund i Fjor Jul var gaaet hen til Maren i Kirkegyden, der nød stort Ry for sin Ufejlbarlighed, og hun havde lagt Kort op for hende og spaaet, at hun skulde faa en Mand, hvis Navn var kendt i hvert Hus i Byen. Naar det ikke var Hellemann, hvem kunde det saa være? Bagefter havde hun til yderligere Bekræftelse uddraget akkurat den samme Spaadom i Kaffegrums. Sandheden tro, maatte Jomme dog tilstaa, at hun ikke havde følt sig helt tilfreds med Udfaldet af endnu et tredje Forsøg, hun paa egen Haand havde foretaget for at tyde sin Fremtids-skæbne. Efter at hun nemlig Nytaarsaften ved Midnatstid havde slaaet en Æggehvide i et Glas Vand, havde denne næste Morgen antaget en Form, der stod i afgjort Modstrid med den af Maren givne Forjættelse. Hvad saa du da, Jomme? (Fibiger, 1899, p. 105).

---

⁵² Skæbnemetaforen (ordsproget) findes blandt andre steder hos Peder Syvs *Aldmindelige Danske Ordsproge og korte Lærdomme* (1682-1688).

Man fornemmer en vis distance hos fortælleren, men den overskygges af karakteren Jommes besættelse af at udfritte overnaturlige entiteter om sine fremtidsudsigter. En besættelse, som forudsætter en tro på, at (dele af) hendes liv på forhånd må være afgjort. Der tilkendes ingen interesse for at få fortiden (eller nutiden) forklaret gennem en skæbneforestilling, idet opmærksomheden udelukkende er rettet mod at få vished om fremtiden. Dette temporale tunnelsyn træder på ordniveau frem i det (halv)tautologiske udtryk 'fremtidsskæbne'. I modsætning til Gud beror spåkonens og øvrige skæbnemedierende instansers legitimitet udelukkende på menneskets uvished om fremtiden – og kun for så vidt, at den skæbneopsøgende part allerede nærer en vis tro på, at fremtiden ligger fast.

Det samme ses i næste segment, hvor størstedelen er lagt i munden på en heks, der giver en række udspecificerede advarsler indhyllet i romantisk pastiche. Det stammer fra *Klokken i Rosendalen* (1876) udgivet under pseudonymet Claudius Albertius. Forfatteren bag er ukendt, men han eller hun må formodes at stå bag en række populærlitterære værker fra perioden under samme pseudonym. På den ene side gives der i dette segment udtryk for, at skæbnen er fastlagt, metaforisk udlagt som nedskrevet i en bog. På den anden side giver heksen udtryk for, at mennesket besidder en vis handlefrihed, idet man med den rette påpasselighed kan undgå fejltrin. Segmentets afslutning synes ildevarslende, idet vi får antydninger om, at det ikke kommer til at gå Thorvald vel.

Hun elsker Dig med en Varme, en Styrke, en Inderlighed og Begeistring, hvormed kun hun formaaer at elske; og der vil snart komme en Dag, da hun lærer Dig, hvad det vil sige at elske, da Du vil føle og fornemme, at den Kjærlighed, Du tidligere har kjendt, kun har været som Maaneskæret mod det blændende Sollys; da vil Du trygle, tigge og bede hende om den Kjærlighed, som hun alt saa længe har offret Dig. Fra den Dag, da I vandre sammen, fra den Dag er det, at Du først ret begynder at hæve Dig, at voxe i Anseelse og Vælde. Men et Feiltrin og hele den stolte Bygning ramler igjen sammen; derfor vær klog og

snild, at ikke Lykkens Genier blive til Lygtemænd, der føre Dig i en Afgrund! Med disse Ord skrabede Hexen Kortene sammen og sagde: Nu veed Du hvad der staaer i Skæbnens hemmelighedsfulde Bog. Thorvald sad længe hensunken i Betragtninger over denne Forudsigelse. Han foer endelig op, tog sin Pung frem og gav Hexen et Guldstykke, hvorefter han beredte sig til at gaa. Robert kom atter tilsyne, og efter at have passeret den samme uhyggelige Indgang, som de var kommet ind af, forsvandt de to Mænd snart i det dybe Mørke, der rugede udenfor, hvor Regnen endnu pidskede ned (Albertius, 1876, pp. 558–559).

Som segmentet tillige illustrerer, kan grænserne mellem fatalismen og kompatibilismen være svære at trække ved den førmoderne skæbneopfattelse. Det er ikke altid klart, hvad der er op til den enkelte, og hvad, som er ude af vedkommendes hænder.

4.2.3 Metafysiske vejvisere

Denne ideologiske usikkerhed viser følgende segment af Ingvor Bondesen (1844–1911) også. Foruden at være en af repræsentanterne for periodens skolelærerlitteratur, var Bondesen ligeledes forfatter til en række historiske romaner, der ifølge Vilhelm Andersen forsøger efter J.P. Jacobsens realistiske mønster at imitere datidens sprog (Andersen, 1925, p. 300). Segmentet stammer fra den historiske roman *Elskovs Kringelgang* (1895) og afsluttes af en paradoksal position, der på overfladen er kompatibilistisk og desuden minder om Pascals berømte væddemål.⁵³

“Ja saa er jeg altsaa færdig til at føres til Slagterbænken,” sagde Karen og betragtede sit blege, alvorlige Aasyn i Spejlet. “Vi kan nu vente Gregers med sine Talsmænd hver Time, og alt Haab er ude for dig som for mig.” Else gav sig til at græde. “Det nytter nu intet at tvine, Else. Jeg har bedet, og jeg har grædt,”

---

⁵³ Væddemålet er ikke bare ét, men en række argumenter, som den franske matematiker og filosof Blaise Pascal (1623–1662) fremsætter for at bevise det rationelle i at tro på (den kristne) Gud. De findes i et fragment, som blev trykt i det posthume skrift *Tanker* (1670). Væddemålet antager, at Gud enten findes eller ikke, og at vi ingen muligheder har for at få vished om Guds eksistens. Idet man derfor har alt at vinde og intet at tabe ved at tro på Gud og omvendt intet at vinde og alt at tabe ved ikke at tro på Gud, bør man ifølge Pascal satse på Guds eksistens og betragte det at tro som et rationelt forehavende (Pascal, 1986, pp. 151–156).

vedblev hun og lagde Spejlet ned, "saa længe jeg endnu troede der var Haab; nu er det ude, og saa skal man se at bære sin Skæbne. Jeg vil tro, at det er Guds Vilje saaledes, og jeg vil lægge min Fremtid i hans Haand, saa kan der endda komme noget godt ud deraf" (Bondesen, 1895, pp. 135–136).

Gud har en (overjordisk) vilje, og denne "vælger" Karen at sætte sin lid til i håbet om bedre tider. Selvom Karen foregiver at have et valg, vidner hendes øvrige tro mere om teologisk determinisme end om kompatibilisme.

Samme vævende sted mellem personlige evner, handlefrihed og ydre magtfaktorer findes i Alexander Behrends (1840-1890) *Hulda* fra 1871. Alexander Behrend var bogtrykker og udgav på eget forlag både sine egne og andre i dag ukendte forfatteres romaner. Det følgende segment er en samtale mellem to elskende, der af pres fra omverden ikke kan få hinanden. Pligten for familien og Guds værk trumfer deres ønsker, men som segmentet viser, drejer spørgsmålet sig om, hvorvidt de bør handle i overensstemmelse med omverdens bestemmelser for dem. Der er altså tale om en kompatibilistisk position, hvor valget står dem frit, men omstændighederne trækker dem i retning af ikke at trodse den overliggende orden. Segmentet lugter derfor også lidt af socialdeterminisme. Dog gør Guds andel i miseren og den fromme pligtfølelse hos Alice, at segmentet ikke afspejler en moderne forståelseshorisont (jf. 3.4). Skæbnen er en byrdefuld pligt, som de elskende skal handle i overensstemmelse med.

Nei, nei, jeg vil aldrig glemme Dig! Alice taug. Eugen nærmede sig hende igjen, men med Bestemthed sagde den unge Pige: Eugen Du maa ikke komme hen til mig; viis Dig som en Mand og bær hvad Gud tilskikker os, jeg er kun en svag Kvinde, men jeg, jeg skal vise Dig af jeg formaaer af bære Skæbnens tunge Tilskikkelser. Eugen bøiede Hovedet og sagde vemodig: Du har Ret, Alice, jeg maa være en Mand, jeg maa ikke lade mig regjere af en lunefuld Fader – i Hjerteanliggender bør man følge sin egen Fornuft, jeg skal ogsaa vise . . . – Tys, Eugen, siig ikke det, man bør lystre sine Forældre i enhver Henseende (Behrend, 1871, p. 164).

At hensynet til familiens ønsker og forventninger til særligt kvinden vejer tungt i perioden, kommer til udtryk på flere måder. Foruden at 'vælge' den rigtige ægtemand, skal kvinden som hustru indleve sig i mandens selvudfoldelse. Kvinderne skal være "mandens medhjælp", hvilket ikke blot er en social forventning, men også et institutionaliseret krav i periodens skoler for piger og unge kvinder, herunder Natalie Zahles (Dahlerup, 1984, p. 51). I følgende segment er det Natalies bror, P.C. Zahle (1825-1898), der i romanen *Erna* (1875) lader forventningspresset komme til udtryk i en skåltale til et ungt par.

Paa et Vink af hende bragdes Champagne for deri at drikke det unge Pars Skaal. Hun tog saaledes til Orde: "En saadan Overraskelse maa gjøre Brud paa min Bordskik. Jeg maa som Vertinde i Huset bringe min hjerteligste Lykønsning. Som Qvinde har jeg selvfølgelig haft megen Leilighed til at lære Bruden af kjende, og det kan jeg sige med Sandhed, at hun vil gaa til sit Kald som Husmoder med det fromme, gudhengivne Sind, der møder Tidens Omskiftelser og Skæbnens Tilskikkelser med en sand Ydmyghed, men som tillige veed, at i hendes Stilling i Samfundet er der mange store Ting at udrette til Velsignelse for Mange. Af Brudgommen vil jeg udbede mig den Velvillie, at da jeg nu er fremrykket i Aar og mine egne Børn er langt borte fra Hjemmet, De da vil glæde mig med at lade mig tage Del i Deres Glæder og Sorger. Og hermed beder jeg Dem alle af Hjertet at ønske det unge Par til Lykke!" (Zahle, 1875, pp. 193–194).

Her er der tale om en konservativ forventning til kvinden, at hun skal være familiens sikre anker. Selvom skæbnen kan være lunefuld, kan kvinden i denne position være garanti for, at familien ikke bryder sammen. Hun skal være gudhengiven og from. Den ældre kvindes skåltale er med andre ord blottet for tanker om kvindelig emancipation.

I det sidste eksempel, jeg vil fremhæve på en førmoderne skæbneopfattelse, er kompatibilismen tillagt en metafysisk etik, og det stammer fra første del af romanen *Københavnsk Zigeunerliv* (1875) tilskrevet Robert Hjelm, som formodentligt er et pseudonym.

Jeg tilskrev Anna lange Breve, hvori jeg bønfuldt hende om Tilgivelse og under de mest oprigtige Forsikringer tilbød hende at gøre det skete godt, ved at føre hende frem for hele Verden, som min Brud. Kun en eneste Gang svarede hun mig paa disse Breve, at hun aldrig troede paa den, som en Gang havde skuffet og bedraget hende. Jeg maatte da finde mig i min Skæbne, der fordømte mig til at henleve mit Liv under en ulykkelig Kærlighed. Det gik da op for mig, at der findes en Nemesis i Livet. Det var Straffen, den retfærdige Straf, der ramte mig: Jeg maatte selv friste den samme Skæbne, som jeg havde beredt saa mange andre, jeg maatte selv lære de Kvaler at kende, som en ulykkelig Kærlighed bereder sin Genstand. Jeg søgte da Glemsel, jeg søgte at bedøve mig selv ved at styrte mig ud i Livet, ved at hige efter de mest udskejende Glæder og Fornøjelser. Men alt, hvad jeg opnaaede derved, var en forøget Tomhed og Livslede. Paa denne Maade gik Aarene for mig (Hjelm, 1875, pp. 209–210).

Her er en Don Juan-karakter indhentet af sin fortid, da han afvises af en af de kvinder, han tidligere har forført. Dette leder ham angiveligt til en omkalfatring af sit livssyn. Segmentet er kompatibilistisk i den forstand, at forføreren betragter sin situation gennem Nemesis-forestillingens linse. Det er langt fra sikkert, at denne Nemesis-lære er beslægtet med den, Goldschmidt udviklede gennem sit forfatterskab og i 1877 – to år efter Hjelm's roman – forsøgte at betragte videnskabeligt i *Livs Erindringer og Resultater* (jf. 3.3.3) Om end Goldschmidt giver det mest udfoldede forsøg på at bringe Nemesis på formel, er tankefiguren med varierende indhold velkendt gennem 1800-tallet. Paul V. Rubow har med afsæt i Goldschmidt gennemgået forskellige forekomster af Nemesis, og i den danske litteratur fremhæver han den hos en substantiel del af 1800-tallets prominente forfattere fra perioden forud det moderne gennembrud (se Rubow, 1968, pp. 3–66). Det kan dog ikke udelukkes, at Hjelm her bruger Nemesis-læren ironisk, men ser man på distributionen af Nemesis i korpusset, tegner der sig et mønster. I det datasæt, som skæbne-segmenterne stammer fra, optræder ordet Nemesis 45 gange ud af de i alt 223 gange, som Nemesis forekommer i hele korpusset, altså over 20%. Forestillingen om Nemesis er altså ikke bare idémæssigt forbundet til

skæbnen, men også helt lokalt i romanerne. Men brugen af Nemesis forekommer i skæbne-datasættet – som i korpusset generelt – næsten udelukkende hos de i dag mindre eller ukendte forfattere. Det vil med andre ord sige, at Nemesis-tanken lever videre i de sidste årtier af 1800-tallets litteratur, men ikke i litteraturhistoriernes udlægning heraf.

4.3 Moderne skæbneopfattelser

Samtidig med disse forekomster af metafysiske og altså førmoderne udgaver af skæbnen, finder vi de moderne og verdslige. Sammenholdt med den foregående sammenfatning skulle dette afsnit gerne vidne om den heterogenitet, der findes i korpusset, hvad angår livssyn og forestillingsverdener. Først gælder det her de varianter af skæbnebegrebet, der kan sammenfattes som verdslige udgaver af kompatibilismen.

4.3.1 Tillid til den menneskelige vilje

Det første segment stammer fra en forfatter, der primært sættes i forbindelse med andre af periodens store forfattere, nemlig Oscar Madsen (1866-1902). Hvis han overhovedet nævnes i litteraturhistorierne, er det som en af digterne i den unge generation omkring Johannes Jørgensen (1866-1956) og tidsskriftet *Taarne* (1893-1894). Jørgen Knudsens flygtige omtale af Madsen i sin Georg Brandes-monografi er sigende. Her nævnes Madsen som en del af generationsopgøret i 1890'erne, hvor en række yngre digtere – bl.a. Jørgensen – lægger afstand til Brandes, bliver apostater og afsværger brandesianismen. Sammenlignet med Jørgensen betragtes han dog som en 'mindre betydelig' repræsentant for denne bevægelse (Knudsen, 1994, p. 532). Romanen *Glade Ungdom* (1892), hvorfra følgende segment stammer, fælder Vilhelm Andersen en lignende dom over, idet han fremhæver, at den – som det meste af forfatter-skabet – er en dårligere udgave af Holger Drachmanns værk (Andersen, 1925, pp. 668–670). Uagtet reception og litterær kvalitet fremviser segmentet en moderne

udgave af et kompatibilistisk livssyn, der uden religiøse ansatser både tror på jegets vilje – faktisk i ganske udtalt grad – og at (uheldige) konsekvenser kan være selvfor-skyldte.

Han skød Aviserne fra sig, klædte sig paa, tændte en Cigar og strakte sig paa Sofaen. Han følte sig nu nogenlunde veltilpas og i ret godt Humør. Slaget er tabt, sagde han til sig selv, men der er endnu Tid til at vinde et nyt. Han hentede paa Skrivebordet det Digt, han om Aftenen havde skrevet og løb det igennem. Halvhøjt gentog han for sig selv de fire Linjer: Og Lykken er vel et skrøbeligt Glar, men ud af dens søndrede Rester jeg svejser mig trofast min Skæbne endnu, og jeg selv er dens skabende Mester. Ja det er netop Sagen tænkte han. Og han lænede sig tilbage i Sofaen, dampede stærkt paa Cigaren og lukkede Øjnene, medens hans Tanker tumlede med allehaande ny Arbejdsplaner, der atter skulde genoprejse, hvad der var gaaet tabt. Han var jo selv fuldkommen paa det rene med, at der ikke var hændet ham andet, end han havde fortjent (Madsen, 1892, pp. 326–327).

Et beslægtet synspunkt indpakket i en lidt anden metaforik findes hos Illa Christensen (1851-1922), der ifølge Pil Dahlerup er en moderne forfatter i brandesiansk forstand (Dahlerup, 1984, p. 151). I stedet for svejsning er det her skakspil, der danner billedsprogets kompatibilistiske tyngdepunkt.

Han forblev tro mod sin egen Natur, saadan som den havde formet sig i Smerte og Arbejde, han vidste det om sig selv: han var et dygtigt, alvorligt, lidenskabsløst og egenkjerligt Menneske, med en Grundtone af sværmerisk Lyst ved at lide, han vidste, saadan var han bleven, fordi Skæbnen, Tilfældet – hvad man vilde kalde det – havde ladet ham fødes, som han var bleven det, havde ladet hans første Kjærlighed falde just paa hende. Som Dreng havde det moret Olaf at skrive Timesedler baade for Nytte og Fornøjelse. Nu som moden Mand holdt han af at have sit Liv, baade Fortid, Nutid og Fremtid, liggende for sig som et Schachspil, hvor han kjendte hver Briks nøje overvejede Stilling og intet Træk gjorde uden at have spekuleret for og imod, – Begejstring i Tanke, Ord og Gjerning var en af de gyldne Frugter, som hans mørke Tilværelse ikke kunde række, den var for Søndagsbørn, ikke for den,

der selv skal skaffe sig Mad og Drikke, Husly og Klæder og intet andet Navn har end det, han selv skaber (Christensen, 1890, pp. 46–47).

På den ene side føler karakteren Olaf sig udstyret med nogle egenskaber, der synes urokkelige, og på den anden side er han pinligt bevidst om sine muligheder i tilværelsen. Med andre ord synes han at have visse beføjelser i tilværelsen, men råderummet er ikke uindskrænket.

4.3.2 Skæbnens sociale bånd

En af de mest udtalte sider af skæbnebegrebets modernitet blandt mine annotationer er dets socialdeterministiske islæt, hvilket de næste segmenter vidner om. Her gælder det i første omgang romanen *Elna* (1882), udgivet under initialerne E.K. af en uidentificeret forfatter. Segmentet omhandler en ophedet diskussion mellem et ægtepar. Overbevist om hustruens fejltrin lader ægtemanden hende forstå, at en skilsmisse er den eneste udvej.

Carl Rømer var synlig forvirret over den Ro og Bestemthed, hvormed hun havde talt. Ethvert af hendes Ord bar et saadant Sandhedens Præg, at de maatte have overtydet enhver Anden; men ham tilfredsstillede de dog ikke, endskjøndt han ikke kunde tro hende i Stand til at forstille sig saaledes, da hun altid, saa længe han havde kjendt hende, havde vist sig aaben og sandhedskjærlig. Tiltrods for alt dette, var hans Overbevisning om hendes Brøde saa indgroet hos ham, at Alt hvad hun kunde sige til sit Forsvar, gled af imod den. Med Magt kvalte han den Stemme i hans Indre, som opfordrede ham til Forsoning, og han svarede med en Strængthed ved Hjælp af hvilken han troede, at kunde bringe hende ud af hendes Ro, som efter hans Mening kun var fremkunstlet: “Afgjørelsen af Din Skjæbne hedder: Skilsmisse! Dersom Du vidste hvor det skjærer mig i Hjertet, blot at udtale dette Ord, saa vilde Du fortryde Din Haardnakkethed, og opgive Din oprørende Tavshed.” “Altsaa Skilsmisse skal være min Lod?” (E.K., 1882, pp. 75–76).

Skæbnens forbindelse til ægteskabet (og dets opløsning) er i dette tilfælde tydelig. I dette segment er det desuden kvinden, som er under anklage, mens det i de næste segmenter udelukkende er mændenes moral – eller mangel på samme – som står for skud. Det første kommer fra Holger Bernhard Holms *Kitty – Eller Kirkeklokken i Farum* (1883), hvis omtale i nyere tid kun strækker sig til at få påhæftet genremærkatet 'sy-pigeroman' (Hougaard, 1996, p. 8), altså underholdningslitteratur for unge kvinder.

Jeg har overtænkt Alt, svarede hun kort. — Du maa være syg, Kitty, naar Du kan tale saaledes til mig, naar Du kan tro saa slet om den Mand, til hvem Du har knyttet din Skæbne og hvem Du bør ære og agte. — Ære og agte? gjentog hun med et bittert Smil, Nei, desværre, Robert, det kan jeg ikke mere. At jeg er syg, vil jeg indrømme Dig, men det er sjælelig Sygdom, opstaaet af Sorg over, at jeg er bleven saa skammelig bedraget (Holm, 1883, p. 425).

Om end selve ordet 'skæbne' i segmentet ikke optræder med megen begrebslig tyngde – og uden videre ville kunne erstattes af et andet ord som fx 'liv' (jf. 4.1) – er der i de øvrige dele af segmentet et par kendetegn ved skæbnen som historisk fænomen i 1800-tallet. Det gælder pligten over for ægtemanden, og at ægtemandens bedrag udstilles for læserne. I stigende grad insisterer man på, at knytter man sin skæbne til et andet menneske gennem ægteskabet, bør agten og æren gå begge veje. For manden så vel som for kvinden.

Mindre diplomatisk kommer synet på manden til udtryk i embedsmandens Laurids Bruuns (1864-1935) roman *Emma Jonsson* (1890), hvor en fuldmægtig fremhæver en løjtnants bedrag som symptomatisk for forholdet mellem manden og kvinden. Læg især mærke til de sidste linjer, hvor den fuldmægtige toner rent flag:

Det varede ikke længe, inden han erfarede Løjtnantens tidligere Forbindelse med Emma Jonsson, hørte om hendes Forældre og om hendes Barn. Af det Brev, som han modtog fra Madam Hansen et Par Dage efter, saa han, at den Pige, de havde fundet, netop bar dette Navn. Skjønt han vel maatte indrømme for sig selv, at Løjtnanten ikke havde handlet værre end saa mangen anden,

hvem han trykkede i Haanden og nærrede Agtelse for, følte han dog fra dette Øjeblik en varig Uvilje imod ham, især fordi han saa fejgt og hjærteløst havde løbet sin Vej den Aften. Han tog altsaa ikke Fejl i sine Betragtninger. Hun havde kæmpet, hun havde lidt, og nu var hun falden som et Offer; thi ingen ung Pige havde Skyld i sin Skæbne. Det var hans Tro, at for hver Kvinde, der gik til Grunde, maatte der findes en Mand, som bar Ansvar, hvis Brøde det var (Bruun, 1890, pp. 133–134).

Her betragtes kvinders vanskæbne som et systematisk svigt, og mændene er de moralsk belastede. Mændenes fejhed og et generelt socialt hykleri er ikke de eneste årsager til kvindernes udsatte position i de førægteskabelige relationer. Konsekvenserne ved at få et barn uden for ægteskabet var langt større for kvinden og medførte et socialt kainsmærke. De elendige præventionsmidler efterlod altid "kvinden som den frie kærligheds tabende part" (Kondrup, 2019, p. 121). Dette knytter an til spørgsmålet om seksualmoralen, der især blev debatteret i 1880'erne under den såkaldte sædelighedsfejde. Denne undersøger jeg senere i afhandlingen med afsæt i ægteskabsbegrebet, hvorfor jeg her vil nøjes med at belyse, hvordan de socialdeterministiske forestillinger om kønsbalancen i samfundet hæfter sig på skæbnen (jf. 7.1). Segmentet fra Bruuns roman er et godt eksempel herpå. De unge og enlige mødre er uforskyldte, mens mændene er de egentligt ansvarlige. Konsekvenserne af de førægteskabelige forhold afspejler dog ikke denne moralske vægtfordeling. Tværtimod. Kvinderne står tilbage med alt ansvar.

At socialdeterminismens udstrækning afhænger af køn, ser vi også i den norske forfatter John Paulsens *Kunstnernaturer* (1895), hvor der gøres nogle principielle betragtninger over førægteskabelige forhold og den mandlige forfører.

En ung Kvinde forføres. Familien tvinger don Juanen i den niende måned at gifte sig med hende — alt er så i orden, hendes brudedragt uden plet. Men skulde forføreren liste sig bort eller dø inden ægteskabet og hun sidder igen med et barn, kaldes hun af samfundet for et usædeligt fruentimmer, en skøge. Æren er borte. Jeg kender mænd, der på grund af deres skændige privatliv

burde offentlig piskes, men som takket være hykleriet, den lette samfundsmoral, glider smilende og velsete gennem vore fineste saloner. Generalinden behøver ikke at frygte min visit. Jeg er sky af naturen og min vanskæbne har gjort mig endnu skyere. Jeg skal ikke genere nogen. Jeg er forlængst død – borgerlig død (Paulsen, 1895, pp. 183–184).

Her er det værd at bemærke, hvordan segmentet udpensler den socialdeterministiske asymmetri mellem manden og kvinden. Når skaden er sket, og kvinden er blevet gravid uden for ægteskabet, gælder det om at få hende gift med faderen, før hun nedkommer. Ægteskabet er socialt set den eneste bæredygtige løsning for hende. Manden derimod har lettere ved at glide af og undgå den offentlige udskamning. Socialdeterminismens omfang er – til fortællerens foragt – kønsafhængig.

Anderledes står det til i Joh. Frederik Madsens *Firkløveret* (1897), hvor problemet snarere er den kommende fars tøven med hensyn til sit ansvar, end selve den omstændighed, at kvinden har fået et barn uden for ægteskabet.

Men selv lod han sig ikke se. Vilde ikke hverken høre eller se Noget til Barnet eller Moderen. Kamilla selv havde ikke haft et saa stort Samvittighedsnag som Karl. Da først Tiden kom, at hun ikke længer kunde skjule sin Tilstand, fortalte hun vidt og bredt, hvem der var hendes "Forlovede". Og Jensens – og da særlig Madam Jensen – var egentlig heller ikke ked af den Skæbne, Datteren maatte friste. Saadan gik det jo saa Mange. Det var jo endog næsten Mode nu om Dage, at de unge Mennesker skulde have et Barn før Brylluppet. Og havde Karl ikke saa sky holdt sig tilbage, saa vilde Forældrene endog have været glade (Madsen, 1897, p. 104).

At børn uden for ægteskabet skulle være et modefænomen, og at forældrene ingen betænkeligheder har ved situationen (andet end Karls tilbageholdenhed), påkalder opmærksomhed. Romanens undertitel synes at forklare de – for perioden – usædvanlige forhold: *En lille Virkelighedsroman fra et københavnsk Arbejderkvarter*. De moralske værdier, man diskuterede i sædelighedsfejden, var nemlig kun gældende for borgerskabet. Som Elias Bredsdorff udtrykker det: "Af de såkaldt 'lavere klasser'

forventede man ikke sig derimod ikke andet end umoral og fordærv" (Bredsdorff, 1973, p. 17). Men det betyder omvendt, at set fra et fritænkerperspektiv fremstår arbejderklassen faktisk mere progressivt anlagt end borgerskabet, der holdes i skak af en traditionsbåren socialdeterminisme.

Blandt de segmenter, jeg har anoteret, findes der også eksempler, som mere udtalt henviser sædelighedsspørgsmålet til et samfundsetisk anliggende. Det første er forfattet af norsk-fødte Laura Kieler (1849-1932), der både professionelt og personligt havde kønsspørgsmålet tæt inde på livet. Til hendes forbitrelse brugte Henrik Ibsen hendes private situation som råstof for Noras ageren i *Et Dukkehjem* (1879), hvor hun uden sin mands vidende optager et lån for at finansiere en behandling af hans sygdom – nøjagtig som Kieler selv havde gjort det (Templeton, 2001, pp. 135–137). I Kielers litterære produktion er kvindespørgsmålet ligeledes centralt, idet hun bl.a. i skuespillet *Mænd af ære* (1890) kritiserer det radikale ideal om fri kærlighed – dvs. sex uden for ægteskabet – for at negligere de konsekvenser, det kan have for kvinderne (Garton, 1993, pp. 15–16). Følgende segment stammer fra romanen *Paa Post* (1895), hvor sædelighed og agtelse for kvindens position fremsættes som et parameter, man kan måle et samfunds civilisatoriske udvikling på.

Da saa det, hun gennem Aarenes Løb havde skudt fra sig, lukket Øjnene i for, endelig lidt efter lidt gik op for hende i al sin forfærdelige Nøgenhed, at den Magt, hun havde naaet, det Livsmaal hendes rige Evner endelig havde tilkæmpet sig, det var ikke Hæder, og det bragte ikke Hæder, da brast det for hendes Forstand. Fra Metz udstedte Kejser Napoleon sin Proklamation: "Hele Verden retter sine Blikke paa eder! Af vore Vaabens Fremgang afhænger Frihedens og Civilisationens Skæbne!" Civilisationens! Et Lands, et Folks Civilisation afhænger af dets sædelige Standpunkt. Det afhænger af, hvor højt det sætter sine Kvinder (Kieler, 1895, pp. 365–366).

Via krigsmetaforikken ser vi altså, at Kieler opstiller to kampzoner: en om landegrænser og en om ligestilling. Segmentets afsluttende fortællerkommentar synes at understrege hvilken kamp, der er væsentligst. Hvad nytter det at kæmpe om en

nations ydre grænser, hvis der i forvejen er nok at kæmpe om indadtil? Ikke meget, synes konklusionen her at være.

4.3.3 En moderne forfatterskæbne

Før jeg vender blikket mod nogle af de segmenter, som udtrykker en naturvidenskabelig prægning af skæbnebegrebet, vil jeg her fremhæve ét, som er delvist beslægtet med den netop skildrede socialdeterminisme. Det drejer sig om en moderne forfatterbevidsthed, der ikke synes at kere sig om sin forfattervirksomhed, men i stedet er pinagtigt optaget af litteraturens videre liv og de sociale mekanismer, der determinerer det. Segmentet stammer fra *Nutidsbilleder* (1878) af den konservative naturalist Vilhelm Topsøe (1840-1881), og det skildrer en forfatter, der besat af personlig anerkendelse går i rette med litteraturkritikken som kulturelt og socialt knudepunkt i den offentlige meningsdannelse.

Men imens hun var sysselsat paa denne Vis, og — hun skammede sig næsten derover — kunde glemme sine Sorger derved, bestilte han ikke Andet end at gruble over sin egen Skæbne og sammenligne den med Andres. Han studerede Bladenes Anmeldelser af andre Bøger, med feberagtig Skinsyge, udmaalende deres Længde i Linier, spejdende hungrig efter Dadel, pint i sin Sjæl ved hvert rosende Adjektiv, vejende disse en efter en for at reducere deres Betydning til det mindst Mulige, opdagende Modsigelser i den samme Anmelders Dom og dømmende Kritiken endnu langt forsmædeligere end Literaturen. Naar Nogen vilde høre paa ham, udviklede han, hvorledes det var den overfladiske, koteriagtige Kritik, der udelukkende bar Skylden for, at Literaturen ikke kunde trænge igjennem. Han drev omkring i Boglader og Læseselskaber og Foreninger, dels for at se, om Nogen tog fat paa hans Bog, dels magnetisk draget af et eller andet af de andre Værker, om hvilke en hemmelig Røst dog tilhviskede ham, at der i dem var Noget af det, som han ikke havde (Topsøe, 1878, pp. 207–208).

Fremstillingen bærer præg af ironi. Litteraturkritikken er brugbar, når den kritiserer hans litterære konkurrenter, men når den roser dem, er den meningsløs. Ironien til

trods vidner den forfængelige desperation i segmentet om, at litterær anerkendelse i stigende grad indvirker på forfatterens skæbne.

4.3.4 Skæbnen i naturen

I de moderne udgaver af skæbnebegrebet, jeg har anoteret, er den sociale determinisme mere fremtrædende end den naturvidenskabelige. Jeg har dog været omkring eksempler, hvor determinismen afspejler et nyt syn på den menneskelige natur. Her skal fremhæves et par. Det gælder først en af de lidt ældre af Georg Brandes' gennembrudsmænd, nemlig Sophus Schandorph (1836-1901), og hans roman *Et Aar i Embede* (1883). Her begræder en overlærer sine forplantningsevner:

Ind traadte Overlærer Krog, Latinskolens Inspektor, med sin Hustru under Armen. Hun var lille og mager, med en krumbøjet, højskuldret og hofteskjæv Figur, som en højfrugtsommelig Tilstand gjorde endnu mere vanskabt. Paa Skolen havde Overlærer Krog for adskillige Maaneder siden sagt til sine Kollegaer: Jeg er en stakkels, af Skæbnen forfulgt Mand, Børnlille. Nu bærer min Kone det ellefte velsignede Barn under sit Hjerte. Der kan s'gu komme adskillige efter det, kjære Venner, og saa kan den ene Unge æde den anden, for Kjød bliver der ikke Raad til i Huset (Schandorph, 1883, pp. 236–237).

Overlæren overdriver tydeligvis. Men til gengæld udtrykker overdrivelsen en naturalistisk verdensanskuelse. Selv med et stærkt incitament (børnenes overlevelse) og en god forudsætning (en utiltalende kone), er seksuel afholdenhed en umulighed for ham. Han er determineret af sine drifter, og kan derfor kun begræde, at skæbnen også har begunstiget ham med gode forplantningsevner.

Det måske mest prægnante naturvidenskabelige eksempel har til gengæld et ganske overraskende ophav, nemlig den tidligere omtalte populærlitterære forfatter Holger Bernhard Holm. Fra første bind af *Ambrosius – Eller Skotten i Guldbrandsdalen* (1879) stammer følgende segment:

I Guds frie Natur, under den lyse Himmelbues Hvælving trives ikke det Onde. Her synger Smaafuglene deres Halleluja og Hjorten streifer Græsset med sin vingelette Fod. Her er netop Fred — Guds Fred — men ude i Verden er der ingen Fred, der kommer alle de smaa og de store Lidenskaber, der kommer Egoismen, Skinsygen, Troløsheden og alle de andre stærke Følelser — der er netop det stormende Liv, uden Fred, uden Ro, idel Kamp — Kamp! Han tog den unge Pige ved Haanden og trak hende med sig ind i Skoven. Pauline kunde ikke undertrykke sin Frygt, men fulgte dog mekanisk med ham. Naar man seer i et Mikroskop, vedblev han, som om han talte med sig selv, saa har man et Billed af hele Livet; de smaa Dyr kjende ingens Love, agte ingen For-domme, det ene kaster sig over det andet og spiser det op, naar det ikke selv har Plads, og saaledes gaaer det med Folk: den ene spiser den anden op, de ødelægge hinanden, knuse hinanden og hæve sig i Veiret, uden at bekymre sig om de Andres Skæbne. Plads til sig selv, det er Maalet overalt, saa maa Andre synke eller finde sig en anden Plads. Derfor er det en evig Naturlov, at Nogle synke og Andre stige, Nogle gaa frem og Andre tilbage, Nogle opad til Lykke, Andre nedad i det dybeste Mørke! (Holm, 1879, pp. 471–472).

Segmentet fremmaner en dualistisk verdensopfattelse, som kan minde om en romantisk spaltning mellem den hinsidige og den dennesidige verden. Men vægten lægges alligevel på sidstnævnte, og her har naturvidenskabelig metaforik og tilværelsesforklaringer sneget sig ind, hvorfor det givne segment kan ses som indlejret i den naturalistiske diskurs, der kendetegner en del af skæbnens moderne udtryk. Uanset om værket i sin helhed tilslutter sig et moderne livssyn eller afviser det, er det ikke desto mindre til stede hos denne i dag ukendte forfatter. Eksemplet viser, hvordan moderne forestillinger kan forplante sig i de dele af periodens litterære produktion, som ligger langt fra den moderne realistiske roman, og som ved hjælp af eksotisme har kurs væk fra en genkendelig samtid og hverdag.

4.3.5 Den kontingente skæbne

Som tidligere antydnet er indeterminismen i sit fulde omfang – forstået som det komplette fravær af kausalitet – nærmest umulig at fremstille litterært (3.3.4). Det

nærmeste man kommer den, blandt de segmenter jeg har annoteret, er i *Livslænker* (1875) af teologen H.P. Kofoed-Hansen (1813-1893). Søren Kierkegaard øvede en afgørende indflydelse på Kofoed-Hansen (Andersen, 1924, pp. 707–709), og segmentet synes da også at bære præg af de stemningsomslag, som især Kierkegaards pseudonyme forfatterskab rummer. Vigtigst i denne sammenhæng er, hvordan tilfældet (momentant) hersker:

Altsaa skulde jeg igjen til at male, og det kunde gjerne have varet meget længe, inden jeg var kommen dertil, hvis ikke det besynderlige Tilfælde havde ført mig herhen, og den ligesaa besynderlige Opfordring her var bleven mig stillet. Livet havde ligesom kastet mig ud paa Tilfældets Strømninger; Grund under Fødderne havde jeg egentlig ikke mere; saaledes fandt jeg ogsaa efterhaanden en Hvile for min Sjæl netop i at lade mig føre, som Skjæbnens Luner vilde det, og foreløbigt var jeg ingenlunde utilfreds med at være falden i det Selskab, i hvilket jeg for Øieblikket befandt mig. (Kofoed-Hansen, 1875, p. 292)

Skæbnens luner bryder ind i tilværelsen og afløser den vante orden. Verden fremtræder kontingent, og kunstneren kan kun lade sig føre med – hvilket han dog ikke synes misfornøjet med. Selvom Kofoed-Hansens forfatterskab måske ikke kan kategoriseres som udpræget moderne, er mødet med en kontingent verden en modernitetserfaring, hvilken kommer til udtryk i hans roman.

Når jeg i dette kapitel har dvælet ved segmenterne fra datasættet, skyldes det min oprindelige tese for projektet: at skæbnebegrebet i perioden rummer dens ideologiske spændinger, hvad angår verdenssyn. Det interessante er, at begrebet ikke kun udtrykker metafysiske forestillinger, men også indoptager verdslige livssyn. Selvom mine segmentnedslag ikke kan siges at blotlægge forfatternes verdensanskuelser, men i udgangspunktet må antages at gælde lokale forhold i romanerne, synes jeg godt, at jeg nu kan bekræfte mit projekts indledende tese. Uanset om de konkrete skæbneopfattelser kan henlægges til en bestemt karakter eller en specifik fortællerkommentar, har segmentanalysen jo netop vist, at begrebet kan trækkes i mange

retninger. Det udtrykker således både teologisk fatalisme og indeterminisme, religiøse og verdslige udgaver af determinismen, mens kompatibilismen også genfindes i forskellige variationer. Jeg mener således, at det er forkert, når Knud Wentzel og Isak Winkel-Holm afskriver skæbnen betydning i det moderne (jf. 3.1 og 3.2) – i hvert fald på denne side af århundredeskiftet. Skæbnebegrebet udtrykker *også* modernitetsdiskurser, og begrebet viser derfor, hvordan moderne og førmoderne verdensanskuelser eksisterer side om side med hinanden i periodens litteratur. Spørgsmålet er nu, hvordan de tager sig ud for en kvantitativ betragtning.

4.4 Skæbnens omfang

Selvom kapitlet indtil nu har koncentreret sig om de segmenter, der er annoteret som moderne eller førmoderne, er det væsentligt at minde om, at der er fire kategorier i datasættet (jf. 4.1). Dette har betydning, når skæbnen skal kvantificeres. Faktisk er de kategorier, som kapitlet udelukkende har handlet om, de mindste i datasættet. Når mine annotationer lægges sammen med sprogmodellens prædiktioner, ser fordelingen således ud:

Skæbnekategori	Antal	Procentdel
Kliché	4062	50,2
Tvivlstilfælde	2545	31,4
Førmoderne	858	10,6
Moderne	627	7,8

Tabel 4.1: Skæbnens omfang. De fire skæbnekategorier i absolutte frekvenser og deres procentvise fordeling i datasættet.

Klichéerne udgør altså næsten halvdelen af datasættet. Er det overraskende? Ikke rigtigt. Det er den af de fire kategorier, jeg selv benyttede mest i min annotation, og

resultatet skal naturligvis ses i forlængelse af den måde, jeg har etableret datasættet på, nemlig ved at udtrække samtlige tekststeder i korpusset, hvor en variant af ordet skæbne optræder (jf. 2.4). Denne datahøst støtter sig som sagt til den begrebshistoriske pointe, at selvom begreber er mere betydningsmættede end ord, er de stadig "bundet til ord" (Ifversen, 2011, p. 69). Dog betinger denne ligefremme tilgang, at der også følger mange segmenter med, som ikke afspejler de ideologiske brydninger i begrebet, som jeg ønsker at undersøge. Skæbnen er ikke kun et begreb, som kondenserer verdensanskuelse, det er også et ord, som i vidt omfang bruges idiomatisk og som kliché. Skæbnens komplekse ståsted mellem ord og begreb har Mogens Brøndsted som nævnt bemærket, idet han udtrykker, at "determinationsforestillingen kan ligge bagved eller under et værk uden at nå frem til direkte formulering" (Brøndsted, 1958, pp. 9–10). Det er derfor værd at understrege, at mit datasæt ikke rummer samtlige forekomster af begrebet skæbne, selvom det rummer samtlige forekomster af ordet skæbne. Datasættet er altså pragmatisk etableret og kurateret, idet det gjaldt om at finde en løsningsmodel, der muliggjorde både annotering og kvantificering. Selvom opgaven indskrænkes til de leksikalske forekomster af skæbne, er den stadig litteraturhistorisk kompliceret. Det vidner andelen af de tvetydige tilfælde om, altså dem, som ikke kan placeres i en af de tre andre kategorier.

Det størrelsesforhold, jeg særligt er interesseret i, er mellem den førmoderne og den moderne skæbne. Her får man i ovenstående tabel antydning, at den førmoderne kategori betraget over hele perioden er større end den moderne. Dette kræver en nærmere undersøgelse, som jeg vil indlede ved at kaste et blik på de romaner, som rummer flest tilfælde af den førmoderne skæbneforståelse.

Titel	År	Forfatter	Førmoderne	Kliché	Moderne
Kongesværdet	1898	Holger Rygaard	56	77	2
Kong Valdemar og Tovelille	1874	Carl Nordrup	25	27	0
Taterkongen	1876	L.B.	23	20	2
Skjæbnens Veie	1875	Carl Sørensen	19	54	4
Kjærlighedens Kamp	1899	James Vendé	17	56	2
Kongens Yndling	1874	Carl Sørensen	14	68	0
Klokken i Rosendalen	1876	Claudius Albertius	13	51	1
Dalpigen eller Slottet i Sorento	1879	Emil Borring	13	30	2
Tugthusfangen Hannibal og den smukke Rosalie	1883	F.T.	13	61	0
Bjergmandens Ring del 2	1874	Claudius Albertius	13	24	0

Table 4.2: Fra en svunden tid. De ti romaner, som indeholder flest segmenter i kategorien 'førmoderne'.

Det første, man kan konstatere ved et blik på ovenstående liste, er, at vi her befinder os langt nede i det, Margaret Cohen har døbt "the great unread", dvs. de dele af litteraturen, som har unddraget sig forskernes opmærksomhed (Cohen, 1999, p. 23). Faktisk er flere af listens forfattere aldrig blevet identificeret bag deres akronymer (F.T. og L.B.) eller pseudonymer (Claudius Albertius og James Vendé). Noget andet, man kan konstatere, er, at det er bestemte typer litteratur, der optræder, eftersom romanerne peritekstuelt markerer at tilhøre bestemte genrer. Først og fremmest den historiske roman (*Kongesværdet*, *Kong Valdemar og Tovelille*, *Skjæbnens Veie*, *Kongens Yndling*) og dernæst det, som kaldes 'original romantisk fortælling' (*Dalpigen eller Slottet i Sorento*, *Bjergmandens Ring*, *Klokken i Rosendalen* og *Kjærlighedens Kamp*). Sidst,

men ikke mindst, kan man konstatere, at skæbnekategorien kliché også er betragteligt til stede.

Hvad angår genreperspektivet har Jens Bjerring-Hansen og Sebastian Ørtoft argumenteret for, at den historiske roman er væsentlig for perioden, om end den normalt ikke forbindes hermed. Det skyldes, at den står centralt i forhandlingen af "forholdet mellem den populære masselektüre og den kvalitetsbevidste realistiske og naturalistiske litteratur, som udgjorde meget af det, vi traditionelt forstår som 'det moderne gennembrud'" (Bjerring-Hansen og Rasmussen, 2023, p. 175). På trods af at Georg Brandes af flere omgange forsøgte at erklære genren død (p. 175), finder vi altså historiske romaner i perioden, som viser sig at være leveringsdygtige, hvad angår førmoderne skæbneopfattelser og skæbneklichéer. Romanerne med det andet genremærkat, 'original romantisk fortælling', er til gengæld samtidsromaner, men hvor handlingen er "henlagt til eksotiserede steder" (p. 186). Der er altså tale om et andet karaktertræk, som ligger langt fra den moderne realistiske roman. Bjerring-Hansen og Ørtoft sammenfatter deres undersøgelse således: "Der var altså tilsyneladende to grundlæggende former for 'eskapisme' på færde, én i tid og én i sted" (p. 186). Dømt ud fra mængden af førmoderne skæbneopfattelser er det måske strengt at konkludere, at der for disse romaner også er tale om eskapisme i tid, dvs. til en tid, hvor metafysiske forestillinger endnu var uanfægtede og gyldige. Men listen synes dog at understrege, at skæbnens verdslige sider ikke har indfundet sig her. Nu er spørgsmålet, hvor den gør det, og i hvilket omfang det sker.

Som sagt er moderne udgaver af skæbnen den mindst omfangsrige kategori i datasættet, og desuden er antallet af forekomster hos topscorerne væsentligt lavere, end vi netop har set med de førmoderne skæbneopfattelser.⁵⁴ Derfor lister jeg i dette tilfælde romanerne efter højeste procentmæssige koncentration af den moderne

---

⁵⁴ Vilhelm Østergaards *Et Ægteskabs Historie* (1883) er med ni segmenter romanen med flest tilfælde af den moderne skæbnekategori.

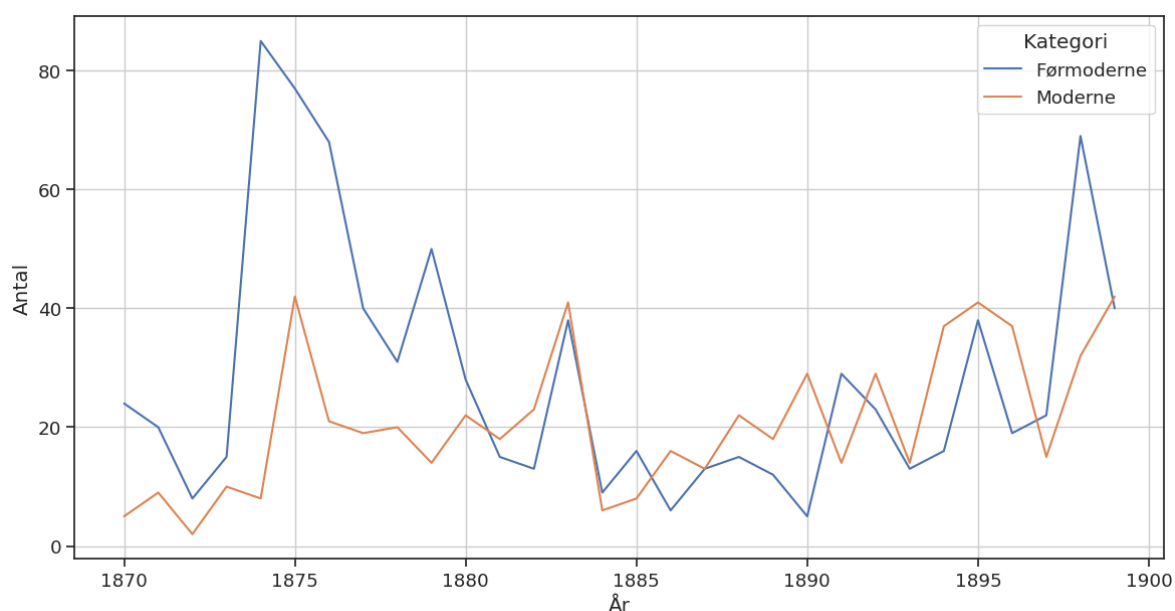
kategori for de romaner, som rummer mindst fem skæbneselementer. Listen bygger altså i modsætning til den foregående på en relativ skala.

Titel	År	Forfatter	Førmoderne	Kliché	Moderne
Doktor IX	1896	Karl Larsen	0	0	5
Hotel Haukenæs	1890	Otto Valseth	0	0	4
Smaafolk	1880	Sophus Schandorph	0	1	4
Rivaler	1882	Alfred Balduin Thorson	0	1	4
Nye Tider	1881	Zakarias Nielsen	0	0	4
Lykkens Blændværk	1898	Edvard Brandes	0	2	3
Fædrenes Synd	1895	Karl Gustav Brøndsted	0	0	3
En Journalist	1882	Axel Jacobsen	0	1	3
Et Hjemts Drøm	1892	F.O. Andersen	0	0	3
Den gamle Adam	1894	Henrik Pontoppidan	0	0	3
Fra den gamle Færggaard	1894	Martin Skovbo	0	0	3
Smaastykker	1888	Kristian Winterhjelm	0	1	3
Et Aar i Embede	1883	Sophus Schandorph	0	2	3
Nutidsbilleder	1878	Vilhelm Topsøe	0	4	7
Konsulinden	1887	Olivia Levison	0	1	4

Tabel 4.3: Skæbne og modernitet. De 15 romaner, hvor den moderne skæbnekategori procentvist er mest fremtrædende.

I denne tabel ser vi til gengæld noget, der kunne minde om litteraturhistoriernes persongalleri, idet vi finder flere af periodens naturalistiske og realistiske forfattere (Schandorph, Brandes, Pontoppidan, Topsøe og Levison). Forskellen mellem denne liste og den forrige synes altså at tegne skæbnebegrebets janushoved for igen at bruge

Kosellecks metafor (Koselleck, 1972, p. XV). Begrebet udpeger på den ene side en række forfatterskaber, som peger tilbage i tid – til ældre genre-forbilleder – og på den anden side udpeger det forfatterskaber, som er med til at udvikle den moderne roman, hvormed begrebet også selv peger frem i tid. Dette er en væsentlig pointe, når skæbnebegrebet kvantificeres på denne måde, og det rejser spørgsmålet om, hvordan det ser ud over tid.

Figur 4.1: Skæbne + tid. De førmoderne og moderne skæbnekategorier igennem perioden i absolutte frekvenser.

Ser man på fordelingen over tid, er det især i 1870'erne, at den førmoderne skæbnekategori er dominerende. Denne tendens har de historiske romaner og de 'originale romantiske fortællinger' fra forrige liste en væsentlig aktie i. Men herefter ser vi faktisk, at de to skæbnekategorier følges ad gennem resten af perioden. Hermed antydes, at de metafysiske verdensopfattelser mindre regelmæssigt sættes i forbindelse med begrebet, mens de verdslige livssyn omvendt kan holde trit med dem. Skal man tro tallene, er det egentlig en ret interessant udvikling, idet skæbnen er et metafysisk belastet begreb. Er der dermed tale om en modernitetsmarkør? Det er svært at sige med de få observationspunkter, vi har, og som faktisk bliver færre efter halv-

fjerdsere. Til gengæld er det en interessant ansats til afhandlingens næste del, som omhandler religion og sekularisering.

Del III

Sakralisering og sekularisering

Sekulariseringsbegrebet er en væsentlig del af fortællingen om Skandinaviens (og Europas) overgang til moderniteten. Georg Brandes havde selv opgivet religionen efter en ungdommelig betagelse af Søren Kierkegaards kristendomsforståelse, som efter Brandes' mening måske nok var den rigtige udlægning af troen, men som samtidig var for radikal til at man kunne leve et meningsfuldt (jordisk) liv med den (Christensen, 2013, pp. 17–19). I indledningsforelæsningen til *Emigrantlitteraturen* havde de sidste rester af den religiøse fascination sluppet sit tag i ham, og kritik af kristendommen blev efter udenlandsk eksempel præsenteret som et programpunkt (Brandes, 1872, p. 15). Også i periodens litteratur ser vi utallige eksempler på, hvordan forfatterne har registreret sekulære bevægelser i tiden og lader dem indgå i fiktionens univers. I Karl Gjellerups *Det unge Danmark* (1879) følger vi præstesønnen Knud Vinge, der bliver grebet af og bliver fortaler for et ateistisk verdenssyn med væsentlige personlige omkostninger til følge. På sit dødsleje er han stædig til det sidste og udviser ingen interesse i at lindre sine kristne forældres sjælesorg: "Døer Du som Christen, Knud, i den Tro hvorpaa Du er døbt til dine Synders Forladelse? spurgte Pastor Vinge. — Nej; — jeg døer i den Overbevisning, jeg har levet i, svarede han mat" (Gjellerup, 1879, p. 371). Et år efter Gjellerups roman udkom, får Knud Vinge en åndsfælle i Niels Lyhne – periodens måske mest kendte litterære fritænder. En væsentlig scene i Jacobsens roman, der nuancerer spørgsmålet om ateisme, udspiller sig juleaften, hvor Niels Lyhne udbryder: "Der er ingen Gud, og Mennesket er hans Profet!" (Jacobsen, 1995, p. 102). Hans samtalepartner, Doktor Hjerrild, afviser ikke Niels' livsanskuelse, men maner alligevel til besindighed. Dels har forestillingen ifølge Hjerrild ikke folkelig tilslutning – så meget desto mere fordi romanen er henlagt til en periode forud for det moderne gennembrud – og dels vil mennesket i et gudløst univers måske være blevet klogere, men ikke nødvendigvis lykkeligere (p. 99–103). Mens *Niels Lyhne* mestendels foregår i København, udspiller Henrik Pontoppidans *Det forjættede Land* (1891-95) sig i provinsen, og i denne roman tillægges fritænkeriet en geografisk og demografisk dimension. Ateismen indgår nemlig som en

del af Væver Hansens smædekampagne imod københavneriet og overklassen: "Og nu har vi for ikke saa grumme længe siden set, hvordan Bønderne et Steds her i Landet har fornægtet deres Barnetro og stemt en Fritænker, en rigtig skidt Gudsbespotter, ind i Rigsdagen" (Pontoppidan, 1997, p. 361). Den historiske model (eller parallel) til udtalelsen er Edvard Brandes, der efter at have opstillet for Venstre på Langeland blev valgt til Folketinget i 1880. At en ateist var blevet valgt til Folketinget bruger den intrigante Væver Hansen i sit magtspil til at gøre splittelsen mellem by og land, rig og fattig større.

Begrebshistorisk udpeger disse romannedslag noget væsentligt ved sekulariseringen, nemlig at der er tale om et modbegreb. Begrebshistorikerne Rolf Reichardt og Hans-Jürgen Lüsebrink har overtaget idéen om modbegreber fra Reinhart Koselleck, idet de i leksikonet *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820* arbejder med det, de kalder "systematischen Gegenbegriffe (funktionale Antonyme)" (Reichardt, 1985, p. 85). Hvis man betragter sekularisering på denne måde, er det med afsæt i religionsbegrebet, altså hvilken betydning sekularisering som funktionelt antonym føjer til religion. I denne del af afhandlingen undersøger jeg dog (også) sekularisering som et selvstændigt begreb, men dets karakter af modbegreb består, dvs. dets betydningsindhold først og fremmest karakteriseres af et fravær af eller en afstandtagen til dets modsætning – i dette tilfælde religionen (jf. Koselleck, 2007d, p. 110). Man kan sige, at sekulariseringsbegrebet har en antagonistisk semantik, som også er tydelig rent sprogligt. Det ses fx i den danske betegnelse verdsliggørelse, der udtrykker en bevægelse fra religiøse eller gejstlige forhold til materielle forhold. Samme antitetiske bestemmelse gælder den latinske betegnelse ateisme – modsætningen til teismen – og vi ser den samme sproglige logik i prædikater, som kan hæftes på mennesker, der ikke bekender sig til en religiøs forståelse af verden: vantro, hedning, kætter. Det første etablerer distancen med præfikset van, mens de to sidste indskrives sig i en lang religiøs os-og-dem-diskurs. Denne semantiske

antagonisme ses ligeledes i den mere positive betegnelse 'fritænkere', altså en person, der afstår fra dogmatisk – og i slutningen af 1800-tallet religiøs – tænkning.

I afhandlingens foregående del om skæbnebegrebet brugte jeg sekularisering som en nøgle til at forstå begrebets moderne og førmoderne sider. Men som jeg antydede, er spørgsmålet mere kompliceret end denne skelnen, som man kunne kalde brandesiansk (jf. 3.4). Inden for sekulariseringsforskningen har man bevæget sig væk fra forestillingen om, at den sekulære verdensforståelse løbende og i stigende grad afløser den religiøse. I indledningen til *Formations of the Secular* (2003) lægger antropologen Talad Asad ud med en (ultra)kort sammenfatning af sekulariseringsforskningen: "If anything is agreed upon, it is that a straightforward narrative of progress from the religious to the secular is no longer acceptable" (Asad, 2003, p. 1). Sekularisering som (sekulær) proces tegner altså ikke en lineær fremskrivning ifølge Asad. I tillæg hertil ændrer religionsbegrebet karakter ved at konfronteres med det sekulære livssyn. Andetsteds fremhæver han nemlig: "I would urge that 'religion' is a modern concept not because it is reified but because it has been linked to its Siamese twin 'secularism'" (Asad, 2001, p. 221). I denne optik er det altså ikke kun sekularitet, som er et modbegreb, religion er det også i dets moderne udgave. I dele af den religionshistoriske forskning genfindes dette grundmønster. Fx betragter Brent Nongbri religion som et moderne begreb, hvor det interessante i denne sammenhæng er, at han også lægger vægt på den antagonistiske struktur, der afstedkommer begrebet: "What is modern about the ideas of 'religions' and 'being religious' is the isolation and naming of some things as 'religious' and others as 'not religious'" (Nongbri, 2013, p. 4). Det vil med andre ord sige, at både sekularitet og religion henter deres betydningsindhold fra deres antitese og får deres dynamik herfra.⁵⁵

At spørgsmålet om sekularitet over for religiøsitet er for komplekst til at lade sig beskrive med en lineær fremskrivning, er også en erkendelse, som har stadfæstet

---

⁵⁵ Her skal det dog fremhæves, at Nongbris religionshistoriske forståelse af modernitet er mere rummelig end i skandinavisk litteratur- og kulturhistoriografi, idet han med fokus på udviklingen i religionsbegrebet henlægger modernitetens begyndelse til omtrent anden halvdel af 1600-tallet (p. 12).

sig i den litteraturhistoriske forskning. Joachim Schiedermaier har påpeget, at de historiske kilder gør modstand mod teorien om en (uni)lineær sekulariseringsproces (Schiedermaier, 2019, p. 3). Hos den tyske litterat Albrecht Koschorke, som Schiedermaier og andre sekulariseringsinteresserede skandinaver støtter sig til, hedder det, at 'sekularisering' og 'religionens genkomst' er to grundlæggende narrative strukturer i europæisk modernitet (Koschorke, 2013). Nogle gange ser man forestillingen om religionens genkomst oversat til resakralisering (fx hos Bak, 2023), men fælles for disse synsvinkler er både en oppositionsfigur (sekularitet over for religiøsitet) og en bevægelse, som følger begge konfigurationer bag oppositionsskemaet. Fortalere for et sekulært verdenssyn forsøger på hegemonisk vis at underminere den guddommelig autoritet – bl.a. ved hjælp af henvisninger til en stigende videnskabelig og teknologisk beherskelse og efterfølgende forståelse af verden – mens fortalere for et religiøst verdenssyn tager udfordringen op og forsøger at etablere en kritisk opposition til sekularitet ved bl.a. at fremhæve den eksistentielle, moralske og sociale tomhed, som en gudløs verden efterlader. Religionens genkomst eller individuel resakralisering forsøger således at kompensere for det betydningsstab, den moderne sekulariseringsproces (ifølge nogle) afstedkommer.

For at undersøge sekulariseringen i perioden er det altså nødvendigt at medregne de religiøse forhold, begrebet skriver sig op imod, hvilket i 1800-tallets Skandinavien næsten udelukkende gælder (luthersk-protestantisk) kristendom. Dette er særligt væsentligt at medregne, når det empiriske grundlag for den følgende undersøgelse indeholder langt flere forfatterskaber end dem, der traditionelt forbindes med sekulariseringsbevægelserne i perioden. Derfor vil jeg begynde denne del af afhandlingen ved i kapitel 5 at rette blikket på religionen. Her introducerer jeg først det datasæt, som begge kapitler bygger på, mens jeg efterfølgende analyserer data med afsæt i romanernes metadata og med henblik på at kortlægge de områder af korpusset, hvor religionen hober sig op. Det sker både på værk-, forfatter- og forlagsniveau. Resultaterne af analyserne viser, at religionen koncentrerer sig lokalt i

korpusset, hvorfor jeg efterfølgende vil holde dem op mod en begrebshistorisk forståelse af, hvilke forandringsprocesser og -logikker, som begreber undergår i moderniteten. Dette er med henblik på at give et svar på, hvorfor vi ser de pågældende religiøse mønstre i korpusset. Afslutningsvis foretager jeg en segmenteret læsning af nogle af de romaner, som har en høj koncentration af religiøsitet, for at blive klogere på, hvilke typer af religiøsitet vi har med at gøre, og hvordan de udgør en modvægt til periodens sekulære litteratur.

I kapitel 6 gælder det religionens modbegreb: sekularisering. Først vil jeg på baggrund af nyere sekulariseringsforskning etablere et grundlæggende vokabular til undersøgelsen og i forlængelse heraf fremhæve, hvordan mit studie adskiller sig fra den tidligere litteraturhistoriske forskning i emnet. Derefter undersøger jeg først religionens polaritet, dvs. spørgsmålet om, hvorvidt den skildres negativt eller positivt, og dernæst religionens omfang over tid. Disse undersøgelser tager afsæt i det religiøse datasæt, men jeg vil efterfølgende udvide perspektivet ved at holde religiøsiteten over for et sekulært 'benchmark', navnlig ved at undersøge præsternes omfang i korpusset over for lægernes ditto. Til sidst spørger jeg, hvor fritænkerne bliver af i korpusset, da de i mine digitale undersøgelser er bemærkelsesværdigt fraværende.

Hvor findes Gud?

Religiøsitet i det moderne gennembrud

Ved overgangen fra enevælde til demokrati gik Danmark fra at have en statskirke til en folkekirke. I Grundloven af 1849 var religionsfrihed en af de nye rettigheder, som forfatningen sikrede samfundets borgere. Dermed var Danmark i princippet blevet en religionsløs stat, men da statens borgere religiøst set var en ganske homogen størrelse, så man ingen politisk grund til fuldstændig at adskille religion fra stat: "Det blev udtrykt i § 3 (nu § 4): Den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten" (Lausten, 1999, p. 82). På den ene side gjorde Grundloven altså Danmark til en sekulær stat, på den anden side alligevel ikke.

Vækkelsesbevægelserne oplevede desuden en forøget tilslutning med Grundlovens sikring af religions-, forsamlings-, trykke- og ytringsfrihed (Zerlang, 1976, p. 176). I de sidste 30 år af 1800-tallet var grundtvigianismen i tilbagegang og i opløsning i mindre fraktioner efter have haft en storhedstid som følge af den politiske sejr i 1855 ved loven om sognebåndsløsning, der bevirkede, at folkekirkens medlemmer kunne slutte sig til en anden menighed end den, som tilhørte sognet. Omvendt var Indre Mission i kraftig vækst mod 1800-tallets slutning, idet antallet af missionshuse mangedobledes, mens Missions Tidende nåede over 16.000 abonnenter (pp. 176-181; 188-198).

Det er naturligvis svært at opgøre gudstroen blandt landets indbyggere, men i 1870 stod kun 0,8% af den danske befolkning uden for folkekirken. I 1911 var det tal næsten fordoblet til 1,5%, men det skyldtes mestendels indvandring, idet jøder og katolikker udgjorde de største grupper uden for folkekirken. Til gengæld så man i samme periode også en stigning af konsekvente ateister fra 0% til 0,3%. Stigningen

er markant, men man må tillige regne med et mørketal, der dækker gudløse, som stadig var medlem af folkekirken. De kirkelige handlinger var tæt knyttet til civilsamfundet, hvorfor et medlemskab af kirken ikke nødvendigvis var ensbetydende med et religiøst tilhørsforhold til den lutherske tro. Man kunne dog registrere, at det især var i byerne, hvor kristendommen svækkedes (Thomsen, 1998, pp. 53–55). Det første spørgsmål, som disse social- og kirkehistoriske omstændigheder rejser, er, hvordan religionen temporalt tager sig ud i den litterære produktion i slutningen af 1800-tallet. I al sin enkelthed: Hvor og i hvilket omfang kommer religionen til udtryk i periodens litteratur? Før disse og tilstødende spørgsmål kan besvares, er det dog væsentligt for en stund at træde et skridt tilbage og se på resultaterne af maskinlæringsalgoritmernes behandling af korpuset med særlig vægt på de dele, der skal vise sig relevante for den følgende undersøgelse.

5.1 Religiøs data

I afhandlingens første del har jeg beskrevet, hvordan jeg har benyttet topic modeling til datahøst og foretaget en datarens af de mest støjfulde topics. Her ønsker jeg at præsentere det datasæt, der er resultatet. De forskellige topics, der er interessante for en analyse af religion, fordeler sig således:

Nummer	Topic	Kategori	Antal dokumenter
3	3_gud_guds_dig_du	Gud	926
16	16_præst_præsten_pastor_pastoren	Præster	4516
31	31_gud_guds_herre_lovet	Gud	3243
52	52_gud_hun_vil_guds	Gud	211
60	60_præst_præsten_pastor_pastoren	Præster	3324
130	130_præsten_kardinalen_præst_præstens	Præster	1357
148	148_kirken_kirke_væggene_vinduer	Kirke	112
186	186_kristen_kristendommen_kristendom_povlsen	Kristelighed	703
245	245_gud_guds_frelse_bad	Gud	107
246	246_kristen_jesus_testamente_kristendom	Kristelighed	967
261	261_kirke_kirken_frue_kirkens	Kirke	2168
298	298_guds_gud_os_retfærdighed	Gud	232
302	302_christen_baadsmænd_kristne_gud	Kristelighed	247
415	415_kirke_kirken_søndag_hellige	Kirke	1739
458	458_psalme_salme_psalmer_psalmen	Kristelighed	209
519	519_kirkeklokken_kirkeklokkerne_ringe_ringede	Kirke	125
520	520_barnet_guds_gud_søn	Gud	112
522	522_religion_religionen_religiøse_religioner	Kristelighed	282
571	571_luther_luthers_katekismus_melanchton	Kristelighed	125
772	772_kirkeklokkerne_kirkeklokken_ringede_kirkeklokker	Kirke	154
778	778_bebares_herregud_gud_oh	Gud	748
792	792_herregud_gud_bebares_ih	Gud	542
865	865_javist_konfirmationen_natyrligvis_får	Kristelighed	39
962	962_theologi_theologien_studere_theolog	Kristelighed	88
I alt			22276

Tabel 5.1: Liste over de relevante topics og deres tildelte religiøse (over)kategori.

Når man arbejder med topic modeling-teknikken, giver man ofte de enkelte forskellige ordklynger (topics) navne (se fx Jockers og Mimno, 2013). Men som man kan se på denne liste over topic-ordklynger, har modellerne været rundhåndede med oprettelsen af topics, eftersom der er flere, som tematisk falder i samme kategori, hvilket en inspektion af dokumenterne bekræfter. Når man gennemgår dokumenterne, er det fx svært at pege på, hvorfor den ene af modellerne har valgt at adskille topic 60 og topic 130, der begge har præster (og andre gejstlige) som tematisk fællesnævner. Jeg har af denne grund – og for at gøre de to modellers output sammenligneligt – valgt at navngive de relevante topics på et højere hierarkisk niveau ved at inddele de 24 topics i fire kategorier: Gud, præster, kirke og kristelighed. Eftersom disse fire kategoriseringer hæftes på tekstdokumenter på op til 50 ord stykket, skal de ikke forstås lige så selvstændigt afrundede som fx resultater fra ordstatistik. I praksis griber kategorierne ind i hinanden: Præster snakker ofte om Gud, og det gør de ofte i kirker. Men i modsætning til tidligere topic modeling-teknikker tildeler BERTopic i udgangspunktet kun ét topic til hvert tekstsegment, hvorfor der i de enkelte dokumenter kan være et kategorioverlap. Det er en meget håndfast måde at undgå datadubletter på, men idet jeg ønsker at holde kategorierne adskilt i det omfang, det er muligt, har jeg i dataansen prioriteret de enkelte kategorier i de topics, jeg har rensat.

Her vil jeg derfor ikke granske de enkelte topics, men nøjes med at fremhæve, at kategorien Gud er den mest abstrakte størrelse, og at den indeholder alt fra (religiøse) udråbsord til segmenter, som enten bekræfter eller sætter spørgsmålstegn ved guddommelig autoritet. Nogle af de bedste dokumenter til en undersøgelse af religion i perioden (og sekularitet i øvrigt) findes i denne kategori, men frekvensmæssigt er den en smule mere upålidelig end de øvrige. Kategorien præster er derimod en mere håndgribelig størrelse, og den dækker over et væld af klerikale figurer, hvor præsterne er de mest dominerende og derfor lægger navn til kategorien. Den indeholder altså ikke 'kun' præster, men også kapellaner, biskopper og øvrige personer med gejstlige titler, selvom kategorien som helhed fremefter vil blive omtalt som

præster. Kategorien kirke omfatter mestendels dokumenter, der vedrører kirken som lokalitet eller som bygning. Kort sagt indeholder kategorien hovedsageligt segmenter om mentale eller materielle repræsentationer af 'Guds hus' (eller dele heraf), herunder nogle af dens lydlige aftryk på landskabet som fx kirkeklokker, der klinger fra kirketårnet. I mindre grad dækker kategorien også over segmenter, der mere abstrakt henviser til den kristne institution, til *kirken*. Den sidste kategori har jeg valgt at kalde kristelighed, og den opsamler de topics, som ikke passer ind i de tre øvrige kategorier. Det gælder fx de topics, der knytter sig til dokumenter, som indeholder konfirmation, salmesang, kristendom og religiøsitet bredt betragtet, eller til dokumenter, som mere specifikt omhandler Martin Luther og luthersk kristendomsforståelse.

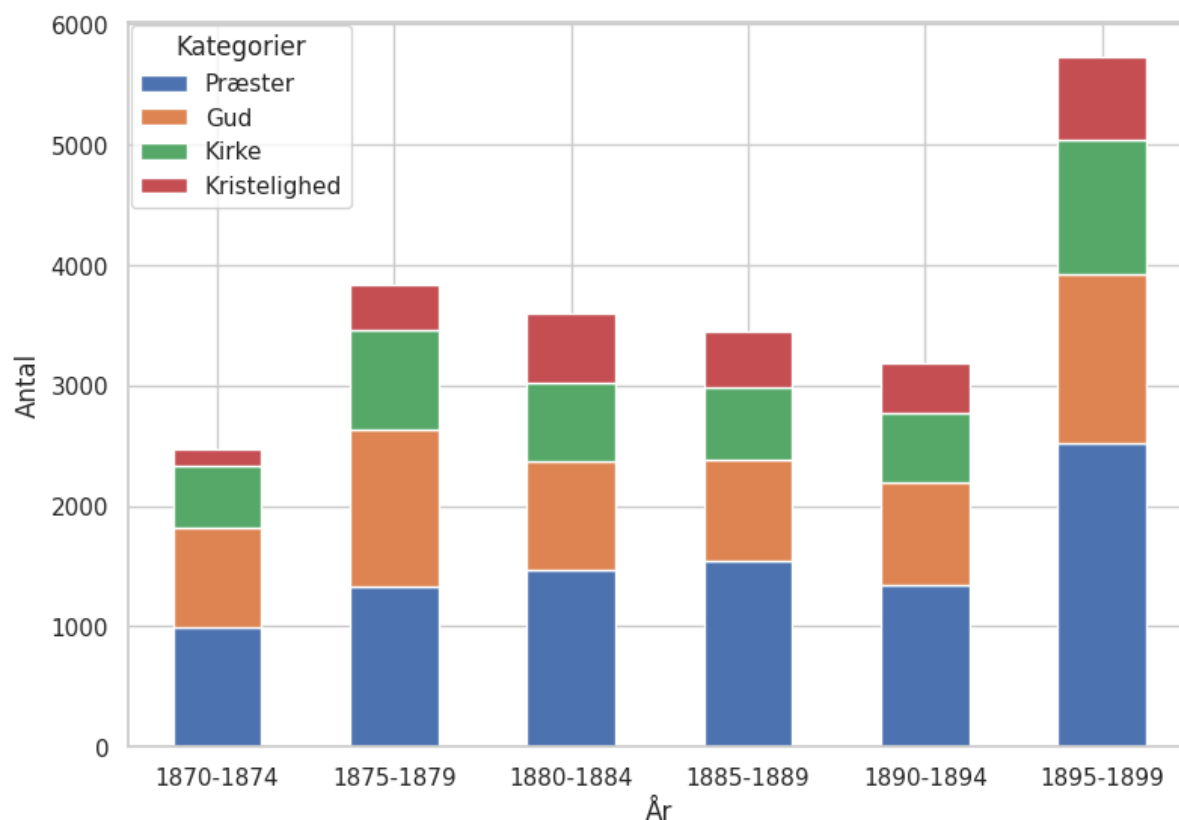
Den benyttede fællesbetegnelse for alle kategorierne vil fremover være religion. Årsagen til at jeg kalder kategorierne religion og ikke kristendom, er den begrebshistoriske pointe, som blandt andre Brent Nongbri har fremhævet: at religionsbegrebet ikke er universelt, men historisk lokaliserbart til en moderne europæisk, kristen kontekst. Nongbri finder det naivt at anvende begrebet uden for denne kontekst og frugtesløst at 'afkristne' begrebet:

I propose that given the specifically Christian heritage of the category of religion, all the noble efforts to de-Christianize it are to some extent futile. Future efforts to deploy the category of religion will need to own up to its somewhat checkered past and generate creative ways of using the category while acknowledging its roots as a relic of Christian polemic (Nongbri, 2013, pp. 11–12).

Det er denne opfordring og indsigt, jeg tager til efterretning (og dog vender på hovedet), når jeg gennemgående omtaler kristendom som religion. Hvad angår de specifikke skandinaviske forhold i slutningen af 1800-tallet, er der ingen tvivl om, at religion og religiøsitet nærmest udelukkende henviser til (protestantisk) kristendom.

Med det sagt vender jeg nu blikket mod det tidligere stillede spørgsmål om religionens omfang i perioden, og det kan nedenstående graf hjælpe med at besvare.

Her har jeg inddelt perioden i intervaller på fem år og stablet de religiøse kategorier ovenpå hinanden for både at visualisere dem individuelt og sammenlagt for hvert interval.

Figur 5.1: Religionens fordeling. De fire religiøse kategorier stablet i fem-års-intervaller i absolutte frekvenser.

Det stablede søjlediagram viser, at kategorien 'præster' gennem hele perioden har flest tilknyttede dokumenter efterfulgt af kategorierne 'Gud' og 'kirke', mens kategorien 'kristelighed' konsekvent er den mindste. Og tallene viser tillige, at religion er et substantielt tema perioden igennem. Selvom jeg her alene fokuserer på de religiøse topics, modellerne har fundet, er det væsentligt igen at understrege, at flere af dem også er markante og frekvente sammenlignet med de øvrige topics. Til gengæld er det svært at aflæse frekvenserne af de religiøse kategorier som entydigt bevis for, at romanproduktionen i perioden er religiøs. Præster kan være upålidelige og

egenrådige djævle snarere end oprigtige forkyndere af guddommelig sandhed. Kirker kan være sociale og kulturelle samlingspunkter frem for religiøse, mens Guds eksistens kan betvivles, så vel som den kan bekræftes i de enkelte dokumenter. Desuden er grafen misvisende i den forstand, at der her er tale om absolutte frekvenser, der ikke tager højde for, at romanproduktionen flerdobles i løbet af de tredive år. Men disse aspekter gemmer jeg imidlertid til næste kapitel, som skal handle om sekularisering. Jeg kan dog afsløre, at tager man højde for romanproduktionen er kurven nedadgående og altså ikke opadgående, som det viste søjlediagrammet ellers antyder. Før vi når så langt, vil jeg alligevel hævde, at man kan bruge de blotte frekvenser til at få indblik i religionens omfang i perioden.

5.2 Religiøse topscorere

Det første frekvensnedslag, jeg vil fremhæve, er en liste over de forfatterskaber, som modellen har fundet det højeste gennemsnit af religiøse dokumenter hos. Som nedenstående tabel viser, drejer det sig i overvejende grad om forfattere, hvis romanproduktion er begrænset i perioden (i hvert fald i bogform). Alligevel er det interessant at se lidt nærmere på disse *outliers* for at blive klogere på, om der er særlige forfattere og forfattergrupper, som ifølge modellen beskæftiger sig mest med religion.

Forfatter	Antal dokumenter	Antal romaner	Gennemsnit per roman
Holger Rygaard	276	1	276
Rasmus Kruse Lassen	208	1	208
Niels Peder Madsen	157	1	157
Athalia Schwartz	138	1	138
Henning Jensen	397	3	132
Kappel Bøcker	315	3	105
Niels Frits Vestergaard Nielsen	103	1	103
L. B.	102	1	102
Christian Schrep	94	1	94
Kamillo Karstens	281	3	94

Tabel 5.2: De religiøse topscorere. Liste over forfatterskaber, der er rangeret efter antal religiøse dokumenter per roman.

Top-10-listen over forfatterskaber indtages overvejende af to grupper: forfattere til historiske romaner og repræsentanter for den såkaldte skolelærerlitteratur. Men der er dog ét navn på listen, som falder uden for disse kategorier. Det drejer sig om præsten Niels Peder Madsen (1860-1916), der var en af Indre Missions markante skikkelser og den ledende figur i bevægelsen Vækkelse og Helliggørelse (*Revival and Holiness*). Han havde i udlandet stiftet bekendtskab med bevægelsen, hvis grundlæggende idé var, at Bibelen skulle forstås bogstaveligt. På trods af sit sjællandske ophav fik han sin storhedstid i Vorupør i det vestlige Thy, hvor han vandt mange tilhængere, om end han også var en central skikkelse i de interne stridigheder i Indre Mission, fx striden mellem Nørre og Sønder Vorupør om placeringen af et nyt missionshus (Fogtmann, 1997, pp. 25–32; Munk Larsen, 2016, pp. 126–130). Der er altså tale om en væsensforskellig forfatterprofil, der kun til en vis grad synes at have et slægtskab med de øvrige på listen, måske især skolelærerne.

Litteraturhistoriografisk forbindes betegnelsen skolelærerlitteratur særligt med Vilhelm Andersen, der bruger den som et overbegreb for en række beslægtede

forfattergrupper, mens han desuden inddeler disse forfattergrupper i flere underkategorier i perioden mellem 1860 og 1880. Af fællestræk, der går på tværs af grupperinger og generationer, nævner han, at det er en litteratur, som beskæftiger sig med almuelivet, har folkeopdragelse som formål, og som kunstnerisk set er 'naivt realistisk' (Andersen, 1925, p. 104). Som genremærkatet i øvrigt antyder, spiller profession og uddannelse en væsentlig rolle for betegnelsen som distinktionsmarkør. Man kan sige, at betegnelsen udgår fra en socialhistorisk og sociologisk profilering af forfatteren (som skolelærer) til en æstetisk kategorisering af værkerne (som didaktiske tekster). Forfatterne på top-10-listen dækker næsten alle de varianter af skolelærerlitteraturen, som Andersen finder. Lærer og journalist Athalia Schwartz (1821-1871) falder i underkategorien 'lærerindelitteratur', som Andersen karakteriserer som en idealistisk variant af skolelærerlitteraturen, hvis formål – i lighed med den øvrige skolelærerlitteratur – er mere pædagogisk end kunstnerisk (p. 109). Schwartz er af en ældre generation og havde fra 1850'erne markeret sig i debatterne om kvindeemancipation, blandt andet i Clara Raphael-fejden, mens de sociale spørgsmål og pigeuddannelse var to af hendes mærkesager. Andersen fremhæver værker fra Schwartz' sene produktion som naturalistiske forløbere (Andersen, 1925, p. 115) – hvilket blandt andre Schwartz-kender Adda Hilden har tilsluttet sig (Hilden, 2001). Henning Jensen (1838-1929) bliver hos Andersen omtalt sammen med den såkaldte 'adjunkt-litteratur', dvs. 1880'ernes videreførelse af skolelærerlitteraturen ved mere belæste forfattere, end den første generation bød på (Andersen, 1925, p. 481). Professionsmæssigt er Jensen sammensat, idet han indtog stillinger som præst, politiker og journalist. Det samme gælder hans livsbane, som i kronologisk rækkefølge førte ham gennem Indre Mission, grundtvigianismen og radikalismen for til slut at indtage en udogmatisk kristen position (Rossel og Müller, 1981). Andersen behandler ikke Niels Frits Vestergaard Nielsen, der skrev under pseudonymet Folkvar Krag, men han betragtes i senere (socialhistorisk) litteraturhistoriografi som en del af skolelærerlitteraturen og som et eksempel på denne forfatterstands behandling af klasseproblemer

på landet (Busk-Jensen *et al.*, 1985, pp. 326–327). Kappel Bøger (1867-1940) fremhæver Andersen derimod som en del af skolelærerlitteraturens afblomstringstid, hvor den er på vej mod hjemstavnsdigtningen (Andersen, 1925, pp. 704–705). Angående skolelærerlitteraturens afblomstring og popularitet er der dog et interessant dobbelt-perspektiv, der vedrører temporal forskydning og centrum-periferi-spørgsmål i kul-
turgeografisk forstand. Med afsæt i læseforeningernes udlånsdata for den efterfølgende periode – det folkelige gennembrud – peger Ulrik Lehrmann på, at “det danske samfund på mange måder var mindst et tokulturelt samfund og ihvertfald et samfund i adskillige udviklingstakter” (Lehrmann, u.å.). Lehrmann fremhæver, at på landet nyder skolelærerlitteraturen – sammen med de historiske romaner i øvrigt – en fortsat popularitet under det folkelige gennembrud (jf. Lehrmann, u.å.). Dette synes at understrege, at fra et læserperspektiv er der på landet tale om en anderledes stabilitet og kontinuitet, end den historiografiske konstruktion (moderne gennembrud – folkeligt gennembrud) kan rumme.

I de få eksisterende intellektuelle behandlinger af skolelærerlitteraturen dukker spørgsmål om litterær kvalitet, originalitet og refleksivitet ofte op.⁵⁶ At skolelærerlitteraturen litterært set opfattes som et letvægterforetagende – og derfor er blevet siet fra i senere, mere æstetisk normative og kanonudpegende litteraturhistorier – har en tradition, der mindst går tilbage til begyndelsen af 1900-tallet. Det vidner *Lærerne og Skønlitteraturen* (1914) om, hvor Oskar Thyregod – søn af C.A. Thyregod, en af skolelærerlitteraturens fremmeste repræsentanter – forsvarer den udskældte litteraturhistoriske formation. Thyregod anerkender indledningsvist, at dele af skolelærerlitteraturen er (for) enfoldig og eksplicit i sine budskaber og dermed befinder sig et sted mellem “belæring og underholdning”, men han finder stadig en grundigere undersøgelse af litteraturen nødvendig og udviser generel velvilje for genren

---

⁵⁶ Værd at bemærke i denne sammenhæng er, at tidsskriftet *Kultur og Klases* temanummer om skolelærerlitteraturen fra 1978 kun rummer ét enkelt forskningsbidrag(!), nemlig Martin Zerlang. Han forsøger til gengæld at fremme en positiv opfattelse skolelærerlitteraturen ved at fremhæve den som “en pioner inden for den sociale skildring”, og som grundlægger af en “realistisk og samfundsenget litteratur” forud for det moderne gennembrud (Zerlang, 1978, p. 9).

(Thyregod, 1914, p. 347). Dog er der også forfattere, som får kniven, heriblandt Jens Christian Schrep, der optræder på ovenstående top-10. Her lyder dommen, at “[s]kønt det skulde synes utænkeligt, viste Jens Christian Schrep dog et endnu ringere Forsøg paa Litteraturberigelse” (p. 473). Schrep er ikke nævnt i senere litteraturhistorier, men at han og beslægtede forfattere nu dukker op ved hjælp af topic modeling, skyldes sandsynligvis, at skolelærerlitteraturens lokalkolorit er præget af religiøsitet. Under alle omstændigheder er det påfaldende, at denne forfattergruppe indtager halvdelen af listen over de forfatterskaber med flest religiøse dokumenter tilknyttet sig.

Hvad angår den anden gruppe af forfattere på top-10-listen, er det de historiske romaner, som binder dem sammen. Det gælder Holger Rygaard, L.B., Kamillo Karstens og Rasmus Kruse Lassen. Af disse har Rygaard tidligere været omtalt i afhandlingen og vil derfor ikke blive det her (jf. 4.2.1), mens akronymet L.B. og det formentlige pseudonym Kamillo Karstens ikke har kunnet identificeres. Dog er det værd at bemærke, at vi på den religiøse topscorerliste ser hele to af de tre forfattere med flest førmoderne skæbneopfattelser tilknyttet et værk (jf. 4.4; tabel 4.2). Religiøsiteten synes altså i disse tilfælde også at påvirke skæbnen forstået som verdensanskuelse.

Derudover er den nytilkomne forfatter Rasmus Kruse Lassen (1811-1886) et ret interessant eksempel. Som de fleste forfattere, der hovedsageligt skrev historiske romaner, er han i dag et glemt navn. På trods af et stort publikum var den folkelige litteratur (historiske) skæbne allerede forudsigelig i samtiden. Det viser et mindeord bragt i *Randers Dagblad og Folketidende* d. 13. maj 1886, hvor det hedder, at Lassens “Virksomhed vil dog snart være glemt, som al Skribentvirksomhed, der savner Aandsindhold” (p. 2). Ifølge mindeordet drejer det sig i Lassens tilfælde mindre om talent, end om mangel på uddannelse, da man ikke kan “tilbagevise Tanken om at her er gaaet Evner tabte, som under en bedre Uddannelse kunde have sat varigere Frugter” (p. 2). Hans “bindstærke Romaner” og “folkelige Romanlitteratur” blev

overvejende trykt i særligt østjyske provinsblade, og dette centrum-periferi-perspektiv bliver ligeledes ekspliciteret i mindeordet, hvor det hævdes, at han var en forfatter, "hvis Navn næppe nogen Sinde naaede til Hovedstaden eller tildrog sig Opmærksomhed i litterære Kredse, men som ikke des mindre gennem en hel Aarrække har været en af de mest læste og efterspurgte Forfattere blandt Almuen i flere af Landets Egne" (p. 2). Lassens tilfælde vidner altså om to ting. For det første at selvom top-10-listen overvejende indtages af forfattere med en sparsom bogproduktion i perioden, skal man være påpasselig med at konkludere, at interessen for de historiske romaner kun tillader plads til enkelte forfatterskaber (som fx H. F. Ewalds). Interessen er der, men romanerne finder ofte deres publikum via andre publikationskanaler end bogudgivelsen, især som føljeton i aviserne og bladene. De historiske romaner lever et andet liv, afkoblet fra det litterære kredsløb, der har forlagene i centrum, og som MeMo-korpusset bygger på. For det andet og i forlængelse heraf viser eksemplet, at folkelig og litterær anerkendelse i perioden også er et geografisk spørgsmål. Mens flere af forfatterne, som levede i hovedstaden og udkom på hovedstadsforlag, både kunne sælge bøger og høste litterær anerkendelse, forholder det sig omvendt med den provinsielle føljetonlitteratur. Selvom den er populær blandt et særligt demo- og geografisk udsnit af samtidens læsepublikum, har den tillige en litterær udløbsdato. Mindeordets forudsigelse har med andre ord vist sig at holde stik.

Mens det er svært at argumentere for, at de historiske romaner udgør *outliers* i periodens litterære landskab, er de det til gengæld i en anden forstand relevant for denne undersøgelse, nemlig i spørgsmålet om skala. De historiske romaner er oftest omfangsrige, hvilket betyder, at selvom de kan indeholde mange religiøse dokumenter, så træder de mindre tydeligt frem, når man skalerer dokumenternes omfang på romanniveau, dvs. beregner religionens relative fylde i teksterne. Det viser følgende tabel over romaner rangeret efter højeste antal dokumenter per side.

Titel	Forfatter	År	Antal sider	Antal dokumenter	Dokumenter per side
Uveirstider	Kappel Bøcker	1895	200	198	0.99
Fra Kirkelivet	Niels Frits Vestergaard Nielsen	1886	111	103	0.93
Kapellanen	Henning Jensen	1891	323	257	0.80
Hellighed	Sofus Birck	1895	259	185	0.71
Præsten	Vigo Lund	1896	162	107	0.66
Solopgang	Niels Peder Madsen	1897	254	157	0.62
Prærierosen	Adam Dan	1892	106	62	0.58
Herregaard og Præstegaard	Hedevig Winther	1893	173	84	0.49
I en Lysengels Skikkelse	Laura Kieler	1892	221	98	0.44
Taagen letter	Jens Povlsen	1897	264	114	0.43

Tabel 5.3: De (mest) religiøst inklinerede romaner. En liste over de 10 romaner med flest religiøse dokumenter per side.

Her ser vi – ikke overraskende – flere forfattergængere fra forrige liste, nemlig N.P. Madsen, Henning Jensen, Kappel Bøcker, Niels Frits Vestergaard Nielsen, men altså ingen historiske romaner overhovedet. Blandt de nytilkomne er til gengæld et par kvindelige forfattere, Laura Kieler og Hedevig Winther, og dermed er der tale om en fordobling af kvindelige repræsentanter sammenlignet med rangeringen af absolutte forekomster. Men det mest bemærkelsesværdige ved listen er dog udgivelsesårene, idet de alle på nær én udkommer i 1890'erne. Et klassisk narrativ i dansk litteraturhistorieskrivning er netop, hvordan 1890'erne var scene for et dramatisk opgør med den realistiske samfunds- og videnskabsengagerede litteratur, der udfoldede sig i de to foregående årtier. Som forudsætning herfor fremhæves ofte en forelæsningsrække, som Georg Brandes holdt i 1888, hvor han introducerede Skandinavien (og verden) for Friedrich Nietzsches filosofi, trykt i bl.a. essayet "Aristokratisk Radikalisme" (1889). Dette var med til at anspore en ny digtergeneration

til at vende sig bort fra et materialistisk verdenssyn for i stedet at dyrke sjælens dybder. Nogle gange taler man om det sjælelige gennembrud – en betegnelse, der har forfatteren og kritikeren Helge Rode (1870-1937) som ophavsmand (Rode, 1928, pp. 14–47). På forskellig vis gengives denne konstruktion også i dele af den seneste litteraturhistoriske sekulariseringsforskning. Dirk Johannsen hæfter sig fx ved udtrykket “da kritikken blev for let” fra Arne Garborgs *Trætte Mænd* (1891) (Johannsen, 2023, p. 68), mens han tidligere har arbejdet med begrebet “religionens genkomst” som fællesbetegnelse for de moderne bevægelser i slutningen af århundredet, der forsøger at omdefinere religionsbegrebet ved at trække det i retning af menneskesjælens dybder og fravriste det et guddommeligt ophæng (Johannsen, 2017). Joachim Grage beskæftiger sig ligeledes med Garborg og bruger betegnelsen “psykologisering af religion” for en tom transcendent bevægelse (Grage, 2023, p. 112), mens Krzysztof Bak anvender begrebet “reskralisering” i sin læsning af Carl Snoilskys digtsuite *Svenska bilder* (1872–1897) (Bak, 2023). Disse betegnelser dækker grundlæggende over forestillingen om, at det moderne menneske er efterladt med en metafysisk trang, der i en gudløs verden er svær at få stillet. Men i denne litteraturhistoriske konstruktion er der altså tale om et helt andet persongalleri end de ovenstående religiøse topscorere. Foruden de nævnte forfattere gælder det fx også Johannes Jørgensen, August Strindberg, Knut Hamsun og den sene Karl Gjellerup. I tabellen derimod har vi fire romaner af de tidligere nævnte skolelærerforfattere. Desuden *Prærierosen* af Adam Dan (1848-1931), en udvandret, Grundtvig-inspireret præst, som i det midtvestlige USA var en af de bærende kræfter for at opbygge et dansk kirkesamfund (Greasley, 2016, p. 758). Herudover har vi Laura Kielers *I en Lysengels Skikkelse*, der er et (selv)opgør med pietismen, som den tog sig ud i norsk provinsliv. Men som Kieler ekspliciterer i forordet, er hendes ærinde ikke et opgør med den kristne religion som sådan: “Der har saa længe været skrevet for dem, som ikke tro, nu skulde det snart være paa Tiden ogsaa at skrive for dem, som tro [sic]” (Kieler, 1892, p. 6). Dette synspunkt

tog samtiden til sig, idet den ikke blev modtaget som en fritænkerroman (jf. 'I en Lysengels Skikkelse', 1892).

Ud fra denne top-10-listes overvægt af 1890'er-romaner kan man ikke entydigt svare på, om religionen nogensinde har været så fraværende, at man kan tale om en egentlig genkomst (i oprindelige eller andre former). Men den synes dog at indikere, at hvis 1890'erne tager konsekvenserne af de tidligere årtiers religionskritik, så inkluderer en del af reaktionen en række romaner, der på mere traditionel vis er optaget af religionen end de moderne livtag med metafysisk tomhed. Og den inkluderer et forfattergalleri, som er mindre velbeskrevet i litteraturhistorierne.

5.3 Religion på forlag

Forrige afsnit behandlede frekvensen af de religiøse dokumenter på forfatterskabs- og romanniveau. I det følgende afsnit vil jeg zoome lidt længere ud og se på, hvordan dokumenterne fordeler sig på tværs af de instanser, som tilrettelægger og udgiver bøgerne, nemlig forlagene. Argumentet er fortsat, at selvom datasættet også indeholder dokumenter, som er antireligiøse, så kan en frekvensanalyse i visse snitflader alligevel gøre os klogere de dele af periodens litterære landskab, hvor den religiøse produktion (sandsynligvis) hober sig op.

De 854 romaner i korpuset fordeler sig på 126 forlag med stor variation i udgivelsesprogrammet, også når det gælder romaner. Fra Gyldendal, som udgiver 221 romaner, til en række forlag – eller måske snarere forlæggere – der kun udgiver en enkelt roman i løbet af de 30 år. For at skabe et overblik over forlagene har jeg valgt at inddele dem i fire grupper af omtrent samme størrelse: Gyldendal, store forlag, mellemstore forlag og små forlag. Selvom denne inddeling – på nær et selvstændigt Gyldendal – kan minde om den, forlagshistorikeren Aleks. Frøland arbejder med, er der en væsentlig forskel. Mens Frøland etablerer sine kategorier ud fra forlagskatalogernes samlede udbud, sker min inddeling alene på baggrund af de nye romaner, der udkommer i perioden (jf. Frøland, 1969, pp. 106–162). Derfor siger inddelingen i

udgangspunktet mere om forlagenes investering i det danske (og norske) romanmarked end om forlagene som sådan. At Gyldendal får lov at stå alene, skyldes, at forlaget tegner sig for det absolut største titelregister i perioden (der udkommer 3,5 gange(!) så mange nye romaner på Gyldendal som på C.A. Reitzel, som var periodens næststørste forlag målt på antallet af nye titler). Forud for og i løbet af perioden konsoliderer Gyldendal sig altså som en magtfaktor i den skandinaviske forlagsverden. Denne dominans omtales blandt andre af Georg Brandes, som i sin selvbiografi, *Levnede* (1905-1908), fremhæver, at han i begyndelsen af sin karriere forholdt sig strategisk konfliktsky over for forlaget: "I mine unge Aar plejede jeg at sige, der var to Magter i Danmark, med hvilke jeg ikke vilde eller kunde lægge mig ud, det kongelige Bibliotek og det Gyldendalske Forlag, thi uden det første kunde jeg ikke lære noget og uden det andet ikke udgive noget" (Brandes, 1907, p. 177).⁵⁷

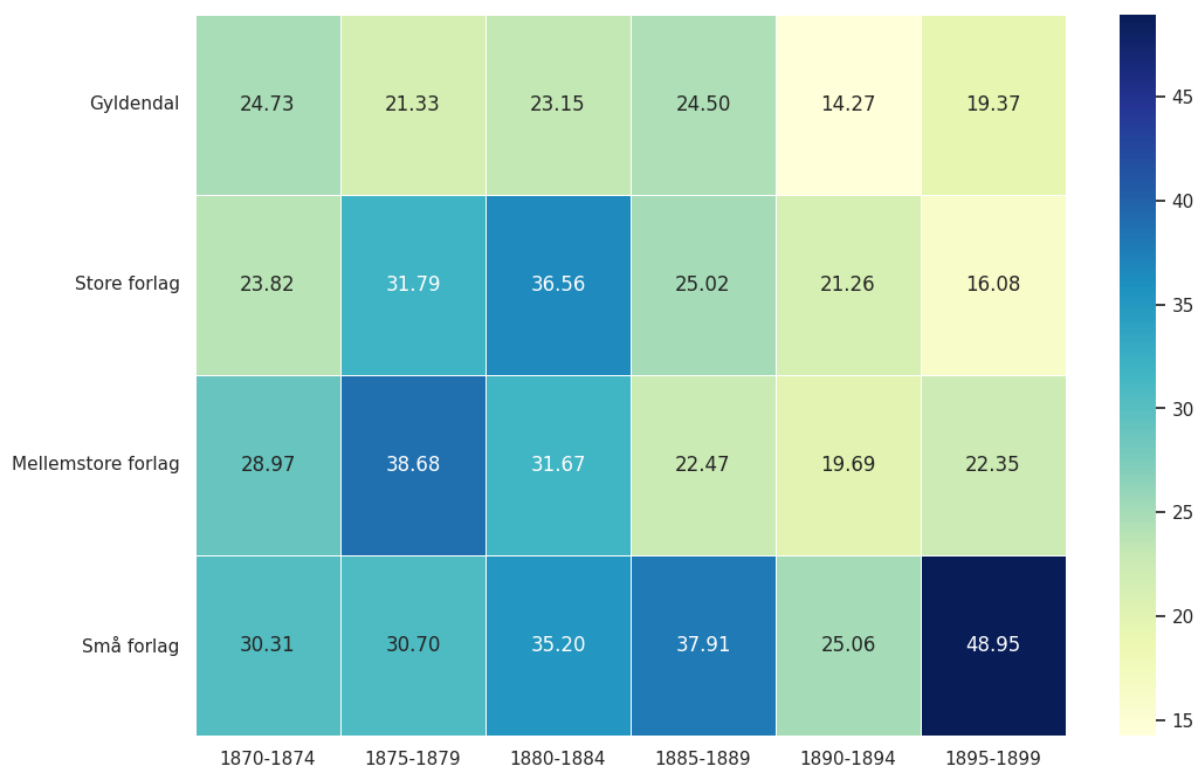
Hvad angår de store, mellemstore og små forlag, har jeg valgt at lægge snitfladerne ved 30 romaner og 5 romaner. Det vil konkret sige, at alle forlag, som udgiver mere end 30 romaner, kategoriseres som store forlag (altså på nær Gyldendal), mens de forlag, som udgiver mellem 6 og 30 romaner i perioden, hører til de mellemstore. De store forlag dækker således over Reitzel, Schubothé, Schou, Det nordiske forlag og Philipson.⁵⁸ Blandt de mellemstore forlag findes kendte navne som Gad, Det Schønbergske Forlag og Jydsk Forlags-Forretning foruden 17 mindre kendte. De små forlag tæller alle de 99 resterende forlag, som udgiver 5 eller færre romaner i perioden. Her er Ernst Bojesen uden sammenligning det mest kendte navn, idet han før stiftelsen af Det nordiske forlag udgav en lille håndfuld nye romaner på sit kunstforlag.

---

⁵⁷ At være konfliktsky er ikke et karaktertræk, man normalt hæfter på Brandes. Hans senere forhold til Gyldendals forlægger, Fr. V. Hegel, vidner da også om, at den lidt ældre og etablerede Brandes ikke var bleg for at udfordre forlagets linje, mens han ligeledes var påpasselig med at lægge alle sine æg i én forlagskurv (jf. Wamberg, 1970, p. 82).

⁵⁸ For nærværende er forlagskampen blandt de store forlag ikke relevant, men det er et aspekt, som afhandlingen senere vil berøre (8.3).

Forholdet mellem forfatter og forlag er generelt båret af en paradoksal dialektik. Som Niels Birger Wamberg udtrykker det: "Digterne er forlagets ansigt og anelse, forlagets låntagere og filantroper, menige og overordnede på samme gang, slaver og konger" (Wamberg, 1970, p. 24). Men dette må antages især at gælde de større forlag, som kæmper om publikum og markedets gunst, mens de små forlag står for så uanseelig en portefølje af nyudgivelser, at man ikke fornemmer nogen virksomhedsstrategi bag investeringen i periodens forfattere. Selvom der altså er væsentlige forskelle på størrelsen af romankataloger og litterært engagement blandt de 126 forlag, kan vi ved hjælp af den nævnte gruppering antyde nogle generelle religiøse mønstre som vist i dette heatmap.

Figur 5.2: Religiøsitet og forlag #1. Gennemsnit af religiøse dokumenter per roman i de fire forlagsgrupper skaleret i intervaller á fem år.

På trods af at Gyldendal er det forlag, som lægger navn til flest af de radikale og religionskritiske forfatteres værker og samtidig huser konservative, religiøse

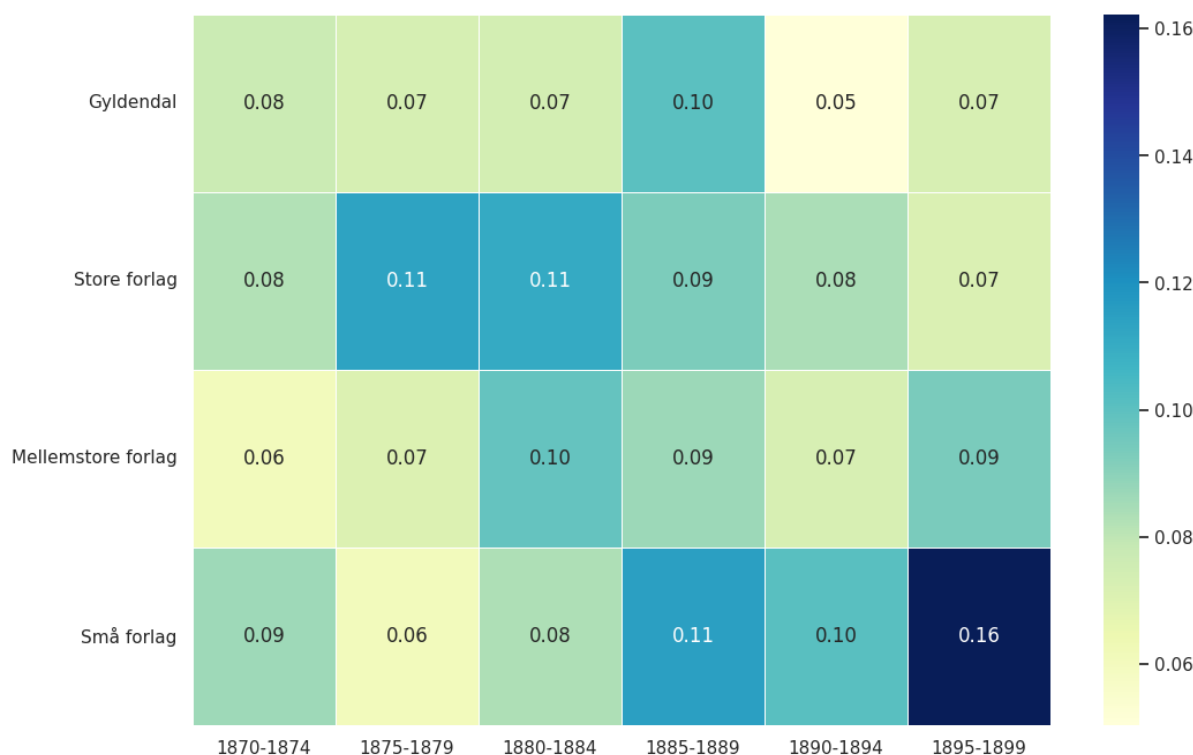
modstemmer som fx H.F. Ewald, er de religiøse dokumenter overraskende få sammenlignet med de øvrige forlagsgrupper. For de andre grupper synes heatmappet til gengæld at indikere, at religionen er mest fremtrædende i første halvdel af perioden. Dette lader sig tilnærmelsesvist forklare ved en kendt konstruktion i historiografien: at periodens kulturkamp har en første fase, hvor kirke og religion stod for skud, mens kritikken stilnede af i 1890'erne (fx Thomsen, 1998, p. 58). Især hvis man antager, at der blandt 1880'ernes romaner ikke kun findes religionskritik, men også egentlig affirmativ religiøsitet. Til gengæld synes aktualiteten af religiøse spørgsmål og forhold ikke at stilne af for de mindste forlag. Det rejser spørgsmålet, hvad er det egentlig for et forlagsmønster, vi ser her?

Dette er ikke let at svare entydigt på. For en litteraturhistorisk betragtning har vi for alvor at gøre med ubetrådt land, hvilket ikke forbedres af, at forholdet mellem forlægger og forfatter i forvejen er et underbelyst forskningsområde (Bjerring-Hansen og Jelsbak, 2010, p. 34). Den svenske forlagshistoriker og litteratursociolog Johan Svedjedal har som en af de få beskæftiget sig med problematikken omkring forlæggerens litterære indflydelse, og som han fremhæver, er det især editionsfilologiens tekstgenetiske arbejde med manuskripter og korrekturen, som kommer spørgsmålene om indflydelse nærmest (Svedjedal, 2010, p. 139). Det står dog klart, at de forfattere og værker, som udgives af de små forlag, aldrig får en (bekostelig!) tekstkritisk behandling, mens det tilsvarende er uvist, i hvilket omfang vi faktisk kan opstøve korrespondancer mellem forfatterne og de mange forlæggere. Eller om der for de små forlag overhovedet er bevaret noget, som minder om et forlagsarkiv. Som Svedjedal bemærker, er forholdet mellem forlægger og forfatter et litteraturhistorisk område, der rejser flere spørgsmål end på forhånd givne svar (p. 128). For de små forlæggere og de ukendte forfattere er spørgsmålene endnu flere. At forfølge disse spørgsmål er altså — hvis overhovedet muligt — væsentligt uden for denne afhandlings formåen.

Alligevel kan vi ved hjælp tallene og forlagshistorien forsøge at udlede et par væsentlige boghistoriske forhold, som kaster lys over de små forlags position på romanmarkedet. Generelt fungerer forlag som *gatekeepers*, der er i stand til at stille produktion og distribution til rådighed for forfatteren. Dette er ikke en uvæsentlig magt, især ikke for de mest etablerede forlag. Men forlagene opererer i et felt, hvor æstetiske hensyn blander sig med kommercielle. Med Svedjedals ord: "Forlæggeren repræsenterer publikum snarere end sig selv" (p. 145). I tilfældet med Gyldendal – hvis velvilje den unge Brandes angiveligt bekymrer sig for! – ser vi derfor, at den ældre Fr. V. Hegel bliver presset fra flere sider. Dels møder de radikale forfattere, han i løbet af 1870'erne får i stalden, modstand fra gejstlig side, og dels er han selv af sindelag langt mere moderat i sine overbevisninger end visse af sine forfattere, især hvad angår tolerancen over for frivolitet. Denne klemme mellem forfattere og forlægger, forlag og samfund, førte i sidste ende til, at Hegel ikke længere ønskede at lægge forlag til Georg og Edvard Brandes' kulturtidsskrift *Det nittende Aarhundrede* (1874-1877), hvorom polemikken især drejede sig (Wamberg, 1970, pp. 85–92). Det interessante ved denne situation er, at Gyldendal som case er den diametrale modsætning til periodens små forlag. Mens Gyldendal først med den ældre Hegel og siden med sønnen Jacob forsøger at navigere forretningen uden om (for megen) negativ opmærksomhed og samtidig forsøger at pleje forholdet til de kritiske kunstnere, kan denne dobbelte balancegang umuligt have været tilfældet for de små forlag. Det er produktionen simpelthen for sparsom til. De små forlæggere (og ofte boghandlere) har øjensynligt andre primære interesser end at forsyne bogmarkedet med nye romaner. Selvom især Gyldendal – og senere fusionen Det nordiske forlag (som i øvrigt etableres som det første aktieselskab i den danske forlagsverden) – løbende omstiller sig til en moderne og konkurrencedygtig virksomhed, vidner antallet af små forlag dog om, at andre dele af det danske bogmarked ikke udgøres af specialiserede forlagsvirksomheder, men af små aktører uden store kommercielle ambitioner.

Mens de små forlag måske ikke enkeltvis satser på romanmarkedet (hverken økonomisk eller kulturelt), sætter de sig for en samlet betragtning til gengæld på en betydelig andel af de religiøse dokumenter i den sidste del af perioden. Denne tendens træder endnu tydeligere frem, hvis man skalerer dokumenterne på sidetal frem for antallet af romaner.

Figur 5.3: Religiøsitet og forlag #2. Gennemsnit af religiøse dokumenter per side i de fire forlagsgrupperinger skaleret i intervaller á fem år.

I dette målestoksforhold bliver 1880'erne mere fremtrædende. Kulturkampens spørgsmål om religiøsitet synes altså at være i berøring med samtlige forlagsgrupper. Men den mest iøjnefaldende tendens er dog stadig dokumentophobningen hos de små forlag i slutningen af perioden. Og det er særligt bemærkelsesværdigt, idet dette mønster går på tværs af de to skaleringsmuligheder, hvormed der tages højde for en anden markant materiel omstændighed og litterær tendens i perioden, nemlig at de større forlag udgiver kortere romaner.

Størrelse på forlag	Gns. antal sider per roman	Antal romaner
Gyldendal	280	221
Store forlag	263	237
Mellemstore forlag	354	219
Små forlag	357	177

Tabel 5.4: Forlagenes papirforbrug. De fire forlagsgrupper opstillet med antallet af romaner og gennemsnitligt sidetal per roman.

Mod slutningen af 1800-tallet var det blevet billigere at producere bøger, mens flere befolkningsgrupper nu besad læsefærdigheder.⁵⁹ Som Jens Bjerring-Hansen og Sebastian Ørtoft argumenterer for, har disse omstændigheder betydning for, hvilke eksklusivitetssignaler bøger sender (Bjerring-Hansen og Rasmussen, 2023, p. 183). Med andre ord er det ikke nødvendigvis de omfangsrige værker, der opfattes som finlitterære, snarere tværtimod. Ser vi på ovenstående tabel er det da også Gyldendal og de store forlag, som udgiver de korteste romaner, herunder så godt som samtlige af dem, som har fundet vej til litteraturhistorierne. Hvis man supplerer denne betragtning med fordelingen af de religiøse dokumenter i periodens sidste årti, har vi altså at gøre en række små forlagsaktører, som hverken i form eller indhold, sender de signaler, vi kender fra den moderne roman. I tillæg hertil virker disse forlag eller forlæggere ikke investeret i få andel i romanmarkedet taget den sparsomme produktion i betragtning. Enten har forlæggerne – uden held – forsøgt at vinde føljetonlæsere fra aviserne eller læsere fra de større forlag. Eller også har de haft eller fundet andre måder at forsøge sig på. I det omfang forlagsarbejdet har været en professionel beskæftigelse for disse aktører på bogmarkedet, har de givetvis både haft andre romaner end nyudgivne (oversættelser og/eller genoptryk) og andet end romanudgivelser på programmet. Måske er svaret i virkeligheden en kombination af begge dele.

---

⁵⁹ For en teknisk beskrivelse af nogle af de bogtryksinnovationer, der er med til at presse prisen på papir ned, herunder papirmaskinen og hurtigpressen, se (Bjerring-Hansen, 2015, pp. 256–261).

5.4 Et religiøst efterskælv

Kapitlet har indtil nu undersøgt religionens udbredelse på roman-, forfatterskabs- og forlagsniveau. Vi har set, hvordan de religiøse dokumenter særligt hober sig op i skolelærerlitteraturen, i historiske romaner og hos de små forlag, mens især 1890'erne for en temporal betragtning har været udslagsgivende. I dette afsnit vil jeg koncentrere mig om spørgsmålet, hvorfor det netop er i 1890'erne, at religiøsiteten visse steder i korpusset hober sig op. Som nævnt er det ikke forfattere, man forbinder med det sjælelige gennembrud, som præger denne tendens. Den lader sig i stedet tegne for en del af "the great unread", hvor udfoldede litteraturhistoriske og sociologiske udlægninger er en mangelvare (jf. Cohen, 1999, p. 23).

Af denne grund vil jeg forsøge at besvare spørgsmålet ved hjælp af en teoretisk rekonstruktion, som tager afsæt i den måde, hvorpå man inden for den Koselleck-inspirerede begrebshistorie betragter de generelle dynamikker og processer, som moderniteten befordrer, og som sprogligt finder udtryk i begreberne. Her støtter jeg mig til den finske begrebshistoriker Jani Marjanen, som i et nyligt studie har undersøgt, hvordan nogle af begrebshistoriens teoretiske forklaringsmodeller tager sig ud for en kvantitativ betragtning. Specifikt tager han afsæt i de lingvistiske og politiske forandringsprocesser, som i *Geschichtliche Grundbegriffe* bliver koblet til den moderne begrebsudvikling, nemlig demokratisering (*Demokratisierung*), politisering (*Politisierung*), temporalisering (*Verzeitlichung*) og ideologiseringspotentiale (*Ideologisierbarkeit*). Af tolkningsmuligheder ved markante frekvensudsving udpeger Marjanen især demokratisering, men forsigtigt og med en række forbehold fremhæver han også, at markante frekvensforøgelser kan skyldes begrebers politisering (Marjanen, 2023, pp. 52–56).

I *Geschichtliche Grundbegriffe* berammes demokratisering som en proces, hvor begreber løsrives fra deres oprindelige betydningsfelter, i takt med at de løsrives fra mindre (ofte privilegerede) samfundsgrupper og breder sig til andre samfundslag. For at man kan tale om et begrebs demokratisering, er dets udbredelse på tværs af

sociale klasser altså afgørende (jf. Koselleck, 1972, p. XVI). Selvom Marjanen har mest tillid til denne tolkning, når det gælder markante frekvensudsving (ord og begrebers udbredelse er langt hen ad vejen en kvantitativ registrering), er det ikke en plausibel forklaring på, hvad der sker med religionsbegrebet i 1890'ernes romaner – på trods af vi faktisk har mange sociale grupper repræsenteret blandt forfatterne. Hvis begreber både kan være en indikator på og en faktor for social og politisk forandring – sådan som en af kongstankerne lyder i *Geschichtliche Grundbegriffe* (Koselleck, 1972, p. XIV) – er Folkekirkens afløsning af Statskirken det tydeligste tegn på, at religionsbegrebet allerede er blevet demokratiseret. Folkekirken er netop indrettet til at rumme flere kirkelige retninger inden for det luthersk-evangeliske. Faktisk er det mere sandsynligt, at religionsbegrebets demokratisering finder sted i første halvdel af 1800-tallet, hvor vækkelsesbevægelser begynder at appellere bredt til almuen, idet de gør op med gejstligheden og statskirkens centralstyring. Flere af disse var i øvrigt båret frem af lægprædikanter, altså personer uden for præstestanden (jf. Lausten, 1987, pp. 230–38). At svare på i hvilket omfang denne proces sætter litteraturhistoriske spor, kræver altså empiri fra en anden periode, end den jeg arbejder med.⁶⁰

Til gengæld synes politiseringstesen bedre i stand til at belyse, hvad der religiøst er på færde i dele af 1890'ernes litteratur. Som nævnt er Marjanen forbeholden overfor at bruge frekvensanalyser som indikatorer på begrebers politisering. Det skyldes især, at de ikke evner at afdække de semantiske stridigheder, som processen betinger. Som han selv udtrykker det: “politicization, as outlined in the *Geschichtliche Grundbegriffe*, is perhaps even more complicated, as it can refer to contestation in meaning as well as valence among different people or groups” (Marjanen, 2023, p. 53). Alligevel fremhæver han en undtagelse, hvor man med nogen ret kan arbejde kvantitativt med politiseringstesen. Konkret drejer det sig om de tilfælde, hvor en

---

⁶⁰ Forskningshistorisk har de religiøse konsekvenser af landbrugsreformerne i første halvdel af 1800-tallet været diskuteret, herunder hvilken andel i vækkelsesbevægelsen de har haft, og hvilke dele af almuen vækkelserne har haft berøring med. Dog synes det klart, at hele almuen har været berørt, ikke kun de fattigste dele, hvilket styrker forestillingen om, at vækkelsesbevægelserne bidrager til religionsbegrebet demokratisering. Se (Tønnesen, 1969) for en diskussion heraf.

markant frekvensforskydning lader sig forklare ud fra teksternes kontekst (pp. 55-56).⁶¹ I mit tilfælde, hvor jeg altså er interesseret i at finde svar på, hvorfor religionen hober sig op hos afgrænsede forlags- og forfattergrupper, vil jeg argumentere for, at man også kan bruge politiseringstesen forklarende ('hvorfor ser vi denne frekvens?') og ikke kun konstaterende ("derfor ser vi denne frekvens!").

Der er ingen tvivl om, at religionsbegrebet er blevet politiseret forud for 1870'erne, men med religionskritikkens udbredelse er processen trådt ind i en ny fase. Debatten går fra at handle om, hvilken religionsforståelse der er den rigtige, til også at sætte spørgsmålstejn ved religionen som sådan. Som blandt andre Dirk Johannsen har fremhævet, forlader religionskritikken forelæsningsalene og finder ud i de øvrige dele af samfundet, hvormed den bliver i stand til at mobilisere sig på tværs af sociale skel:

Noch bevor die ersten bekannteren Romane erschienen, welche sich explizit dem Programm der *Hovedstrømninger* anschlossen, lösten die Vorlesungen eine klassenübergreifend geführte und daher als besonders brisant erlebte 'Säkularisierungsdebatte' aus [...]. Der öffentliche Religionsdiskurs vollzog in diesen Jahren einen rapiden Genrewechsel. Brandes Übersetzung der linkshegelianischen Religionskritik in ein literarisches Programm schloss formal zunächst an die akademischen Auseinandersetzungen innerhalb des dänischen 'Glaube und Wissen-Streits' der 1860er an. Die Vorlesungen wurden jedoch nicht mehr primär in den philosophisch-theologischen Fachmilieus, sondern in der neu entstandenen und extrem polarisierten Parteienpresse diskutiert, wo sich die Debatte unmittelbar mit den sozialpolitischen Herausforderungen der Gegenwart verband. Die Religionskritik wurde damit konsequent von der Ideen- in die Sozialgeschichte überführt" (Johannsen, 2023, pp. 69–70).⁶²

---

⁶¹ Marjanens eget eksempel er en voldsom vækst i frekvensen af ordet nationalisme i svensksprogede aviser trykt i Finland i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet (pp. 56-57).

⁶² Mine kursiveringer.

Det interessante i denne sammenhæng er ikke, i hvilket medium religionskritikken (eller sekularismen) i første omgang bæres frem, men at den hurtigt spreder sig på tværs af klasser, dvs. at religionskritikken demokratiseres.⁶³

I denne kontekst giver det mening, at romanerne forud for 1890'erne rummer mange religiøse dokumenter, eftersom både religionskritikere og -tilhængere benytter religionens vokabular, men altså til to forskellige formål. Det efterlader dog stadig spørgsmålet: Hvorfor ser vi de fleste religiøse topscorere i den periode, hvor religionskritikken stilner af? Altså da kritikken med Arne Garborgs ord 'er blevet for let' (jf. 5.2).

For en begrebshistorisk betragtning synes der at være tale om en slags efterskælv af religionens konfrontation med kritikken. Politiseringens forskudte temporalitet italesættes ikke direkte i *Geschichtliche Grundbegriffe*, men fænomenet antydes: "Es mag fraglich sein, ob das propagandistisch Vokabular der Schimpf- und Fangwörter zugenommen hat, aber seine Reichweite und Wirkung haben sich sicher vergrößert. Polemischen Gegenbegriffe steigern ihren Stellenwert" (Koselleck, 1972, p. XVIII). Overført til religionsbegrebet i perioden betyder det, at effekterne af religionskritikken rækker længere end selve konfrontationens varighed. På mange måder synes religionskritikken og det sekulære alternativ at gøre religionen endnu mere koncentreret i visse grupper. Den norske kirkehistoriker Helje Kringlebotn Sødal gør en lignende observation, idet hun stiller spørgsmålet, hvorfor de religiøse vækkelser fra 1880'erne og frem til besættelsen voksede sig så store, som de gjorde. Hendes religionssociologiske forklaring lyder: "Det moderne gennembrudd skapte usikkerhed om traditionelle verdier og meningssammenhænger. Vekkelsene havde trygge og faste svar" (Sødal, 2021, pp. 114–115). For at blive klogere på, om periodens religiøse romaner faktisk giver lige så trygge svar som vækkelsesbevægelserne, kræver det dog et nærmere blik på nogle af dokumenterne.

---

⁶³ Johannsen bemærker ligeledes, hvordan socialistiske fritænkerorganisationer fra slutningen af 1870'erne er med til at flytte den religionskritiske debat fra forelæsningsalene til forsamlingshusene (p. 88). Religionskritikkens demokratisering sammenfalder med en markant politisering.

5.5 Vilje og vækkelse

Før jeg i næste kapitel bevæger mig videre til religionens modbegreb, sekularitet, er det væsentligt at kaste et blik på en del af den religionsforståelse, der præsenteres i (nogle af) romanerne. De religiøse dokumenter giver samlet set det mest repræsentative billede af religionens vægtfylde i perioden, men som tidligere pointeret er det især i dokumenterne knyttet til kategorien 'Gud', at man finder de mest eksplicite religionsforståelser. Derfor begrænser jeg mig til denne kategori og til de værker, der har den højeste koncentration af dokumenter tilhørende denne kategori.

Titel	Forfatter	År	Dokumenter	Dokumenter per side
Præsten	Vigo Lund	1896	27	0,17
Prærierosen	Adam Dan	1892	16	0,15
En Oppositionsmand	Laura Kieler	1886	32	0,15
En bunden Mand	Edgar Kjerulf	1884	25	0,15
Solopgang	Niels Peder Madsen	1897	34	0,14
Edith Arensdorf	Emma Richard Techt Hansen	1898	27	0,13
Fra Kirkelivet	Niels Frits Vestergaard Nielsen	1886	14	0,13
Lars	Vigo Lund	1895	37	0,13
Ellen	Erik Høyer Møller	1883	41	0,12
I en Lysengels Skikkelse	Laura Kieler	1892	26	0,12

Tabel 5.5: Hvor findes Gud? En liste over de romaner, der har flest dokumenter i kategorien 'Gud', rangeret efter antal dokumenter per side i romanen.

Blandt ovenstående romaner og forfattere finder vi nogle gengangere (Dan, Kieler, Madsen og Nielsen). Det kan næppe komme som en overraskelse, at Gud spiller en central rolle i de romaner og forfatterskaber, som generelt er religiøst investerede. Vi

ser dog også, at 1880'erne er bedre repræsenteret end tidligere. Men som et nærmere blik på dokumenterne viser, glimrer en oprigtig religionskritik ved sit fravær. Religionskritikken optræder kun i religionens tjeneste, hvilket understreger, at den har en væsentlig aktie i periodens politisering af begrebet. Til gengæld tegner dokumenterne sig for forskellige sider af religionsbegrebet, og her ønsker jeg at fremhæve begrebets bredde, som den kommer til udtryk i ovenstående romaner.

Vigo Lund er gledet i den litteraturhistoriske glemmebog, men de religiøse dokumenter fra hans to romaner antyder, at vi befinder os hos Indre Mission. Parateksten bekræfter denne lokalisering, idet *Lars* (1895) således var i kommission hos Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark (vækkelsesbevægelsens officielle navn fra 1861).⁶⁴ I den anden roman, *Præsten* (1896), spiller omvendelsesmotivet desuden en væsentlig rolle. I en lille provinsby glædes borgerne over, at deres nye præst er en jovial selskabsmand uden pietistiske anstrøg (Lund, 1896, p. 56). Dette får præsten dog efter sin søns død og et længere sygdomsforløb, hvor han har isoleret sig fra byen. Da han endelig vender tilbage til sit virke, er kirken fyldt. Selv de, som normalt kun har brug for en dårlig undskyldning for at blive væk, er dukket nysgerrige op. Til alles forbavselse kalder præsten det for sin tiltrædelseprædiken og byen for åndsforladt. Det sidste tager han selv ansvaret for, da han i sine første år i embedet har varetaget præstegerningen som vantro og forkyndt Guds ord uden ånd. Det ønsker han nu at rette op på, idet han samtidig rækker hånden ud til byens borgere for at følge ham på frelsens vej (pp. 98-103). Ikke alle tager lige godt imod præstens opfordring til vækkelse, men man fornemmer alligevel, at præstens nye synspunkt afspejler romanens. Selv byens humanistiske læge antydes at tage imod frelsen på sit dødsleje (pp. 141-143). Faktisk synes romanen missionsstrategisk anlagt. Præsten

---

⁶⁴ I Elith Olesens doktordisputats om den engelsk-amerikanske vækkelses- og helligørelsesbevægelses indflydelse på dansk kirkeliv fremhæves Vigo Lund inden for dansk missionshistorie som en "næsten anonym skikkelse, men med masser af indflydelse", og han kalder ham for "dansk helligørelsesbevægelses grå eminence" (Olesen, 1996, p. 289). Både Vigo Lund og N.P. Madsen får desuden en udførlig missionshistorisk behandling i flere af disputatsens kapitler, men uden at deres litterære produktion inddrages i undersøgelserne.

hedder Krog(!), mens byen konsekvent er omtalt som X – den kunne altså i princippet være en hvilken som helst provinsby i landet. Desuden kommer præsten netop ikke anstigende med færdige prædikener om syndsforladelse og religiøs inderlighed, sådan som borgerne frygtede forud for hans ankomst. Han er netop blevet en del af lokalsamfundet forud for omvendelsen, mens han samtidig påtager sig skylden for byens åndsforladthed og vantro. Hvis pietismen – med fortællerens ord – “i vor Tid saa ofte skiller Præst fra Menighed” (p. 56), så gør romanen altså sit for at give vækkelsesbevægelsen gunstige betingelser.

Den anden roman, *Lars* (1895), indeholder også samtidskommentarer. Her ironiserer fortælleren over periodens litteratursyn, og selvom Georg Brandes' indledningsforelæsning og Henrik Ibsens *Et Dukkehjem* går henholdsvis 24 og 17 år forud Lunds roman, er det alligevel dem, der tages sigte mod:

Og desuden — jeg søger at forstaa min Tid. Man vil ikke have fortalt lige ud af Posen, hvordan det gaar tilsidst med Hoved- og Bipersoner — selv om Fortælleren véd det. Det er ikke fint, ikke moderne. Der skal til Ære for Læserens Fantasi staa ét stort eller mange smaa Spørgsmaalstegn ved Enden af Historien til Læseren selv at besvare og udfylde. Hovedpersonen gaar, man hører en Dør smækkes i, og Problemet staar aabent, akkurat som da man begyndte. Det er egenlig det rigtig fine. Da har Publikum Blod paa Tanden, og da kan Emnet sættes under Debat, saa at Enhver faar Lejlighed til at lægge sin Skarp-sindighed og sit Livssyn for Dagen (Lund, 1895, pp. 290–291).

Den indremissionske spot af gennembrudsmændene er tydelig, og fortælleren efterlader da heller ikke megen tvivl om livssynet. Romanen afsluttes af en læserhenvendelse kaldet 'afsked', hvori det blandt andet lyder “Og husk saa altid paa, at 'Gud er trofast, ja saa trofast, at Du tør stole paa ham imod Dig selv'” (p. 294).

Forestillingen om at Gud er hævet over mennesket, genfindes i flere af de andre romaner, hvor også viljespørgsmålet kommer på banen. Tidligere i afhandlingen har jeg omtalt religiøse varianter af fatalismen (Gud er alvidende og almægtig) og kompatibilismen (Guds almægtighed er ikke uforenelig med menneskets fri vilje) og

samtidig påpeget, at grænsedragningen mellem de to positioner dog ikke altid er lige til. Det viser et par nedslag i *Edith Arensdorf* (1898) af skolelærerforfatteren Emma Richard Techt Hansen. Det første lyder "Netop naar man glemmer Bønnen, gaar alting imod, og saa længe den kun er en Skik, bringer den ingen Velsignelse" (Hansen, 1898, p. 45), og det indgår i en dialog mellem romanens titelperson, Edith, og Karen, en fortvivlet kone, hvis ægteskab og liv er stærkt præget af en kuldsejlet økonomi og sorgen over et mistet barn. Det interessante er her Ediths udlægning af den religiøse hengivelse. På overfladen ligner det jo, at mennesket er stillet et valg (hengiv dig til Gud eller ej). Men taget hendes forventninger til det religiøse valg i betragtning (så vil det gå godt!), kan man diskutere, om man overhovedet kan kalde dette kompatibilisme. Det lugter i hvert fald af teologisk fatalisme, hvilket er en position, Edith indrømmer i en af romanens senere dialoger om religion: "Jo, naar Du faar lært, at Gud dog er den største, saa ligger Viljen i samme Øjeblik som et knækket Rør" (p. 140). Ifølge Edith er målet at nå frem til denne erkendelse og glædes ved den.

Samme gråzone mellem teologisk fatalisme og kompatibilisme ses i et dokument fra missionsmanden Niels Peder Madsens *Solopgang* (1897). Det stammer fra romanens sidste sider, hvor to tidligere fritænkere og elskede, Vilsby og Klara, mødes igen, nu på Klaras dødsleje. Begge tilkendegiver for hinanden, at de har forkastet fritænkeriet og fundet Gud. Her er det Vilsby, som udlægger sin vej til religionen, og den er ret interessant angående viljespørgsmålet:

Du ved, at jeg fornægtede Himlens Gud. Men da ingen kan leve uden en Gud, saa trællede jeg i Stedet for for denne Verdens Gud. Derfor kom jeg ud i Synden, ud i Moradset. Mit højeste Livsmaal var Nydelse (Madsen, 1897, p. 251).

For det første hævder han altså, at mennesket har et gudsbehov, og for det andet, at de verdslige erstatninger for Gud leder til en ussel tilværelse. I umiddelbar forlængelse heraf nævner han, at jo længere han synkede i verdsligheden, jo slappere blev hans vilje, og jo mere levede han en trælletilværelse (p. 251). Denne personlige kritik

af fritænkeriet indgår i en redegørelse for, hvorfor han brød af med Klara, men som teologisk argument vender det viljespørgsmålet om. Den frie tanke betragtes her som det modsatte af den frie vilje, hvilket omvendt må betyde, at religionen styrker viljen. Dette kunne lyde som en stærk kompatibilistisk position, men det er dog ikke så simpelt, idet Vilsby ligeledes påstår, at "Herren [har] styret det saaledes" (p. 253). Romanerne fremhæver altså et gammelt religionsfilosofisk problem, der vedrører grænsen mellem menneskets og Guds vilje. Men de antyder samtidig, at dette (logiske) problem måske ikke er lige så væsentligt for den troende, som det er for religionskritikeren. For den troende tilbyder religionen (fortsat) trygge og faste rammer i en periode, der er i gang med at omvælte dem på radikal vis.

Viljespørgsmålet tager i Erik Høyer Møllers *Ellen* (1883) en anden drejning. Her er de religiøse dokumenter vævet ind i en nationalistisk diskurs. Der er ikke bare ét fædreland, men to:

Ja! Amen! Jeg veed, at det kommer fra dit Hjerte; og Gud vil altid give Dig Naade til, at vor Dreng kan blive tro baade imod sit himmelske og sit jordiske Fædreland. Naar han naaer den Alder, da han skal være Soldat, ville vi ikke købe ham fri ved at sætte en Anden i hans sted (Møller, 1883, pp. 269–270).

Dokumentet stammer fra en dialog mellem et forældrepar, Nis og Ellen, der begge er kristne og dansk-nationale af overbevisning, dog faderen mere national og moderen mere kristen. Romanen er henlagt til Sønderjylland under den 1. slesvigske krig, og retorikken aftegnes gennemgående af treenigheden: Gud, Konge og Fædreland. I dokumentet beslutter forældrene altså, at deres søn under kongens faner og underlagt Guds vilje skal sendes i krig. Før sønnen bliver gammel nok til at indgå i hæren, falder faderen i kamp og begravnes sammen med datteren, der dør af skarlagensfeber i hjemmet. Selvom døden skiller familien, sidder Ellen tilbage med visheden om, at det kun er for en (jordisk) stund (pp. 273-294). Møller lægger ikke eget navn til *Ellen*, men forfatteren er i stedet angivet som 'en gammel feltpræst', mens den i taknemmelighed tilegnes de danske kvinder, der uagtet socialstatus og geografisk ophold

elsker fædrelandet. For Vilhelm Andersen er netop denne forfattersignatur passende for hele forfatterskabet, der "rettest betegnes som en gammel Feltpræsts Erindringer" (Andersen, 1925, p. 52). For en begrebshistorisk betragtning er det interessant, hvordan religionen og nationalismen kan tilpasses hinanden, således at begreberne bliver to sider af samme sag. I religionens politiske historie bliver John Lockes løsning på religionskonflikterne i Europa ofte fremhævet. For Locke gjaldt det om at samle sin loyalitet hos de spirende nationalstater, mens Gud og religiøse overbevisninger skulle henvises til privatsfæren (Nongbri, 2013, p. 6). En anden og senere måde, hvorpå man har forsøgt at tage brodden af religionens konfliktpotentiale, er ved at indføre religionsfrihed som en foranstaltning, der skal sikre og bevare fred (jf. Jacobsen, 2022, p. 93). På trods af at vi hos Møller ser en utvetydig national loyalitet, er religionen netop ikke henvist til privatsfæren, men den er blevet fusioneret med en krigerisk national diskurs foranlediget af de politiske spændinger, der udspillede sig under Danmarks overgang fra helstat til nationalstat. Selvom det i Møllers roman er de geografiske og nationale grænser, der kæmpes om, indgår religionen også i disse konflikter.

Hos Laura Kieler er spørgsmålet om viljens grænser også præsent, men i *En Oppositionsmand* (1886), en historisk roman om den norske lægprædikant og vækkelsesleder Hans Nielsen Hauge (1771-1824), tager spørgsmålet en social drejning. Kieler anfører i efterskriften, at Hauge og den tidlige haugianisme ikke må forveksles med de følgende pietismeinspirerede generationer af bevægelsen, som fx skildres kritisk i Alexander Kiellands *Skipper Worse* (Kieler, 1886, pp. 212–213). Hun ønsker med andre ord at levere et historisk korrektiv til en bevægelse og et livssyn, som især efterslægten har givet et blakket omdømme. Romanen lægger blandt andet vægt på Huges sociale engagement og på grundholdningen, at præsterne ikke er de eneste retmæssige tolkere og forkyndere af kristendommen. Spørgsmålet om den guddommelige viljes kompatibilitet med menneskets bliver fremhævet, da en præst spørger

Hauge, om ikke mennesker bør blive i den stand og stilling, som Gud har placeret dem i.

“Hvem siger Gud har sat ham i den?” svarede Hauge beskedent. “Jeg tænker mig, Gud giver ikke Evner, for at de ikke skulle bruges. Gud fordømmer den Tjener, der grov sit Pund i Jorden. Han skulde have aagret med det, Hr. Pastor!” (p. 199).

I teologisk henseende afspejler Hauges svar til præsten en utvetydig kompatibilistisk position. Gud bestemmer ikke livsbaner eller båndlægger en social status, men giver derimod mennesket evner og tilskynder til, at de udnyttes. I dialogen med præsten bliver den sociale dimension af viljespørgsmålet ekspliciteret. Ifølge Hauge er det en teologisk fejlslappelse at bruge Guds ord til at forfordele bestemte samfundsgrupper: “Er Bønderne Vorherres Stedbørn, Hr. Pastor? Jeg troede ikke, han havde nogen Stedbørn” (p. 200). At aspirere til bedre livsvilkår er udelukkende et spørgsmål om evner – for bonden så vel som for embedsmanden.

At Gud spiller en væsentlig rolle i de sociale spørgsmål, ses også hos tidligere nævnte Niels Frits Vestergaard Nielsen og i hans korte roman *Fra Kirkelivet* (1886). Her har en ung lærer og fritænkter, Jørgen Sand, slået sig ned i Alleby, hvor han i løbet af sit ophold både forelsker sig i en ung kvinde ved navn Emilie Kraft og kommer i konflikt med en Pastor Kold. Bag denne udtalte navnesymbolik behandler Nielsen spørgsmål om tro, viden og mening i et kulturelt og socialt spænd fra hovedstaden til provinsen. Det bliver Emilie, som langsomt får Jørgen til at stille spørgsmål ved sine fritænkteridealiser. Det sker i en samtale om, hvorvidt der gives en meningsfuld tilværelse uden Gud. I denne samtale parafraserer Emilie en anden samtale, hun engang har overhørt i en topkupé, hvor en kaptajn blander sig i en gruppe unge mænds bespottelse af kristendommen (og en kristen bonde):

“Ja I gode Herrer, der leve paa Landjorden i Rigdom og gode Dage, I kan maa-ske endnu have Raad til at tale, som I gjør, men jeg og mine Lige, der leve paa

Søen med Farer og Død bestandig ved Side, og som har Kone og kjære Børn hjemme, vi kan ikke leve uden Gud!" — Aa, jeg kunde have taget og kysset ham! (Nielsen, 1886, p. 52).

Foruden at Jørgen får nys om, hvordan man behager Emilie, begynder han også at få øjnene op for, at det ikke er præsternes karriereræs og personlige overbevisninger, kristendommen skal dømmes på. Men den skal derimod betragtes i lyset af den meningsfylde, den tilbyder de trængte i tilværelsen. Jørgen skal dog først en tur tilbage til hovedstaden og til sin tidligere omgangskreds, før han indser, hvor fattig en tilværelse, fritænkerlivet byder på. Faktisk går det op for ham, at fritænkingens bannerførere er en flok "raadvilde Stakler" (p. 96). På nogle punkter synes Nielsens roman at genskrive J.P. Jacobsens *Niels Lyhne* for at nå frem til et andet resultat. På samme måde som Niels Lyhne kaster sig på knæ for Vorherre, da først Edele og senere hans søn står for døden, påkalder Jørgen Gud, da han erfarer, at Emilie er blevet alvorligt syg. Men hvor Niels Lyhne i det sidste tilfælde med sønnens forestående død opfatter sin desperate henvendelse til Gud som et personligt syndefald, der nivellerer den ateistiske holdning, han har viet sit liv til, så har Jørgen færre skruler ved at ryste fritænkningen af sig, faktisk oplever han efter bønningen, at freden sænker sig over ham. Og i modsætning til Niels Lyhnes elskede kommer Emilie sig, og Jørgen kan vende tilbage til Alleby for at gifte sig med hende, uddanne sig til præst og overtage et tomt embede i sognet, efter at Pastor Kold har forladt det (Nielsen, 1886, pp. 91–96; 99–109; Jacobsen, 1995, pp. 35–37; 169–172). Med andre ord råder "Tilværelsens trøstesløse Vilkaarlighed" (Jacobsen, 1995, p. 165) ikke i Nielsens roman, men der gives en meningsfuld vej ud af fritænkingens tomhed, og den går gennem religionen.

Formålet med denne segmenterede læsning har været at kortlægge nogle af de religiøse grupperinger og overbevisninger, der ligger bag tallene. Den mest slående tendens har været, at der i flere af romanerne indgås en kritisk dialog med fritænkingen, mens den religiøse diskurs ofte indlejres i sociale spørgsmål og er

henlagt til vækkelsesbevægelserne. For en kvantitativ og temporal betragtning er det især 1890'erne, der tegner sig for et religiøst højdepunkt. Begge dele antyder, at religionen i mødet med religionskritikken er blevet mere koncentreret og konfrontatorisk.

Religiøs regression

Forud for det moderne gennembrud havde debatten om tro og viden raset i to omgange. Begge gange involverede det mange aktører med endnu flere synspunkter. Her skal kun de mest centrale nævnes. Den første strid var foranlediget af professor i teologi Hans Lassen Martensens *Den christelige Dogmatik* (1849), der er et omfangsrigt forsvar for spekulativ teologi. I indledningen adresserede Martensen venstrehegelianeren David Friedrich Strauss, der i *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet* (1835) afviste evangeliernes historiske (sandheds)værdi, med særligt hensyn til Jesus' mirakler. I sit forsvar brugte Martensen samme skyts, som Strauss benyttede mod dogmatikken: at betragte det modsatte synspunkt (i dette tilfælde kritikken) som antikveret (jf. Martensen, 1849, p. 4). Frem for at adskille videnskab og religion – som venstrehegelianismen ville det – hævdede Martensen, at dogmatikken (fortsat) skulle bygge bro imellem dem: "Vi kunne derfor sige, at Dogmatiken i samme Forhold vil nærme sig sit Maal, som den ligeligt tilfredsstiller den videnskabelige og den kirkelige Interesse" (p. 4).

Den tyske venstrehegelianisme var dog ikke Martensens eneste filosofiske og teologiske udfordring. I forordet til værket fremhævede han selv, at hans skeptikere også fandtes blandt "de, som ikke føle Drift til sammenhængende Tænkning, men kunne tilfredsstille sig selv ved at tænke i Strøtanker og Aphorismer, Indfald og Glimt [...]" (p. III). De berømte linjer henviser naturligvis til Søren Kierkegaard (og hans læsere), men Kierkegaard forholdt sig i denne omgang bemærkelsesværdigt tavs (Olesen, 2007, p. 318). Det gjorde Martensens tidligere åndsfælle Rasmus Nielsen til gengæld ikke. Han havde efter at have læst – og diskuteret med – Kierkegaard vendt sig fra den spekulative teologi og indtaget det synspunkt, at religionen tilhørte

en anden åndelig sfære end videnskaben, dens formål ikke var (objektiv) erkendelse, men (lidenskabelig) tilegnelse (Koch, 2016, pp. 51–56).

Hvor Nielsen i den første fejde om forholdet mellem tro og viden indtog angriberens rolle, måtte han i den næste se sig angrebet. Det skete i midten af 1860'erne, hvor Nielsens forsøg på at forsone kristendommen med videnskaben skabte voldsom diskussion. Nielsen hævdede, at netop fordi tro og viden befandt sig i forskellige domæner, udgjorde de ingen indbyrdes trussel. Tværtimod kunne bevidstheden rumme dem begge uden at spaltes. På hver side af Nielsen stod to af den næste generations store tænkere, Georg Brandes og Harald Høffding. Sidstnævnte forsvarede Nielsens synspunkt i *Philosophie og Theologie* (1866), men tog dog allerede afstand fra det året efter (p. 34). I *Dualismen i vor nyeste Philosophie* (1866) angreb Brandes derimod Nielsens synspunkt og den manglende holdning, det udtrykte. Frem for at tilkende begge domæner lige ret burde de indbyrdes konfronteres med hinanden, nærmere bestemt burde religionen konfronteres med det verdensbillede, tidens videnskabelige opdagelser gentagende gange havde rokket ved (Jelsbak, 2019). For både Høffding og Brandes var venstrehegelianeren Hans Brøchner en stor indflydelse, og det blev ham som i striden om Nielsens synspunkt blev bøddelen: tro og viden kan ikke forenes i samme bevidsthed – det er to væsensforskellige tolkninger af tilværelsen (Koch, 2016, pp. 58–59).⁶⁵

Fra teologisk hold så man ikke Brøchners konklusion som en opfordring til at træffe et valg imellem de to verdensanskuelser. Men med bl.a. erfaringsteologien anført af Peder Madsen, professor i teologi 1875-1909, begyndte man at gøre visse indrømmelser over for den religionsvidenskabelige bibelkritik (Lausten, 1999, p. 94). Man forsøgte altså en blød mellemlanding, selvom det var tydeligt, at teologiens videnskabelige anseelse efterhånden ikke var, hvad den havde været.

---

⁶⁵ For en detaljeret gennemgang af striden, se Henning Fengers doktorafhandling *Georg Brandes' læreår* (1955), hvor Fenger bl.a. registrerer, hvordan Brandes forud for *Dualismen i vor nyeste Philosophie* – til Høffdings irritation – ikke spiller med åbne kort på trods af sit engagement bag kulisserne (Fenger, 1955, pp. 161–169).

Med disse teologiske og filosofiske forudsætninger in mente er kapitlet opbygget ved, at jeg først med en sekulariseringsteoretisk gennemgang viser, hvor min undersøgelse af perioden positionerer sig ift. tidligere forskning. Herefter undersøger jeg med afsæt i datasættet med de religiøse dokumenter først den religiøse polaritet i perioden for efterfølgende at vende blikket mod spørgsmålet om religionens omfang gennem perioden. Til sidst stiller jeg skarpt på nogle af periodens sekulære positioner, hhv. lægen som videnskabsmand og fritænkere som religionskritiker.

6.1 Immanens eller transcendens

Sekulariseringen under det moderne gennembrud har i de seneste år fået en tiltrængt forskningsindsats, primært foranlediget af et aktuelt forskningsprojekt forankret i den tyske skandinavistik, som bl.a. har udmøntet sig i antologien *Säkularisierung erzählen* (2023). Den ene af bogens redaktører, Joachim Schiedermaier, havde allerede med artiklen "Agents of Secularisation. Ibsen and the Narrative of Secular Modernity" (2019) taget tilløb til det projekt, som antologien knytter sig til. Her bemærker han, at litteraturhistoriske beskrivelser af sekularisering i Skandinavien er en mangelvare, hvilket er overraskende, eftersom Georg Brandes' udpegning af religion som et (oplagt) debatpunkt for en moderne, samtidsorienteret litteratur stemmer overens med den tidlige sociologiske forståelse af modernitet som et sekulært fænomen (Schiedermaier, 2019, pp. 1–2). Men selvom Schiedermaier bruger Emile Durkheim, Georg Simmel og især Max Webers "affortryllelse af verden" som afsæt for sine overvejelser over modernitet og sekularisering, fremhæver han, at den sociologiske mesterfortælling ikke er tilstrækkelig lydhør over for de kilder, som den skulle beskrive. Den overser nemlig, at forfatterne selv var væsentlige aktører i sekulariseringsprocessen. Det vil sige, at hvis man udelukkende anskuer dem som fortolkere eller reflekterer af de større samfundsmæssige ændringer i deres samtid, overser man netop de diskursdannelser, som er en medvirkende faktor til en stigende sekularitet. Sagt på en anden måde reducerer man tekst til kontekst:

The argument that suggests that Strindberg, Ibsen, Jacobsen, Lagerlöf, etc. should be regarded as lucid interpreters of their time, because they concur with the results of the sociological paradigm developed by Simmel, Weber, Parsons, and others, represents an anachronism, because it disregards the fact that the mentioned Scandinavian authors themselves were important agents of discourse formation. They lived before there was a social consensus that defined history as a process of secularisation; in fact, they were involved in shaping the idea of secularisation in the first place, in propagating it and in working on its implementation. They did not react to the process of secularisation with their texts. Instead, they were involved in the creation and shaping of the interpretative category 'secularisation' (p. 13).

I den omtalte antologi tages samme tråd op, og her er distancen til det sociologiske modernitetsparadigme endnu mere udtalt. I Schiedermairs eget bidrag fremhæver han (som han også havde gjort i Ibsen-artiklen), at den europæiske sekulære selvforståelse er blevet rystet siden årtusindskiftet, idet man med en række terrorangreb på kontinentet og med angrebet på World Trade Center i USA fik øjnene op for, at religion (stadig) ikke er indskrænket til privatsfæren. Religion spiller fortsat en væsentlig rolle ideologisk og politisk, og som en reaktion på denne erkendelse fremsatte den tyske filosof og sociolog Jürgen Habermas begrebet det 'post-sekulære samfund' (Schiedermair, 2023, p. 42). Det implicerer, at hvis sekularitet betragtes som en proces (sekularisering), så er den afsluttet, før den nåede i mål. Et post-sekulært samfund kendetegnes af et bevidsthedsmæssigt omslag og en tvivl på narrativet om, at i takt med at moderniteten i stigende grad udfolder sig, formindskes religionens betydning. En post-sekulær tid er i stedet præget af en generel tendens til at søge nye måder at skabe mening i tilværelsen på hinsides de typiske diskursformationer omkring det sekulære og det religiøse (Rees, 2015, pp. 371, 376). Schiedermair opsamler kritikken af sammenfaldet mellem sekularitet og modernitet i tre punkter: 1) en sociologisk kritik af, at sekularisering er blevet hægtet op på procesbegreber som modernisering, rationalisering og funktionalisering, hvormed sekularisering får et anstrøg

af teleologi; 2) en postkolonial kritik af, at vesten (naivt) har forudsat, at sekulariseringen (med tiden) må resultere i en global proces; 3) en historisk kritik af, at forestillingen om moderniteten nærmest per automatik forudsætter sekularisering, hvilket ifølge de historiske kilder tegner et forsimplet billede. Fælles for de tre kritikpunkter er et opgør med det 'unilineære' narrativ om, at religionens indflydelse gradvist forsvinder (Schiedermaier, 2023, pp. 43–46). Med andre ord fejler det sociologiske teorem (modernitet = afsked med religion) i begge ender af det historiske spektrum.

Antologiens indledning fortsætter ad den kurs, som Schiedermaier har udpeget. Her knyttes an til Georg Brandes' udsagn om at opfatte en bog som en handling, således at de litterære tekster ikke blot ses som tidsdiagnoser, men som aktive bidragydere i den formative fase af sekulariseringsdiskursen – en diskurs, som gav de senere sociologiske teorier deres overbevisningskraft (Gröger og Schlichtkrull, 2023, p. 24). En del af antologiens opgør med den weberianske forståelse af sekularisering støtter sig til den tyske sociolog Hans Joas, der i *Die Macht des Heiligen* (2017) foreslår et alternativ til det sociologiske narrativ om (moderne) affortryllelse. Joas beskylder nemlig Weber for at sammenblande tre begrebspar: hellig/profan, transcendent/immanent og religiøs/sekulær. Begrebet 'hellig' er hans forsøg på at beskrive et universelt antropologisk fænomen, dvs. at mennesket oplever noget, som rækker ud over det selv, en følelse af selv-transcendens. De to andre begrebspar er derimod historisk forankrede og derfor mere interessante i denne sammenhæng. Begrebsparret transcendent/immanens refererer til spaltningen af virkeligheden i en guddommelig (transcendent) verden og en jordisk (immanent) verden. Den sidste er mennesket forankret i, men førstnævnte har historisk haft ontologisk forrang. Joas hævder, at det religiøse som begreb først får betydning, når der er et reelt alternativ, nemlig det sekulære (Joas, 2017, pp. 253–254). Han har tidligere i monografien fremhævet David Humes *The Natural History of Religion* (1757), der med en hidtil uset komparativ tilgang til religionsstudier og med sin tese om, at religion ikke er et universelt fænomen, har været en medvirkende faktor til at 'den sekulære mulighed' vinder frem

(pp. 29-33). Forestillingen om den sekulære mulighed har Joas lånt fra en af de seneste 20 års mest indflydelsesrige skildringer af sekularitet, nemlig den, som den canadiske filosof Charles Taylor præsenterer i den voluminøse monografi *A Secular Age* (2007). Og netop Taylors værk vil jeg for en stund opholde mig ved for at få begrebet sekularisering præciseret terminologisk og for at få tegnet konturerne af nogle af de historiske linjer, som går forud for det moderne gennembrud.

Taylors undersøgelse tager afsæt i et grundlæggende spørgsmål: Hvorfor var det praktisk talt umuligt ikke at tro på Gud i den vestlige verden i 1500-tallet, mens det for de fleste omkring år 2000 findes let, hvis ikke uundgåeligt? (Taylor, 2007, p. 25). For at besvare spørgsmålet har Taylor indledningsvist foretaget en berømt skelnen mellem tre typer sekularitet:

[A]ll three modes of secularity make reference to "religion": as that which is retreating in public space (1), or as a type of belief and practice which is or is not in regression (2), and as a certain kind of belief or commitment whose conditions in this age are being examined (3) (p. 15).

Den første type sekularitet forbindes ofte med sekularisme, der dels dækker over en politisk doktrin om at hævde statens adskillelse fra religion, og dels karakteriserer doktrinens historiske forløb, som den i den vestlige verden tog sig ud fra renæssancen og især fra oplysningstiden og frem.⁶⁶ Sekularitet i denne forstand drejer sig altså om religionens gradvise indskrænkning til privatsfæren, hvor den før har gjort sig gældende i alle dele af samfundet, ikke kun politisk, men også økonomisk, kulturelt, uddannelses- og arbejdsmæssigt, osv. Det var så at sige umuligt ikke at støde på Gud, når man som borger bevægede sig rundt i og engagerede sig i samfundet.

Den anden type sekularitet forbindes ofte med sekularisering, dvs. den proces, at befolkningens (religiøse) tro og kristne virke gradvist formindskes. Man går

---

⁶⁶ To af de mest kendte eksempler på republikker, hvor den politiske orden er frakoblet den religiøse, er Frankrig og USA. Begge republikker blev grundlagt på oplysningstidens principielle adskillelse af politik og religion, men billedet er i praksis mere broget (Wæver, 2011, pp. 166–175).

mindre i kirke og skænker Gud færre tanker og bønner, hvilket bevirker, at det religiøse tilhørsforhold over tid bliver perifert.

Den tredje type sekularitet er tæt forbundet til de øvrige (især nummer to), og det er den, Taylor er mest interesseret i, eftersom han mener, at de historiske udlægninger af sekularitet hovedsagelig har beskæftiget sig med de to andre typer. Denne forståelse af sekularitet drejer sig om de grundlæggende vilkår, som gør, at man overhovedet kan tale om sekularisering som proces. Mentalitetshistorisk betyder det, at man i Vesten har bevæget sig fra samfund, hvor troen på Gud indvendingsfrit antages, til samfund, hvor det at tro på Gud kun er én mulighed blandt mange andre. Der er med andre ord kommet alternativer til gudstroen, herunder den sekulære mulighed nævnt ovenfor, hvis overbevisningskraft for moderne mennesker synes langt større. Men Taylor advarer gentagne gange igennem de lange historiske udredninger imod subtraktionshistorier, dvs. fortællinger om, hvordan en verdenshorisont bryder frem og udvisker dens forgænger(e). Den måske mest kendte i denne sammenhæng er Charles Darwins opdagelser, der gav legitimitet til et materialistisk verdenssyn. Selvom Darwins teorier unægtelig var indflydelsesrige, er Taylors pointe, at man ikke fra den ene dag til den anden afviste Bibelen af den grund. Faktisk havde troens vilkår allerede på Darwins tid rykket sig markant, og Bibelen blev langt fra taget lige så bogstavelig som tidligere (Taylor, 2007, pp. 378–379). Men det væsentlige ved Taylors forståelse af sekularitet i denne udgave er, at tro og ikke-tro ikke gensidigt udelukker hinanden i moderne samfund, men at de eksisterer som to simultane forståelseshorisonter. Henvisninger til opdagelser i den empiriske forskning eller teknologisk acceleration er i Taylors optik ikke overbevisende svar på spørgsmålet om, hvorfor folk opgiver deres tro (jf. pp. 3-5). Derfor skal sekularitet i den tredje, taylorske forstand forstås som de grundlæggende forhold, som betinger, at moderniteten kan rumme flere (modstridende) livsopfattelser. Eller som han selv udtrykker det: “secularity is a condition in which our experience of and search for fullness occurs; and this is something we all share, believers and unbelievers alike” (p. 19).

Det væsentlige skridt mod moderniteten er, at vi har bevæget os fra en transcendent legitimering af verden til et punkt, hvor man glædeligt kan hengive sig til livsmål, som udelukkende er immanente – altså uden at skænke transcendent muligheder en tanke (p. 143). Ligesom Joas betragter Taylor ikke skellet mellem immanens og transcendens som universelt, men derimod som skræddersyet til de vestlige kulturers (historiske) religionsforståelser (pp. 15-16). En af de afgørende forudsætninger for immanensens tiltagende legitimitet kaldes den eksklusive humanisme ('exclusive humanism'). De historiske linjer, som Taylor trækker, er ofte lange og kan være slørede, men han fremhæver slutningen af 1700-tallet som vigtig for udviklingen af den eksklusive humanisme. Her peger han på, hvordan utilitarismen og den kantianske pligtetik forankrer etikken i den fælles mellem menneskelige gavn ('mutual benefit'). Dermed er den etiske målestok altså ikke længere transcendent begrundet (at man bør gøre, hvad Gud ønsker), men den er nu blevet immanent eller mellem menneskeligt begrundet (man bør handle efter menneskets fælles bedste). Mens kristendommen har arbejdet med et belønningssystem, som peger ud over den menneskelige verden (fx i form af frelse), stiller den eksklusive humanisme verdslige forventninger til etikken. Etikken går så at sige fra at have en ekstrinsisk til en intrinsisk værdi (jf. pp. 242-259). Når værdisystemer ikke længere har et 'naturligt' transcendent ophæng, fører det til en konstant udvidelse af mulige positioner, man kan indtage i sin orientering i verden. Denne positionspluralisme kalder Taylor for Nova-effekten, som igennem de sidste to århundreder har udvidet mulighedsspektret for troende så vel som for ikke-troende (pp. 391-392). Og det leder Taylor frem til sin berømte beskrivelse af moderniteten som en immanent indrammet verdensforståelse:

What we share is what I have been calling "the immanent frame"; the different structures we live in: scientific, social, technological, and so on, constitute such a frame in that they are part of a "natural", or "this-worldly" order which can be understood in its own terms, without reference to the "supernatural" or

“transcendent”. But this order of itself leaves the issue open whether, for purposes of ultimate explanation, or spiritual transformation, or final sense-making, we might have to invoke something transcendent. It is only when the order is “spun” in a certain way that it seems to dictate a “closed” interpretation (p. 594).

At det moderne menneske lever med en immanent indrammet forståelseshorisont, betyder altså, at verden epistemologisk og etisk kan begrundes ud fra den selv, altså uden transcendent garantier som fx Gud. Men fortolkningen af verden kan samtidig drejes i flere retninger inden for et kontinuum mellem (grader af) åben- og lukkethed. De åbne drejninger er ikke afvisende over for transcendent forklaringsmodeller, men det er de lukkede drejninger til gengæld. Graden af åben- og lukkethed varierer ikke kun fra person til person, men også fra miljø til miljø (jf. p. 549). Men den immanente indramning betinger, at man som moderne menneske er pinligt bevidst om, at der findes andre mulige (og gyldige) standpunkter end det, man selv indtager. Disse nye vilkår, det moderne menneske er underlagt, betyder, som Taylor bemærker indledningsvis, at hverken den troende eller ikke-troende kan hvile i sin uvidenhed (p. 21). Hvis førmodernitetens sociale, etiske og epistemologiske grundlag kunne karakteriseres som naivt, påkalder de moderne rammer refleksion. Man kan med andre ord ikke tro på samme måde i år 2000, som man kunne det i år 1500, uagtet om man faktisk tror på præcis det samme som dengang (jf. p. 15).

Der er især tre ting, jeg ud fra disse teoretiske og historiske betragtninger af sekulariseringen ønsker at fremhæve forud for den følgende analyse. For det første en begrebsafklaring, da jeg i det følgende benytter betegnelsen sekularisme (inkl. adjektivet sekularistisk) som den ideologiske overbevisning, at religionens indflydelse på det politiske og sociale liv bør mindskes – religion er i denne optik allerhøjest en privatsag. Derimod betegner sekularisering selve processen, at religionen gradvist taber terræn i samfundet og mister sit tag i dets medlemmer. Begge betegnelser kan ikke udelukkende indskrænkes til hhv. den første og den anden af Taylors sekularitetstyper, da der vil være nogle overlap mellem graden af religionens synlighed i

offentligheden og omfanget af religiøs tro og virke over tid. Men når jeg taler om sekularisering gælder det altså proces, mens sekularisme gælder ideologi. Sekularitet og sekulær forstås derimod i det følgende som modbegreber til og analogt med religiøsitet og religiøs. Sammenlignet med Taylor indskrænker jeg dermed forståelsen af sekularitet til den sekulære mulighed, moderniteten afføder, altså det sekulære som (legitim) position og livssyn. Med et smalt diakront vindue på 30 år, er jeg ikke interesseret i at undersøge omskifteligheden i sekularitetens grundlæggende vilkår, som Taylor er.

For det andet og i forlængelse heraf kan skellet mellem immanent og transcendent være oplysende, når det drejer sig om sekulære og religiøse forestillinger. Taylors idé om, at moderniteten er karakteriseret ved en immanent indramning af virkeligheden, kan som forklaringsmodel beskrive, hvordan religiøse og sekulære livsopfattelser eksisterer side om side i de moderne vestlige samfund. Men omvendt er det en forklaringsmodel, der tenderer til at lukke sig om sig selv. Ved at skelne mellem åbne og lukkede drejninger inden for den immanente indramning kan modellen – som jeg forstår den – i princippet rumme alt fra rendyrket materialisme (en meget lukket drejning) til religiøs fanatisme (en meget åben drejning). Jeg mener derfor, at det giver bedre mening (fortsat) at tale om immanens og transcendens frem for åbne og lukkede drejninger. Afhandlingens seneste kapitel om religionen i perioden skulle gerne have understreget, at transcendent forestillinger stadig synes at have en vis berettigelse i moderniteten.

For det tredje er jeg principielt enig i betragtningen, at litteraturen ikke blot er et tidsspejl, men netop et sted, hvor den sekulære diskurs – eller begrebet om det sekulære – er under udvikling, hvormed forfatterne og værkerne bidrager til den historiske proces, vi kalder sekularisering.⁶⁷ Alligevel adskiller min undersøgelse sig

---

⁶⁷ Dette aksiom udtrykkes på forskellig vis af deltagerne i det tyske sekulariseringsprojekt. Schiedermaier kalder fx de litterære narrativer for nøgleaktører i udviklingen af sekulariseringens semantik (Schiedermaier, 2019, p. 4). Annegret Heitmann pointerer, at litteraturen kan fungere som et afprøvningsområde for tværgående diskurser (Heitmann, 2023, p. 280), mens Dirk Johannsen

væsentligt fra de seneste bidrag til forskningen i periodens sekularisering, eftersom jeg har et gennemgående fokus på omfang. Mens det tyske projekt fokuserer på sekularitet som et narrativ frem for en historisk proces — blandt andet ved at støtte sig til den tyske litterat Albrecht Koschorkes forestilling om 'sekularisering' og 'religionens genkomst' som to grundlæggende narrative strukturer i europæisk modernitet (Koschorke, 2013) – så ønsker jeg i modsætning til denne opfattelse igen at vende blikket mod processen, mod sekularisering. Uanset om vi kalder sekularisering en diskurs, en narrativ struktur eller et (proces)begreb, rejser fænomenet jo også spørgsmålet om udbredelse og udvikling, om progression eller regression. Som den nyere sekulariseringsforskning har vist, er der ikke historisk belæg for at betragte sekularisering som en subtraktionshistorie, hvor den sekulære verdensforståelse definitivt afløser den religiøse. Men spørgsmålet om processens omfang er stadig relevant. Taylor skriver fx, at "unbelief has become the major default option" (Taylor, 2007, p. 14), mens han gentagende gange opererer med en ikke-specificeret forestilling om (befolknings)masser i sine historiske beskrivelser af de processer, som ændrer troens og ikke-troens mulighedsbetingelser (fx p. 444; p. 491; p. 521). Faktisk er han ganske eksplicit om, at spørgsmålet om omfang er helt centralt for hans projekt. Han kalder det "the main line of our [dvs. Taylors] story: how did an exclusive humanism become a live option for large numbers of people, first among élites, and then more generally?" (p. 221). Men med sit fokus på sekularitetens idéhistoriske fundament afstår han fra at behandle denne 'main line' kvantitativt. Delvist i forlængelse af Taylor vil jeg argumentere for, at et af de væsentligste aspekter ved sekularitet drejer sig om omfang og udbredelse, dvs. om sekularisering.⁶⁸ Som det tyske projekt har vist, kan enkelte romaner gøre os klogere på sekulariseringens diskursformationer.⁶⁹ Men

---

påpeger, at litteraturen optræder som en arena, hvor modsætningsforholdet mellem religiøsitet og sekularitet blev rekonfigureret og konsolideret (Johannsen, 2023, pp. 67–68).

⁶⁸ Det er som sagt ikke Taylors hovedærinde at behandle sekularisering (dvs. sekularitet i betydning to), men som citeret synes den at være en af de underliggende årsager til hans undersøgelse.

⁶⁹ Andetsteds er en af projektets nøgletekster, *Niels Lyhne*, desuden blevet kaldt den mest nuancerede skildring af ateismen i europæisk litteratur (Jensen, 2017, p. 130).

det faktum, at sekulariseringen indebærer en vidtrækkende samfundsmæssig transition, indbyder til, at empirien udvides betragteligt. Det har jeg gjort i det følgende, helt præcist til 854 romaner. Det første spørgsmål, som derfor melder sig, er, om periodens litteratur bredt betragtet udtrykker en sekulariseringsproces. Dette vil jeg forsøge at besvare ved først at undersøge den værdi, religionen tillægges, og dernæst behandle religionens omfang over tid.

6.2 Religiøs polarisering

Jeg har tidligere i denne del af afhandlingen gjort opmærksom på, at datasættet med religion ikke kun består af segmenter fra religiøse romaner af kristne forfattere (jf. 5.1). Dette bliver tydeligt, når man ser på dokumenternes fordeling på forfatterskaberne i absolutte tal.

Nr.	Forfatter	Religiøse dokumenter	Romaner	Gennemsnit per roman
1	Sophus Schandorph	719	13	55
2	Carl Sørensen	693	8	87
3	Michael Giørup	515	12	43
4	H.F. Ewald	513	12	43
5	Laura Kieler	448	8	56
6	Henning Jensen	397	3	132
7	Henrik Pontoppidan	397	18	22
8	Zakarias Nielsen	397	6	66
9	Johan Holm Hansen	371	11	34
10	Karl Gjellerup	367	10	37

Tabel 6.1: Liste over (anti)religiøse topscorere. De 10 forfatterskaber med flest religiøse dokumenter i perioden.

I tabellen ser vi et par gengangere fra kapitlet om periodens religiøsitet samt øvrige repræsentanter for nogle af de religiøst udslagsgivne grupper, skolelærerlitteraturen

(Zakarias Nielsen) og forfattere til historiske romaner (Carl Sørensen og Michael Giørrup). Men der optræder altså også tre gennembrudsforfattere, nemlig Sophus Schandorph, Karl Gjellerup og Henrik Pontoppidan.⁷⁰ Schandorph og Gjellerup var begge uddannede teologer, mens Pontoppidan stammede fra en jysk præsteslægt, men ingen af dem kan siges at være kristne.⁷¹ Snarere har vi fået religionens opponenter med, eller det Schiedermaier kalder sekulariseringsaktører (Schiedermaier, 2019, p. 13).

At religionen også benyttes til sekularistiske formål, er velkendt i litteraturhistorieskrivningen. Fx bemærker Jan Rosiek, hvordan ateistiske forfattere forsøger at undergrave religionens legitimitet ved hjælp af religionens egne midler:

Interesse for en åben, fordomsfri samtale om emnet kan man heller ikke forvente hos den troendes konsekvente modpart, ateisten, for hvem al tro på Gud og Bibelens overnaturlige åbenbaringskarakter er intet end menneskelige, alt for menneskelige illusioner, som det bl.a. påhviler kunsten at afsløre med henblik på et mere realistisk verdensbillede (Rosiek, 2003, p. 139).

Rosieks ærinde er ikke at diskutere tro over for ikke-tro, men kunst over for religion. Hans eksempelmateriale er fra 1800-tallet, idet han fremhæver B.S. Ingemanns salmer som kunst i religionens tjeneste og J.P. Jacobsens *Niels Lyhne* som eksempel på kunst som religionskritik (p. 139). Som det fremgår af ovenstående tabel – og afhandlingens seneste kapitel i øvrigt – er der dog masser af eksempler på førstnævnte i Jacobsens samtid. Guldalderdigteren Ingemann kunne således erstattes af mindre kendte navne (hvis man da anerkender deres romaner som kunst). Denne pointe er væsentlig, eftersom litteraturhistorieskrivningens fokus på kvalitet (slitteratur) kan medføre et diakront bias, der til tider slører for litteraturens synkrone spændingsforhold, i dette tilfælde i 1800-tallets sidste årtier.

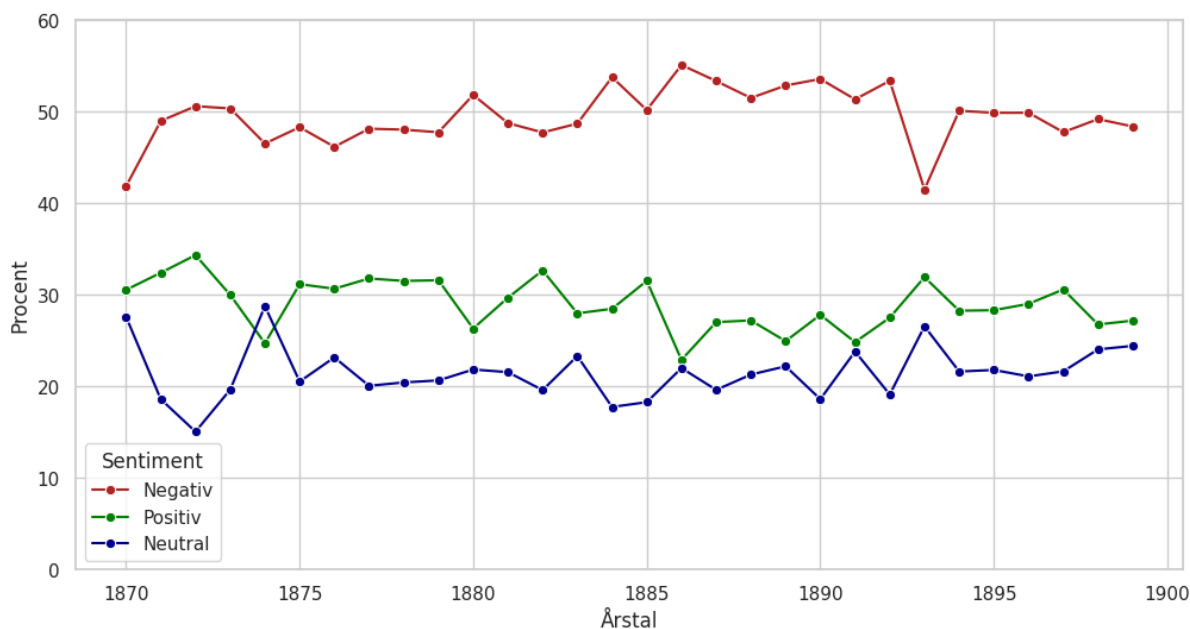
---

⁷⁰ Desuden falder Alexander Kielland lige akkurat uden for top-10.

⁷¹ Gjellerups menneske- og livssyn rummer dog store udsving forfatterskabet igennem. Fra Brandes-begejstret ateisme til et idealistisk opgør hermed, for så efterfølgende at bevæge sig over i en blanding teosofi og buddhisme (se Gjesing, u.å.).

Dirk Johannsen har en observation, som minder om Rosieks, men han har et mere sekulariseringsteoretisk sigte og vokabular. Han fremhæver, at den “naturalistiske tendenslitteratur” er omgærdet af en “kulturstrategisk diskurs”, hvis sekularistiske sigte er at “underminere troens plausibiliseringsstruktur” (Johannsen, 2023, p. 68). Det sidste udtryk (‘troens plausibiliseringsstruktur’) har han lånt fra Charles Taylors *A Secular Age*, hvor det indgår som led i beskrivelsen og kritikken af fire såkaldte “closed world structures”, dvs. moderne grundfortællinger, der er fælles om at betone, hvordan religiøse verdenssyn er inkompatible med en moderne (immanent indrammet) verden (Taylor, 2007, pp. 589–592). Taylor stiller sig skeptisk over for den ukritiske accept af disse grundfortællinger og deres fælles konsekvens, at indehaveren af et religiøst livssyn i den moderne verden enten må betragtes som ufornuftig eller som angrende selvoptaget (pp. 589–592). Taylors iagttagelse (og skepsis) illustrerer dog, hvad der er på spil, når sekulære opfattelser bliver alment gyldige. I moderniteten er religiøse overbevisningers legitimitet sværere at begrunde, mens indehavernes dømmekraft kan mistænkeliggøres. For en historisk undersøgelse er dette sekulære hovmod mindre væsentlig, eftersom det snarere er den sekulære kamp med det religiøse, som er interessant, og de dynamikker, den afføder.

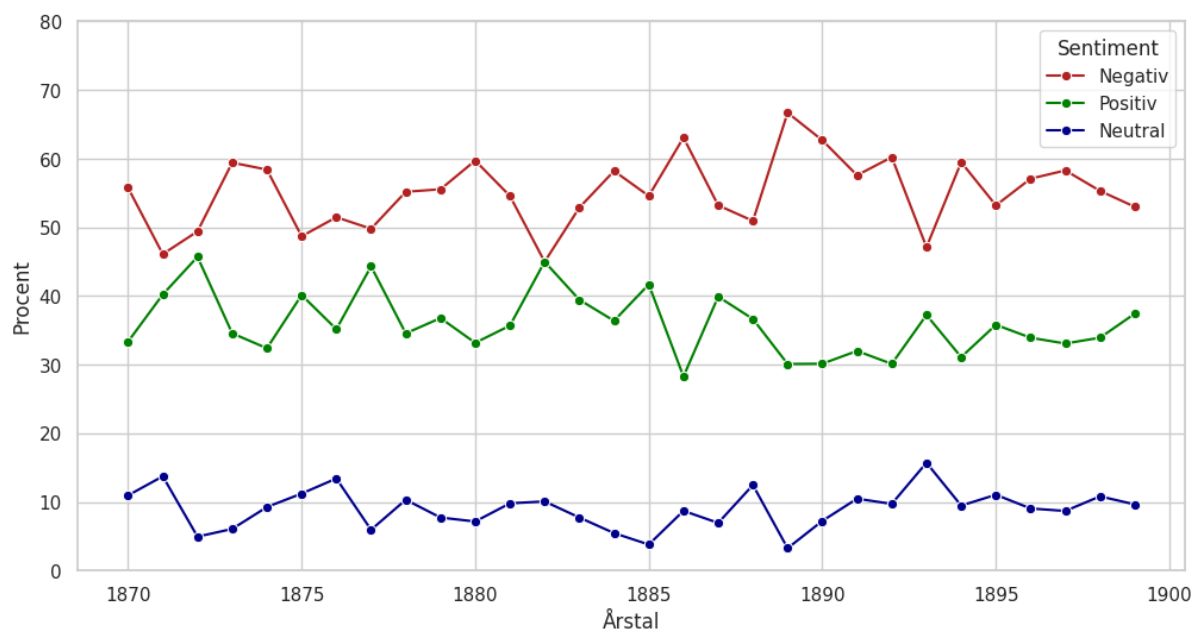
Hvis man nærmere skal præcisere, hvordan skønlitteraturen i perioden går religionskritisk til værks, har den norske kirkehistoriker Helje Kringlebotn Sødal skitseret tre forskellige og interessante strategier. Det sker ved 1) personkarikatur, gerne af præster, 2) ved angreb på den kristne seksualmoral og 3) ved angreb på den kristne lære (Sødal, 2021, p. 86). I mit datasæt er det svært at isolere de tre strategier, men fælles for dem er, at de overvejende forudsætter negative skildringer af religionen og gejstligheden. Negative segmenter kan man til gengæld undersøge med en analysestrategi kaldet sentimentanalyse, der går ud på, at en sprogmodel klassificerer tekststykker som enten positive, negative eller neutrale efter de holdninger eller følelser, segmenterne udtrykker (jf. 2.4). Her er det interessant, at sentimentmodellen udpeger brugen og omtalen af religion i litteraturen som udpræget negativ.

Figur 6.1: Religion og sentiment. Den procentvise sentimentfordeling per år for alle de religiøse dokumenter.

I datasættet har modellen altså prædikeret langt flere negative sentimenter end positive og neutrale, idet de udgør omtrent 50% gennem (det meste af) perioden. Disse tal kan man naturligvis ikke udelukkende oversætte til, at halvdelen af segmenterne er udtryk for religionskritik og har til hensigt at udstille kristendommen. Alligevel er de bemærkelsesværdige, og de rejser spørgsmålet: Hvorfor er negativiteten så dominerende i romanernes religiøse passager? Det er svært at svare entydigt på ved at inspicere datasættet, da det drejer sig om mere end 11.000 tekststykker, der er kategoriseret som negative. Men nogle slående observationer har jeg gjort mig. I tillæg til religionskritikkens litterære strategier findes således også segmenter, der indeholder skyldbetyngede eller nødstedte karakterer, som enten søger tilgivelse eller trøst hos Gud og/eller klerikale figurer. Det samme gælder forestillinger om en dømmende Gud, der straffer snarere end frelser, og afføder gudfrygtighed hos de troende. Religionen i litteraturen bærer altså præg af stærk følelses- og holdningsmæssig polarisering. Faktisk afviger distributionen af både de negative og positive sentimenter markant fra en sentimentanalyse af hele korpusset, hvor de neutrale sentimenter –

sammen med de negative – er de mest dominerende (jf. Degn *et al.*, 2025). Denne tendens bliver endnu tydeligere, hvis man udelukkende ser på sentimentfordelingen for kategorien 'Gud'.

Figur 6.2: Gud og sentiment. Den procentvise sentimentfordeling per år for segmenterne i kategorien Gud.

Her er neutraliteten i bund, mens der er flere positive segmenter, særligt i første halvdel af perioden. Selvom man ikke entydigt kan oversætte den udprægede negativitet til en sekulariseringsproces, er det dog påfaldende, at religionen ikke avler mere positivitet. Hvorvidt sentimentanalysen afdækker en sekulariseringsproces, er et spørgsmål, som det kræver mere data at besvare. Gælder det negative mønster fx for hele 1800-tallet? Hvis dette ikke er tilfældet, kan sentimentfordelingen måske være en måde, hvorpå sekulariseringen viser sig i perioden.

6.3 Religiøs regression

Som det foregående kapitel viste, kunne jeg ved hjælp af bestemte kvalitative snit som roman- og forlagsfrekvens isolere den religiøse litteratur fra den religionskritiske. Den trådte tydeligt frem i bestemte grupperinger og under bestemte

målestoksforhold. Men i min udforskning af datasættet med de religiøse dokumenter har jeg erfaret, at de sekularistiske romaner ikke lader sig indfange af samme analytiske greb.

Religionskritik er dog ikke det eneste våben i fritænkernes arsenal. Et andet er at udvise ligegyldighed over for religiøse ritualer og autoriteter (jf. Asad, 2003, p. 24). I en kvantitativ kontekst kan manglende interesse for og beskæftigelse med religionen derfor tolkes som et udtryk for sekulariseringen (jf. Marjanen *et al.*, 2021, pp. 71–72). Religionens fravær og distribution over tid er altså helt afgørende for sekulariseringsspørgsmålet. Jeg begynder med fraværet.

Forfatter	Roman	Udgivelsesår
Emil Wolle	Brudstykker af en jydsk Borgermands Dagbøger for 1848, fundne i en gammel Skuffe	1873
Jonas Lie	Livsslaven	1883
Jonas Lie	En Malstrøm	1884
Vilhelm Olsen	Mens Myrterne visne	1891
Johannes Jørgensen	Livets Træ	1893
Peter Nansen	Maria	1894
Carl Martin Norman-Hansen	Doktor Tavsen	1895
Laurits Johansen	Under og over Atmosfæren	1896
Erik Skram	Agnes Vittrup	1897
Louis Levy	Breve fra Ensomheden	1898

Tabel 6.2: De religionsløse. De 10 romaner, som ikke optræder med mindst ét religiøst dokument i datasættet, listet efter udgivelsesår.

I denne tabel over romaner, der ikke er repræsenteret i datasættet, er der to ting, som springer i øjnene. Først at 1890'erne dominerer, idet 70% af romanerne udkommer i

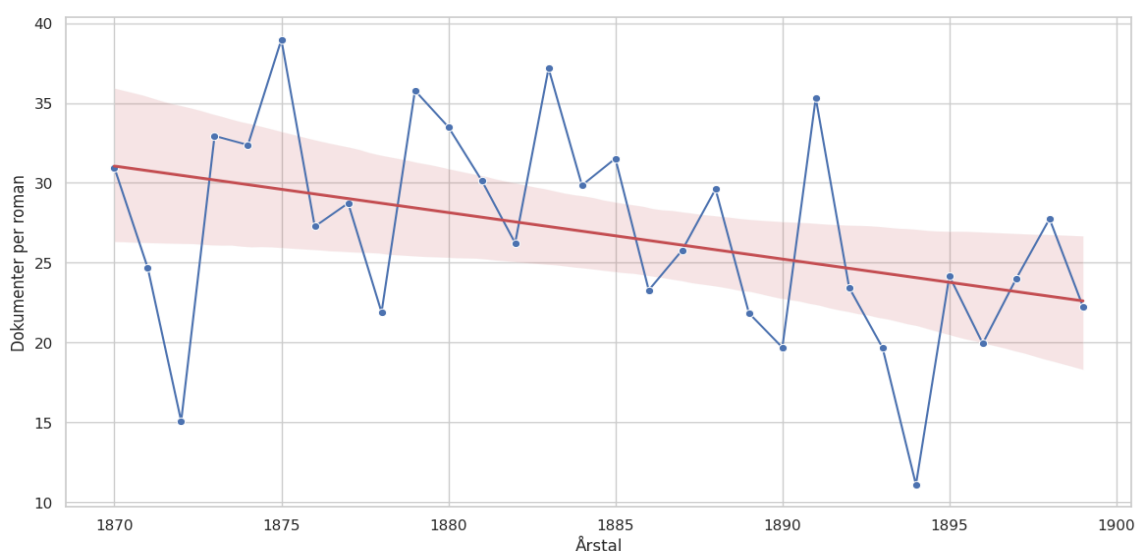
løbet af århundredets sidste årti. Dernæst at halvdelen af titlerne stammer fra forfattere, der kendes fra litteraturhistorierne. Jonas Lies realistiske produktion i 1880'erne optræder generelt med et beskedent antal religiøse dokumenter i datasættet, men den deterministisk anlagte roman *Livsslaven* og forretningsromanen *En Malstrøm* er slet ikke repræsenteret heri. Ligeledes fraværende i datasættet er *Livets Træ*, én af den unge Johannes Jørgensens desillusionerede storbyromaner, og det samme gælder de to antitraditionelle kærlighedsromaner: *Maria* af Peter Nansen og *Agnes Vittrup* af Erik Skram. Som man kan se ved et par af eksemplerne, er religionen ikke komplet fraværende. Nansens roman benytter på blasfemisk vis jomfru Maria-motivet i sin frivole kærlighedsskildring. Desuden kan der i romanerne findes enkelte religiøse tekststeder, som modellen har 'overset'. Den måske mest iøjnefaldende udeladelse er fra begyndelsen af *Livets Træ*, hvor Aage lader sig hengive til en række minder, heriblandt af moderen, der læser højt fra skabelsesberetningen (Jørgensen, 1893, p. 20).⁷²

I modsætning til nogle af afhandlingens øvrige topscorerlister skal der kun et enkelt 'fejlskud' til at ændre ovenstående liste over religionsløse romaner. Men selvom den probabilistiske fejlmargen er endnu tydeligere i bunden end i toppen, ændrer dette stokastiske vilkår ikke ved det samlede billede, da det gælder for samtlige romaner. I det store billede er det således af mindre betydning, om modellen i den ene roman finder et, to eller fire religiøse dokument(er) og i en anden roman finder 78, 81 eller 84 dokumenter. Det væsentlige er størrelsesforholdet romanerne imellem, at den ene roman rummer ingen eller få religiøse tekststeder, mens den anden rummer mange. Og netop omfanget af religion er væsentligt, når det gælder sekularisering. Som sagt lader den religionskritiske eller sekularistiske litteratur sig ikke lokalisere i grupper på samme måde, som den religiøse gør det. Den gemmer sig i stedet i blandt periodens religiøse produktion uden andre signaler end navne på forfattere og titler på romaner, nogle mere velkendte end andre. Til gengæld giver

---

⁷² At Vilhelm Olsens *Mens Myrterne visne* går fri af de religiøse topics er dog den største overraskelse, da romanen har klare religiøse anlæg.

datasættet mulighed for at belyse det måske vigtigste aspekt af sekulariseringen, nemlig om religionen er på retræte. Som Joachim Schiedermaier har fremhævet, er litteraturhistorisk forskning, der eksplicit forholder sig til sekulariseringsspørgsmålet, en mangelvare: “What is true for research on Ibsen holds equally true for research on Scandinavian literature in general: So far, secularisation has been neglected when it comes to describing literary modernity around 1900” (Schiedermaier, 2019, p. 3). Men hvor Schiedermaier er optaget af sekularisering som narrativ struktur frem for historisk proces (p. 4), vil jeg insistere på, at den digitale tilgang til litteraturen revitaliserer spørgsmålet om sekularisering som proces. Den giver nemlig mulighed for at måle religionens omfang i perioden. I forrige kapitel viste jeg distributionen af de religiøse dokumenter fordelt på fem-års-intervaller, som indikerede en stigning særligt mod periodens slutning. Men jeg gjorde samtidig opmærksom på, at der her var tale om absolutte frekvenser, der ikke tager højde for, at romanproduktionen flerdobles i løbet af de 30 år (jf. 5.1). Hvis man medregner denne faktor og skalerer antallet af dokumenter efter antallet romaner, ser kurven anderledes ud.

Figur 6.3: Religiøs regression #1. Det gennemsnitlige antal religiøse dokumenter per roman for hvert år med lineær tendenslinje.

Ved at tage højde for romanproduktionens udvikling ser vi altså, at religionens vægtfylde bliver mindre gennem perioden. Hvis man sammenholder denne tendens med

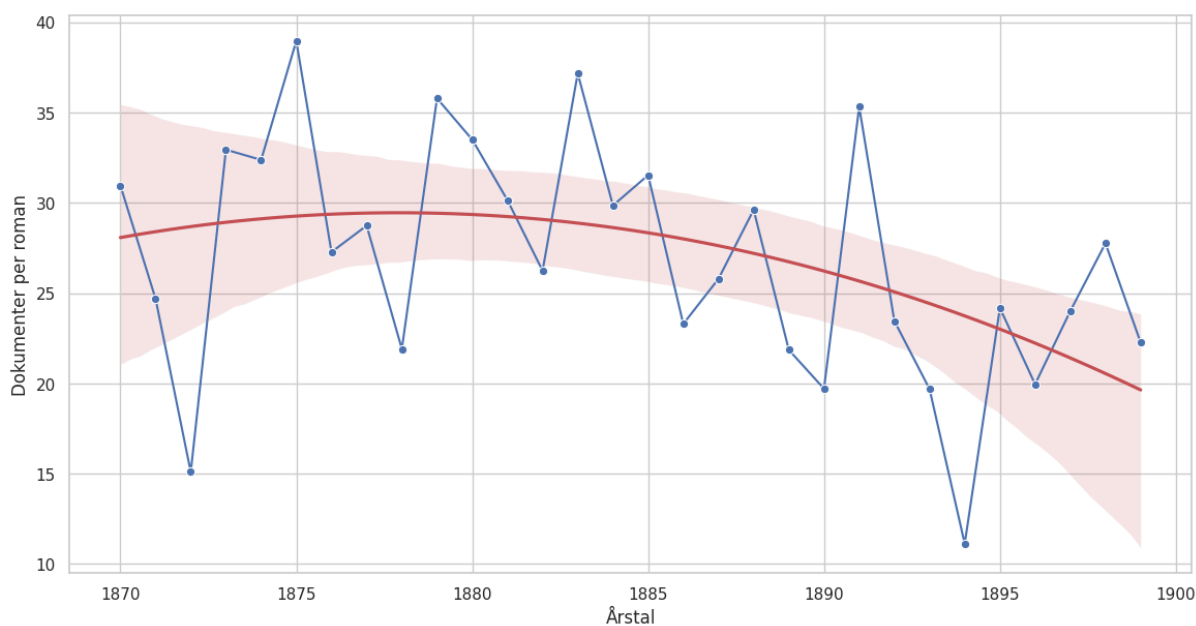
sekulariseringsspørgsmålet – og det mener jeg, at der er god grund til – er det bemærkelsesværdigt, at de religiøse segmenter bliver færre gennem perioden. Især med øje for den litteraturhistoriske konstruktion, der tilsiger, at 1880'ernes tendenslitteratur problematiserede religionen, mens religionen efterfølgende gjorde et comeback i 1890'erne. Begge tendenser burde altså forøge religionens frekvens i romanerne, men de er åbenbart ikke stærke nok til at præge det samlede billede.

Generelt advarer forskningen mod at betragte sekulariseringen som en simpel udvikling, hvor religiøsitet afløses af sekulariteten (Asad, 2003, p. 1). Selvom mit studie alene omhandler dansk og norsk litteratur i slutningen af 1800-tallet og dermed principielt undgår mange af de sekulariseringsteoretiske vanskeligheder, jeg tidligere har omtalt (jf. 6.1), er der alligevel noget utilfredsstillende ved at betragte udviklingen som en lineær proces som i ovenstående tilfælde. Det bagvedliggende linjediagram indikerer et fald, men datapunkterne danner et så komplekst mønster, at de statistiske modeller (bag tendenslinjerne) har svært ved at finde et godt matematisk match i kurvetilpasningen, hvilket det gennemsigtige røde felt langs tendenslinjen (konfidensintervallet) markerer. Tendenslinjer baserer sig ofte på en regressionsmodel, der har til formål at forudsige den (eller de) hældninger, der – ud fra modellens statistiske antagelser – mest nøjagtig stemmer overens med observationerne (Rogel-Salazar, 2023, pp. 438–440).⁷³ En lineær regressionsmodel antager – som navnet antyder – at sammenhængen mellem observationerne må være lineær. Til komplekse mønstre forekommer denne antagelse enfoldig, og i dette tilfælde synes linjen desuden at indikere, at religionens tilbagegang begynder forud for 1870, hvilket må siges at være et kontroversielt signal at sende, når der ikke er data til at bakke det op. Omvendt volder datapunkterne også problemer for ikke-lineære regressionsmodeller. Her vil jeg nøjes med at præsentere en enkelt af en række beregnings- og

---

⁷³ Her er det vigtigt at påpege, at regression i dette tilfælde ikke betyder tilbagegang, men er et statistisk udtryk for sammenhængen mellem to eller flere variabler. En regressionsmodel kan således sagtens prædiktere opadgående tendenser, som man kan tolke som progression.

visualiseringsmuligheder, som – med en vis usikkerhed – nuancerer spørgsmålet om religionens tilbagegang.

Figur 6.4: Religiøs regression #2. Det gennemsnitlige antal religiøse dokumenter per roman for hvert år med kvadratisk polynomiel tendenslinje.

Her har vi altså et markant anderledes bud på den faldende tendens, idet religionens omfang gennemsnitligt vurderes nogenlunde jævn i første halvdel af perioden, mens vi ser et kraftigt fald i sidste halvdel. Dette resultat er mere interessant at sammenligne med sekulariseringsforskningen end det forrige.

Dirk Johannsen udpeger perioden mellem 1876 og 1883 som det gennembrud, Georg Brandes omtaler i *Det moderne Gjennembruds Mænd*. Johannsen fremhæver desuden, at litteraturen i denne periode bør betragtes i lyset af den politisk motiverede og mobiliserede religionskritik, der udspillede sig i den offentlige debat. Han understreger, at denne udgave af religionskritikken er uden fortilfælde: “Er [gennembruddet] manifestiert sich in der ersten organisierten Form des radikalen Säkularismus in den skandinavischen Ländern” (Johannsen, 2023, pp. 88–89). Oversætter man ovenstående tendenslinje til spørgsmålet om sekularisering, så understøtter den måske delvist Johannsens tese, at en sekularistisk diskurs sætter sig igennem i litteraturen i

denne periode. Til gengæld peger den også på, at litteraturens reaktion på religionskritikken ikke markeres af en religiøs genkomst, som Johannsen i et tidligere arbejde har foreslået, men derimod af en religiøs tilbagegang (jf. Johannsen, 2017). Det vil med andre ord sige, at tesen om religionens genkomst, som Johannsen og andre støtter, ikke er gyldig på tværs af periodens romanproduktion (jf. 5.2). Religionen er i tilbagegang snarere end i fremgang.

Både den lineære og den ikke-lineære regressionsmodel er som sagt behæftet med en vis usikkerhed, da store frekvensudsving volder dem besvær (hvilket i dette tilfælde særligt vil sige årene 1872, 1875, 1891 og 1894). Men som sagt indikerer det bagvedliggende linjediagram en nedadgående tendens, hvilket vil sige, at uagtet tendenslinjernes udfordringer med datapunkterne, beskæftiger litteraturen sig gradvist mindre med religionen gennem perioden. Dette er måske den stærkeste indikation på en sekulariseringsproces. Et hold finske forskere, anført af Jani Marjanen, drager en lignende konklusion i deres undersøgelse af religiøse topics i samtlige finske aviser fra sidste halvdel af 1800-tallet, hvor de finder en markant nedadgående tendens, hvad angår disse topics' udvikling (eller afvikling) over tid. De tolker denne tendens som udtryk for to indbyrdes forbundne processer. For det første at religionen ikke forsvinder fra den offentlige diskurs, men kun fra dele af den. For det andet at denne diskurs segmenteres i perioden, hvilket indebærer, at religionen afgrænses til og koncentrerer sig i bestemte tidsskrifter og aviser (Marjanen *et al.*, 2021, pp. 71–73). I min undersøgelse er religionens tilbagegang ikke lige så markant som i det finske studie. Det skyldes måske snarere varierende genstandsfelter (litteratur vis-à-vis aviser) end nationale forskelle. Hvad angår deres anden tolkning, er det til gengæld samme proces, jeg har observeret. Bredt betraget daler religionens omfang, men i bestemte grupper koncentrerer den sig til gengæld. Det er med andre ord netop dét mønster, som jeg beskrev i det foregående kapitel, hvor det var de mindre forlag og bestemte forfattergrupper, der lokalt i periodens sociale og kulturelle landskab stod for de religiøst prægede romaner, som trak gennemsnittet op.

Denne tendens har litteraturhistoriografiske konsekvenser. I sin kritik af den brandesianske indflydelse på dansk litteraturhistorieskrivning fremhæver Anders Thyrring Andersen, at når Georg Brandes' i sin indledningsforelæsning portrætterer religionen som reaktionær, en anakronisme i moderniteten, taler han imod "de historiske kendsgerninger omkring år 1870" (Andersen, 2015, p. 38). Andersen uddyber efterfølgende:

Netop på den tid var kristendommen jo ikke nogen vigende åndsmagt, men stod med måske større styrke i Danmark end på noget tidspunkt siden reformationen: de folkelige vækkelser, Grundtvigianismen, Indre Mission og andre kristelige strømninger havde kolossal indflydelse og udbredelse, på landet og i byerne (pp. 38–39).

Her vil jeg ikke anfægte den religionshistoriske gyldighed af udsagnet, men nøjes med litteraturhistorisk at indvende, at i løbet af de sidste 30 år af 1800-tallet bliver kristendommen faktisk en 'vigende åndsmagt'. Samlet set fylder religionen mindre i litteraturen, mens den i stedet koncentrerer sig i mindre grupper og hos nogle forfattere, der har en vis affinitet med vækkelsesbevægelserne (jf. 5.5). Og dette gælder, uanset om det er Brandes' fortjeneste, om de forudgående teologiske debatter og udfordringer, jeg nævnte indledningsvist, har været en medvirkende årsag hertil, eller om det skyldes litteraturens egen aktie i udformningen og udbredelsen af den sekulære diskurs, sådan som det lyder i den seneste litteraturhistoriske forskning (jf. Gröger og Schlichtkrull, 2023, p. 24). Litteraturhistorisk set er religionen på retræte, hvilket straks rejser spørgsmålet: er der noget eller nogen, som tager dens plads?

6.4 Verdslige figurer

I en af de tilføjelser, Georg Brandes har indført i den anden omarbejdede udgave af *Emigrantlitteraturen* fra 1877 lyder det at: "det er fra Universitetet i Kjøbenhavn og Præstegaardene paa Landet, at vor Litteratur som vor Cultur er gaaet ud. Et aldeles

uforholdsmæssigt Antal af de toneangivende Mænd have været Præster, Præstesønner eller theologiske Candidater” (Brandes, 1877, p. 27). Underteksten er klar: En af årsagerne til tilstanden i dansk litteratur og åndsliv er præsternes dominans, og de skal ud! Udsagnet knytter først og fremmest an til forfatterne og deres rekrutteringsgrundlag, men det kan opfattes som en integreret og naturlig konsekvens af den radikale, anti-klerikale position. Derfor er det interessant at overføre tankegangen til periodens romaner: Ser vi færre præster i litteraturen, sådan som Brandes måske kunne ønske det?

Som tidligere nævnt er præste-topics de mest dominerende i det religiøse datasæt (5.1). Uagtet om der er tale om et kærligt eller kritisk livtag med præsterne, kan vi altså konkludere, at det ingeniørligt er tilfældet, at præsterne forsvinder ud af litteraturen. Men denne betragtning kan kvalificeres ved at vurdere den op imod et sekulært *benchmark*, altså en sekulær og – i Brandes’ forstand – moderne karaktertype.

På forfattersiden er det især redaktøren og journalisten, der markerer en ny, moderne og samfundsengageret digtertype, som blandt andre tæller Edvard Brandes, Herman Bang og Vilhelm Topsøe. Til gengæld er journalisten som type ikke egnet til at sammenligne præsten med. Dels ligger journalistens modernitet snarere i de forhold, der har med global nyhedsdækning, medieteknologi og prekære forfattervilkår at gøre, end i forhold, der omhandler (sekulære) livssyn. Dels er distributionen i korpusset skæv, journalist-topics er meget perifere sammenlignet med præste-topics. Til gengæld findes en mere oplagt type at sammenstille præsten med, nemlig lægen. Ganske vist er lægekunsten langt ældre end den moderne lægevidenskab, hvorfor lægen ikke kan siges at have rod i moderniteten, men alligevel sker der noget med lægen (eller doktoren) som type mod slutningen af 1800-tallet. Her kan man tænke på den kamp om sandheden, som Dr. Stockmann kæmper i Henrik Ibsens *En Folkefiende* (1882). Som Ibsen-forskerne Ellen Rees og Thor Holt bemærker, har Dr. Stockmann nogle tvivlsomme overbevisninger om sociale (over- og under)klasser,

mens han mangler en grundlæggende forståelse for den kapitalistiske kattedpine, en forurenede badeanstalt efterlader byens borgere med (Rees og Holt, 2022, pp. 3–7). Alligevel er det hans fortolkning af virkeligheden, som er den rigtige. Eller som Rees og Holt udtrykker det: “Doctors typically have a privileged position as truth-tellers in Ibsen’s plays, and it is thus no accident that Tomas Stockmann is a medical doctor [...]” (p. 3). På trods af nogle utiltalende karaktertræk og den modstand, Dr. Stockmann møder i lokalsamfundet, har han (og videnskaben) jo ret – badeanstalten er forurenede og farlig!

En mere moderat læge finder man i Dr. Hjerrild i J.P. Jacobsens *Niels Lyhne* (1880), der advarer protagonisten om at stille sig forrest i et ateistisk korstog. Jørgen Vosmar bemærker, at Hjerrild er “bygget op over en læst, som de fleste naturalistiske forfattere har brugt” og at det “[s]om den skeptiske videnskabsmand er [...] ham, der repræsenterer den kølige, illusionsløse indsigt” (Vosmar, 1995, p. 190). Hjerrilds illusionsløshed kommer til udtryk ved hans forbehold over for ateismens indførelse, som dels er politiske (det er farligt at lægge sig ud med kristendommen, der endnu er ved magten), dels utilitaristiske (ateismen vil gøre menneskeheden klogere, men ikke lykkeligere), og derudover også pessimistiske, hvad angår menneskesyn (ateismen kræver eksistentielt set en langt større indsats af mennesket end kristendommen). Selvom Hjerrild er skeptisk over for ateismens levedygtighed, deler han dog Niels’ overbevisning om, at ateismen er den sande verdensfortolkning (Jacobsen, 1995, pp. 98–103).

I Arne Garborgs *Trætte Mænd* (1891) er lægen som ambivalent figur endnu mere udtalt. Det bemærker Joachim Grage ved at fremhæve, hvordan to af romanens læger udskriver vidt forskellige recepter til Gram. Først Dr. Kvaale, der ordinerer kloral (et kraftigt sovemiddel) og morfin, og dernæst Dr. Thisted, som foreskriver regelmæssig kirkegang. Grages pointe er dog, at religionen her bliver en slags forløber til psykoanalysen og får en terapeutisk funktion, mens Gud naturaliseres og indlejres i en medicinsk diskurs (Grage, 2023, pp. 117–118). Selvom eksemplerne på

forskellig vis tillægger lægefiguren en vis ambivalens, efterlader de ingen tvivl om, at lægens verdenssyn er sekulært. Dette bemærker Knut Hamsun på ironisk vis i et af sine litterære foredrag i 1891:

Videnskaben er Tidens eneste totale Magt, og for den maa man bøje sig. Derfor har jeg gjerne med en Doktor i min Digting, som skal repræsentere Videnskaben, og Doktorerne, disse Folk, der som Stand betragtet er næst Teologerne de mest dogmatiske Mennesker i Samfundet, Doktorerne staar der Respekt af. Doktorerne i vor Literatur er kloge Hjærner og humane Hjærter, de har Viden om alt muligt, de er liberale om en Hals og er aldeles fortræffelige Fritænkere. Bedre Repræsentanter end slige Doktorer, kan en Literatur aldrig faa (Hamsun, 1960, pp. 52–53).

Hamsuns ironi (og kritik) synes ikke bare at understrege, at lægen er en sekulær figur i perioden, men også at den er dominerende. Disse historiske iagttagelser lader sig forene med sekulariseringsforskningen. Talad Asad har nemlig pointeret, at fordi sekulariteten er (blevet) så indlejret i vores liv og bevidsthed, er den svær at få øje på. Derfor argumenterer han for, at det er lettere at undersøge fænomenet igennem 'de skygger, det kaster' (Asad, 2003, p. 16). Tillægger man denne betragtning en temporal dimension, vil jeg mene, at lægen er en eksemplarisk case til at vise, hvordan de sekulære skygger falder i moderniteten.

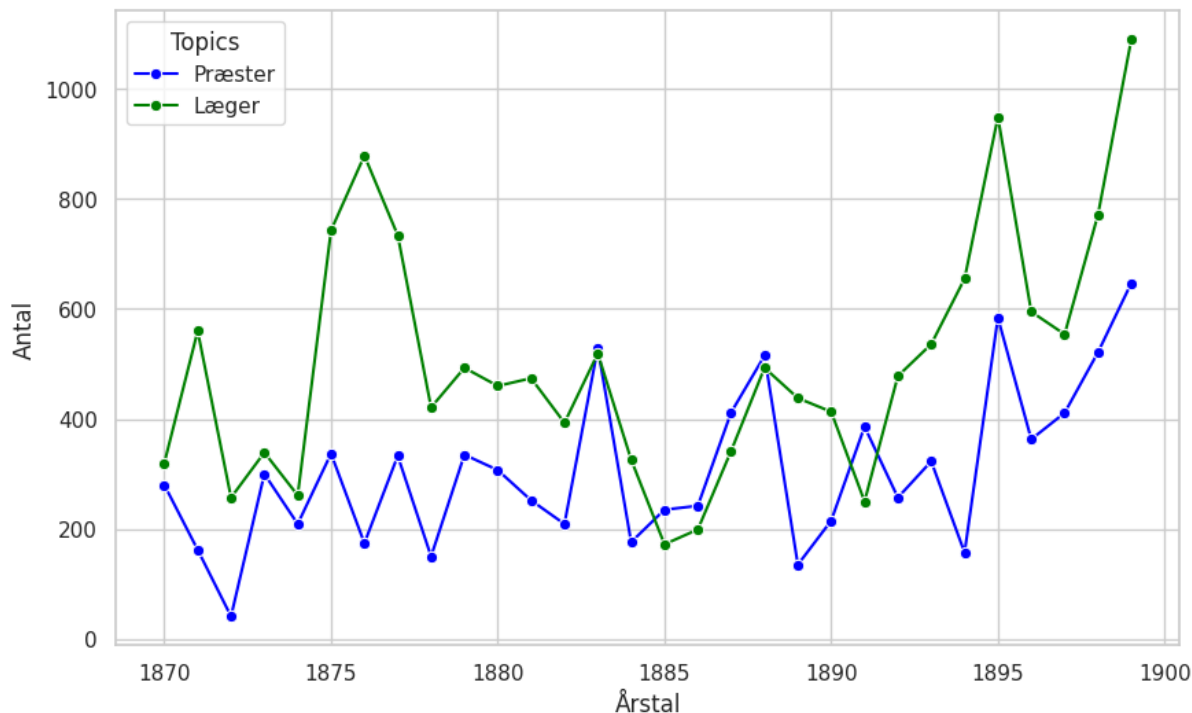
Dette kan illustreres ved den såkaldte Howitzfejde i midten af 1820'erne, der udløstes af afhandlingen *Om Afsindighed og Tilregnelser. Et Bidrag til Psychologien og Retslæren* (1824) af professoren og lægen Franz Gothard Howitz (1789-1826). Den op-hedede debat, afhandlingen afstedkom, drejede sig om viljens frihed, og den var fremprovokeret af, at Howitz mente, at viljen ikke var ubetinget fri, men underlagt fysiologiske vilkår. Howitz pegede dermed på, at individets tilregnelighed under visse omstændigheder kunne gradbøjes, hvilket retssystemet på tidspunktet ikke tog højde for. Man kan kalde Howitz' synspunkt for materiel determinisme, og det interessante i denne sammenhæng er, at han næsten ingen meningsfæller fandt i sin samtid. Det var simpelthen et illegitimt standpunkt at indtage i guldalderens København,

der var stærkt præget af tysk idealisme. Til gengæld kunne Harald Høffding senere anse ham som en forløber for darwinistisk udviklingslære (Møller, 2007, pp. 14–18). Howitzfejden illustrerer, at anerkendelsen af lægevidenskaben, der i stigende grad bliver en moderne, empirisk funderet videnskab, i løbet af 1800-tallet ændrer karakter. Howitz' synspunkter resonerer bedre med slutningen af århundredet end med begyndelsen. Eksemplet illustrerer det, Krzysztof Bak kalder autonomisering og et af sekulariseringens fire grundmønstre: "Autonomiseringen innebär att vissa fält eller fenomen görs självständiga gentemot religionen" (Bak, 2023, p. 128). Sammenligner man det åndelige klima omkring Howitz med det på gennembrudsforfatternes tid, er det tydeligt, at lægevidenskaben er blevet autonomiseret. Den har vristet sig fri fra metafysiske hensyn og kan agere efter egne, verdslige love. Med andre ord nyder den godt af, at immanente eller sekulære fortolkninger af virkeligheden har rodfæstet sig.

Der er altså uden tvivl begrebshistorisk ræson i at opstille lægen som en repræsentant for en immanent verdensforståelse og over for præsten som repræsentant for en transcendent verdensforståelse. Og faktisk viser denne sammenligning sig at være interessant, hvis vi ser på distributionen af dokumenter tilknyttet hhv. læge- og præste-topics, idet præsterne er i undertal gennem det meste af perioden.⁷⁴

---

⁷⁴ På samme måde som præste-topics dækker over et væld af klerikale figurer, dækker læge-topics over flere sundhedsfaglige professioner (fx sygeplejerske, overlæge, etc.). Tilsvarende dækker begge kategorier over et bredere semantisk felt (fx har modellerne koblet gudstjeneste til præsterne og medicin til lægerne), hvilket styrker den begrebshistoriske robusthed. For fremstillingens skyld vil jeg dog fremefter omtale de to kategorier som præster og læger, da disse figurer er de absolut mest fremtrædende, men de nævnte forhold må medregnes.

Figur 6.5: Show-down: Gejstlige og verdslige. Distributionen af dokumenterne tilknyttet præste- og læge-topics gennem perioden i absolutte frekvenser.

Som det fremgår af figuren, er præsterne kun undtagelsesvist i overtal og kun marginalt. Omvendt er der flere år med markant flere dokumenter tilknyttet lægerne. Betyder det, at præsterne er en minoritet i periodens litteratur? Bestemt ikke. Men det betyder, at Brandes' misfornøjede – og retrospektivt tilføjede – konstatering af præsteforfatternes lange dominans i litteraturen, ikke afspejler sig som et generelt mønster i periodens romaner. I litteraturen fylder den sekulære repræsentant mere end den religiøse repræsentant.

Grafen rejser en række nye spørgsmål, men jeg vil her nøjes med at se nærmere på de år, hvor distributionen af læger er højest, og jeg vil koncentrere mig om de romaner, som er topscorere for de givne år. Dette er med henblik på at blive klogere på, hvilke forfatterskaber lægen som sekulær figur fordeler sig på. Faktisk viser disse få nedslag sig at gå på tværs af flere af de litteratursociologiske profileringer, jeg tidligere har benyttet.

Særligt medvirkende til det store opsving i koncentrationen af læger i 1875-1877 finder vi en håndfuld historiske romaner, blandt hvilke er to med uidentificeret ophav: den anonymt udkomne *Guldsmedens Døttre eller Kjærlighed til Døden* (1875) og *Frederik den Syvendes Ungdom* (1876) udgivet under det formodentlige pseudonym Kamillo Karstens. Herudover finder vi *Skjæbnens Veie* (1875) af Carl Sørensen og *Jeanette Miron eller Fjorten Millioner* (1877) af Ludvig Møller. Sidstnævnte er den såkaldte 'danske Dumas', der angiveligt udgav mere end 400 føljetonromaner (Hougaard, 1996, pp. 10–11; Bjerring-Hansen og Wilkens, 2023, p. 339). Derudover ser vi en roman med bred folkelig appel, Johanne Schjørrings *Havets Datter* (1875), mens der ligeledes optræder det man med et bourdieusk udtryk kan kalde 'prætendenter', dvs. forfattere, der stræber efter symbolsk anerkendelse (Bourdieu, 1996, pp. 251–252). Det gælder Ole Kristian Gløersen, der forsøgte at skrive sig ind i den radikale kanon, og her optræder med debuten *Sigurd* (1877). Det samme gør sig muligvis også gældende for forfatteren til *Ørkenens Slange* (1876), der går under pseudonymet Robert Hjelm. Men værket sender signaler i begge retninger. På den ene side er titlen for allegorisk til at markere modernitet, mens værket med sine over 1500 sider fordelt på seks bind tilsvarende er for langt. På den anden side signalerer undertitlen, *En Nutidsroman*, at vi har at gøre med en moderne tendensroman, mens man ligeledes kan finde radikale indslag i den som fx følgende citat: "Biblen! Herregud, Ole, tror Du endnu paa den! Den er i Menneskeslægtens nuværende Udvikling et overvundet Standpunkt" (Hjelm, 1876, p. 105). Desuden kunne man i *Aarhus Amtsavis* d. 25. april 1878 læse, at forfatteren havde fået beslaglagt en ny roman ved navn *Kjøbenhavns Demimonde* (p. 1). Dømt ud fra værkets titel skyldtes det nok frivolt og usædeligt indhold, hvilket støtter den radikale-præudent-tese.⁷⁵

---

⁷⁵ Avisen afslører ikke forfatterens identitet, men kun at det drejer sig om en løjtnant og en cand.phil. under bogstavet H. Desuden fremhæver den, at den kommende retssag bliver interessant at følge, da retten skal tage stilling til, om pseudonymer indrømmes samme ansvarsfrihed som anonyme, og om forlægger og bogtrykker dermed står med ansvaret.

Et sted midt imellem folkelige forfattere og radikale prætendenter, finder vi Jenny Blicher-Clausen med romanen *Inga Hein* (1898), der ligeledes bærer en signalerende undertitel: *En Nutidsfortælling*. Hun er blevet fremhævet som en forfatter, der var optaget af det moderne gennembruds idéer på trods af forfatterskabets romantiske grundtone (Zibrandtsen, 2000).

Af topscorerne i de lægedominerede år, er det i 1895, vi finder den mest kendte af dem, nemlig Amalie Skram. Her indtager hun første- og andenpladsen med de såkaldte sindssygehusromaner om Else Kant, *Professor Hieronimus* og *Paa Sct. Jørgen*. Skrams receptions- og forskningshistorie har en helt anden tyngde end de her nævnte forfattere, men et fast indslag i behandlingen af disse romaner er deres selvbiografiske ophæng. Navnlig at den diabolske Professor Hieronimus er modelleret over Knud Pontoppidan, som Skram stiftede bekendtskab under sin indlæggelse på Københavns Kommunehospital året forinden, og som måtte tage sin afsked efter polemikken i forbindelse med romanernes udgivelse. Dette selvbiografiske islæt nævner Petter Aaslestad for eksempel. Men han noterer sig samtidig, at den ikke-biografiske forskningsinteresse i de to romaner er vokset, og han bidrager selv med en narratologisk læsning af dem (Aaslestad, 2009, pp. 53–55). Hvad der er mere interessant i denne sammenhæng, er Aaslestads påmindelse om, at ikke alle lægerne er som professor Hieronimus: "Det er en vigtig forudsætning for denne romanens effekt, at man unngår å gi professor Hieronimus metonymisk status som representant for hele sykehussystemet" (p. 64). Med andre ord underminerer Skrams romaner ikke lægernes videnskabelig autoritet, men fremhæver, at deres magt skal forvaltes med ansvar.

Hvis denne overflyvning over lægernes koncentration i litteraturen har vist noget, så er det, at vi har at gøre med en meget broget blanding af værker og forfattere. Dette er normalt ikke særlig oplysende, men når det gælder lægen som sekulær figur, er 'mønstret' alligevel interessant. At lægen ikke lader sig isolere til bestemte forfattergrupper eller romaner med et bestemt publikum i sigte, kunne jo netop godt være et tegn på en (efterhånden fremskreden) sekulariseringsproces. Inden der

konkluderes endeligt, er der dog en sekulær figur, som stadig mangler at blive behandlet, nemlig fritænkeren. Denne skal næste afsnit handle om.

6.5 Hvor bliver fritænkeren af?

Kapitlet igennem har jeg behandlet sekulariseringen indirekte (fx gennem religionens fravær og lægernes nærvær), hvilket der ikke bare er en sekulariseringsteoretisk grund til, men det har også sin empiriske og metodologiske årsag. Det har nemlig vist sig svært at få modellen til at finde kohærente fritænker-topics. Og det uanset hvor meget jeg har skruet op for seed words-teknikken, der skulle tilskynde den til at kigge i retning af fritænkeriet (jf. 2.5). Men ser man lidt nærmere på, hvordan fritænkeriet er distribueret i periodens litteratur, finder man måske et svar på, hvorfor modellen 'har overset' den. Det viser sig nemlig, at ateismen kun i mindre grad er eksplicit til stede, og når den er, væver den sig ind i andre semantiske sammenhænge. Et tekststykke fra Edvard Brandes' *Lykkens Blændværk* (1898) er oplysende i denne forbindelse:

Og forresten var det Hele umuligt, saalænge der fandtes denne idiotiske Respekt for Præster og Kirker. Fritænkerne gjorde jo altid Undskyldning for deres Angreb paa Religionen og erklærede ydmygt, at man ikke burde spotte eller latterliggøre eller ødelægge andres Tro. Ja, hvorfor i Alverden skulde man ikke det? Netop det skulde man. Havde man nogensinde hørt, at en Præst gjorde Undskyldning, naar han angreb Fritænkerne? Og oven i Købet optraadte disse fede og dovne Præster altid, som om de forsvarede sig mod mægtige og lumske Fjender, der snart vilde ødelægge Religion og Moral og Sædelighed hvis Præsterne ikke passede paa (Brandes, 1898, pp. 51–52).

Her fremhæves fritænkerne som mere ydmygt anlagte end deres modstandere, hvilket – foruden at være en tvivlsom påstand (jf. Johannsen, 2023, p. 90) – nok ikke er forklaringen på, hvorfor fritænkerne 'gemmer' sig for modellen. Til gengæld illustrerer citatet en generel udfordring for sprogmodeller (og topic modeling-teknikker i det hele taget), idet fritænkeren her optræder dybt indviklet i en (anti)religiøs

diskurs. Der er altså markant flere 'religiøse' signaler, som modellerne kan hæfte sig ved, når fritænkningen som her defineres ud fra sin modsætning.

Derfor må der tages andre metoder i brug for at finde fritænkerne, og i den forbindelse skruer jeg ned for det tekniske niveau. I stedet for transformermodeller benytter jeg de såkaldte regulære udtryk til at indfange ordfrekvenser. Metoden er således mindre robust og slet ikke kontekstbaseret, idet den alene fanger ordet, der søges efter (inkl. i flekterede former), uden den semantiske sammenhæng omkring det. På trods af et metodisk tilbageskridt kaster denne mere naive og eksplicitte tilgang dog også nogle interessante resultater af sig. I analysen, som er illustreret i Tabel 6.3, har jeg brugt et regulært udtryk til at fange grammatiske og ortografiske variationer af ordene: fritænker(i), ateist, ateisme, Brandes, Darwin, Spencer og Taine. Sidstnævnte samtidshistoriske personer har jeg taget med, da jeg har observeret, hvordan de indgår i diskursen omkring og bliver symboler på fritænkeriet. Efter at have fundet de forskellige variationer af ordene og deres konkordans har jeg slået dem sammen. Fritænker dækker således over selve ordet og dets bøjninger samt ordet fritænkeri og dets bøjninger, Darwin er inkl. darwinisme, osv.

Ord	Antal
Fritænker	476
Darwin	142
Atheist	128
Brandes	79
Spencer	42
Taine	19
I alt	886

Tabel 6.3: Den frie tanke i korpuset. Ordfrekvenser udvundet ved hjælp af regulære udtryk samlet i en ordform.

Taget i betragtning af, hvor centralt et begreb sekularisering er for perioden, er der påfaldende få (eksplicite) fritænkere.⁷⁶ Især med tanke på, at fritænker som prædikat både kan være en (positiv) selvbetegnelse og et skældsord anvendt af ideologiske modstandere (jf. Johannsen, 2023, p. 77), og at fritænkerorganisationerne generelt var gode til at påkalde sig opmærksomhed. Herman Bang rapporterer fx fra en af Københavns socialistiske fritænkerforsamlinger og bemærker, hvordan de fremmødte rastløst og “som Dyr i et Menageri før Fodringen” afventer radikale foredrag om Darwin og bibelforagt (p. 90). Deres tilstedeværelse i korpuset er dog ikke lige så eksplicit, som den i samtiden er højlydt. Nedenstående liste over de forfatterskaber, der indeholder flest fritænkere, synes især at bekræfte, at betegnelserne kan bruges til modsatrettede formål afhængig af ideologisk overbevisning.

Forfatter	Fritænkere	Romaner	Gennemsnit per roman
Sophus Schandorph	82	13	6,3
Karl Gjellerup	69	10	6,9
Henning Jensen	63	3	21
Fanny Tuxen	58	6	9,7
Johannes V. Jensen	37	2	18,5
Michael Giørup	37	12	3,1
Carl Sørensen	26	8	3,25
John Paulsen	26	10	2,6
Vincent Trafall	24	2	12
Zakarias Nielsen	21	6	3,5

Tabel 6.4: Hvor er fritænkeren #1? En frekvensliste over de forfatterskaber, der optræder flest fritænkere i.

⁷⁶ Fritænkningens historie går dog væsentligt længere tilbage end slutningen af 1800-tallet og er ideologisk set en mere kompleks størrelse forud herfor. Betegnelsen stammer fra det engelske *free-thinker* som udtryk for en person, der forholdt sig dogmeløst og autoritetskritisk til tilværelsen. Det var altså i udgangspunktet ikke et spørgsmål om at tro eller ikke-tro, som det senere bliver (jf. Amundsen og Laugerud, 2001, pp. 11–18).

Her er det værd at bemærke, at Sophus Schandorph altså ikke kun er topscorer, når det gælder religiøse dokumenter, men hans romaner er også dem, som rummer flest fritænkere i perioden (jf. 6.2). I et af de 82 fritænkereksempler lyder det: "Ja, jeg kan jo kun tale om vor Skole, men der siges i Almindelighed, at over de halve af Lærerinde-erne ved Københavns Kommunes Skolevæsen er hemmelige Fritænkere" (Schandorph, 1897, p. 170). Foruden at eksemplet fremhæver uddannelse som en af de øvrige diskurser, fritænkningen er flettet ind i, kan man konstatere, at periodens romaner ikke er lige så infiltrerede af fritænkerne, som det københavnske skolevæsen angiveligt er det i Schandorphs roman! Faktisk står Schandorph selv for 9,3% af alle tilfældene, og hvis man lægger Karl Gjellerups andel til, er vi oppe på 17,1% af romanernes fritænkere. Alene Schandorphs *Et Aar i Embede* (1883) og Gjellerups *Germanernes Lærling* (1882) står for hele 9,5% (!) af korpussets fritænkere, på trods af at de kun udgør ca. 0,2% af korpussets samlede tekstmasse. De høje procentsatser hos Schandorph og Gjellerup kan ikke alene tilskrives de to forfattere, faktisk skyldes de især, at der ikke er flere eksplicitte fritænkere i korpusset bredt betragtet. Det er på den baggrund, at tallene er bemærkelsesværdige.

Det er også værd at bemærke, at ikke alle forfatterne på listen kan siges at være (eller have været) fritænkere. På samme måde som religionen kan bruges til modsatrettede formål, kan fritænkeriet det også. At de ikke-radikale forfattere gør brug af fritænkeren, er en tendens, som træder tydeligere frem, hvis listen i stedet rangeres efter det gennemsnitlige antal fritænkere per roman.

Forfatter	Fritænkere	Romaner	Gennemsnit per roman
Henning Jensen	63	3	21
Johannes V. Jensen	37	2	18,5
Niels Frits Vestergaard Nielsen	13	1	13
Vincent Trafall	24	2	12
Joakim Reinhard	20	2	10
Fanny Tuxen	58	6	9,7
Ferdinand Bauditz	9	1	9
Niels Peder Madsen	9	1	9
Sophus Bauditz	16	2	8
Karl Gjellerup	69	10	6,9

Tabel 6.5: Hvor er fritænkeren #2? En frekvensliste over de forfatterskaber, der optræder flest fritænkere i rangeret efter højeste gennemsnit per roman.

Ideologisk set er der tale om en sammensat gruppe af forfattere, og her vil jeg blot nøjes med at fremhæve et par fritænkere, der optræder hos forfattere, som ikke selv er det. Det gælder fx Joakim Reinhard's *Ild og Aske* (1880), som Dirk Johannsen fremhæver som en konservativ modfortælling til Gjellerups *Det unge Danmark* (Johannsen, 2023, p. 93). Mod romanens slutning gøres der status over fritænkeriet:

Tangs Navn havde ganske tilintetgjort den Indflydelse, Professorens Frihedsbegejstring havde øvet paa hende; hun forstod nu ikke, hvorledes denne et eneste Øjeblik havde kunnet bringe hende til at glemme sin efterhaanden fastgroede Overtydning om, at Fritænkeriet kun bød Forstanden og slét ikke Hjærtet noget (Reinhard, 1880, pp. 154–155).

I romanen fremhæves det altså, at uanset hvor forførende den frie tanke og dens bannerførerere kan være, er fritænkningen ikke et bæredygtigt livssyn i længden. Den er mere holdbar som idé end som levet liv.

En anden og mere filosofisk kritik ser man hos missionsmanden Niels Peder Madsen. Her drejer det sig om fritænkningsens logiske (u)mulighed: "Navnet 'Fritænker' er kun en Lapsedragt, som visse Mennesker ynder at paatage sig. I Virkeligheden gives der ingen Fritænkere. Et Menneskes Tanke er altid bunden af noget" (Madsen, 1897, p. 84). Betegnelsen fritænker fremhæves her som en fejlagtig opfattelse af verden, og det viser sig da også, at to af romanens fritænkere finder tilbage til Gud (jf. 5.5). Her findes fritænkningen hverken teoretisk eller eksistentiel gyldig.

For at konkludere kan man sige, at fritænkningen altså ikke er særlig eksplicit til stede i periodens litteratur, og når den er, bruges den også af dens kritikere. Dette betyder ikke, at ateismen er et perifært fænomen i perioden, men det betyder, at den er flettet ind i andre diskurser, der er mere tydelige. Dette er i sig selv en sekulariseringsteoretisk pointe, og faktisk vil jeg mene, at der tegner sig et tydeligt sekulariseringsmønster, hvis man lægger dette kapitels øvrige resultater sammen: at religionen domineres af negative sentimente, at religionens omfang daler over tid, og at lægerne fylder mere end præsterne. Især hvis man har in mente, at de oprigtigt religiøse romaner begrænser sig til afgrænsede og lokale grupperinger i korpuset, som forrige kapitel viste. Selvom denne konklusion måske bekræfter den litteraturhistoriske forestilling, vi har om perioden, er det vigtigt at gøre opmærksom på, at en fyldestgørende undersøgelse af sekulariseringen i perioden aldrig har været foretaget (jf. 6.1). Faktisk vil jeg mene, at resultatet – inklusive mellemregninger – er ganske bemærkelsesværdigt, når man tager den store og brogede empiri i betragtning.

DEL IV

Ægteskaber og tendenser

I sin monografi om periodens kamp om seksualmoralen fremhæver litteraturhistorikeren Elias Bredsdorff, at der fra konservativt hold blev rettet to typer af anklager mod gennembrudsforfatterne: at de var ateister, 'gudsfor nægtere', og at de gik ind for 'fri kærlighed' (Bredsdorff, 1973, p. 27). Afhandlingens seneste del handlede (blandt andet) om gudsfor nægterne, mens denne del i stedet vil være i berøring med det andet moderne anklagepunkt, det om promiskuitet. Nærmere bestemt skal de næste to kapitler handle om ægteskab som tema og begreb i perioden.

Men eftersom afhandlingen begyndte med skæbnebegrebet, vil jeg indledningsvis opridse, hvilken forbindelse jeg ser mellem de to begreber. Med et begrebshistorisk udtryk vil man sige, at (dele af) skæbnebegrebet og ægteskabsbegrebet indgår i samme semantiske felt i perioden (jf. Koselleck, 2007a, pp. 75–76). De benyttes om nogle af de samme (litteratur)historiske forhold, idet begreberne låner betydning fra hinanden. Skæbnen får en socialdeterministisk side, mens ægteskabet bliver skæbnesvangert. Den semantiske forbindelse mellem de to begreber er dog allerede etableret forud for det moderne gennembrud, hvilket den feministiske litteraturhistoriskrivning i 1980'erne har gjort opmærksom på. Om end projektet Nordisk Kvindelitteraturhistorie ikke har et begrebshistorisk sigte – snarere et køns- og litteraturpolitisk mål om at genforhandle de kvindelige forfatteres plads i litteraturhistorien – er der i projektgruppens antologi *Lysthuse* (1985) flere eksempler på, at der knyttes forbindelser mellem skæbnen og ægteskabet, fx i Elisabeth Møller Jensens læsning af Thomasine Gyllembourgs *Ægtestand* (1835). Gyllembourgs fortælling er båret af en kvindelig synsvinkel og omhandler et udfordret ægteskab i en fase, hvor ægteparrets indledende forelskelse er afmattet, og ægtemandens interesse for hustruen er aftaget. Ved en ung franskmands mellemkomst opstår et trekantsdrama, hvor fortællingens heltinde, Sophie, stilles over for dilemmaet, om hun skal forblive sin ægtemand tro eller forfølge en erotisk vækkelse foranlediget af den franske elsker. Det ender hverken med skilsmisse eller utroskab, og den fremmedes kurtisering af hustruen genopliver ægtemandens følelser for hende, hvorefter de forsones og

fortsætter den ægteskabelige tilværelse. Men Møller Jensen fremhæver, at skæbne-
magterne netop spiller en rolle i Sophies følelsesmæssige omslag:

Men der lægges også foruden disse to psykologiske spor en masse romantiske
skæbneadvarsler ind i romanen. Skæbnen viser Sophie i den afgørende situa-
tion på mangfoldige måder, hvad der er det rette valg. Skæbnen eller en gud-
dommelig styrelse bruger også den lille Anton i dette spil. Han skal aflevere
tegnet til elskeren, Ovids erotiske digtning, som et positivt tegn fra Sophie.
Men i stedet giver han ham en rejsebeskrivelse, tegnet på Sophies afslag. Her-
efter er Sophie endelig overbevist om, at hendes bøn om et tegn er hørt (Møller
Jensen, 1985, pp. 215–216).

Møller Jensens udlægning peger på, at skæbnebegrebet hos Gyllembourg antager
forsynets form. Der gives varsler, mens Sophie udbeder sig et tegn og får det. Her
tager skæbnen form som en slags (romantisk) kompatibilisme tillagt en metafysisk –
hvis ikke religiøs – udstedt garanti, der sørger for, at heltinden kan vende tilbage til
den ægteskabelige orden.

En mere pessimistisk og socialdeterministisk skæbne finder Lisbet Holst i Ma-
thilde Fibigers *Clara Raphael* (1850/51), norske Camilla Colletts *Amtmandens døttre*
(1854-55) og svenske Fredrika Bremers *Hertha* (1856):

Ægteskabet, handelsægteskabet som de unge piger ser det realiseret omkring
sig, anskues i alle romanerne som en tilintetgørelse af det kvindelige jeg, som
den definitive gravlæggelse af sjæl og individualitet, den gifte kones skæbne
som en nedsynken i anonymitetens intethed” (Holst, 1985, p. 179).

Romanernes kvindelige hovedpersoner kæmper både imod undertrykkelse og for en
selvstændig tilværelse, der går på tværs af de traditionelle kønsnormer og familie-
strukturer. En kamp, som har svære kår. De møder kærligheden og får lov at ane en
dybere bestemmelse for dem, end de sociale og juridiske konventioner tilskriver
dem. Men i mødet med omverdenen viser kærlighedsforbindelserne sig uholdbare,
hvilket leder Holst til at spørge, hvorfor de elskende absolut skal adskilles. Svaret

falder prompte: "Det skal de selvfølgelig, fordi romanerne gerne vil være realistiske [...] – de vil gerne fastholde deres sag, kvindesagen, og heltindernes ulykkelige skæbne er jo en manifestation af, hvor dårligt samfundet handler med kvinderne – sådan er virkeligheden" (Holst, 1985, p. 192). Holsts udlægning indikerer altså, at der i disse tre romaner fra 1850'erne er etableret en semantisk forbindelse mellem skæbnen og ægteskabet, hvor begge begreber bliver et udtryk for et markant socialdeterministisk verdenssyn. Kvindernes ønsker til tilværelsen lader sig ikke opfylde inden for de samfundsstrukturer, de betragter med foragt, men dog ikke kan undslippe. De er frarøvet individualitet og er socialt stavnsbundne.

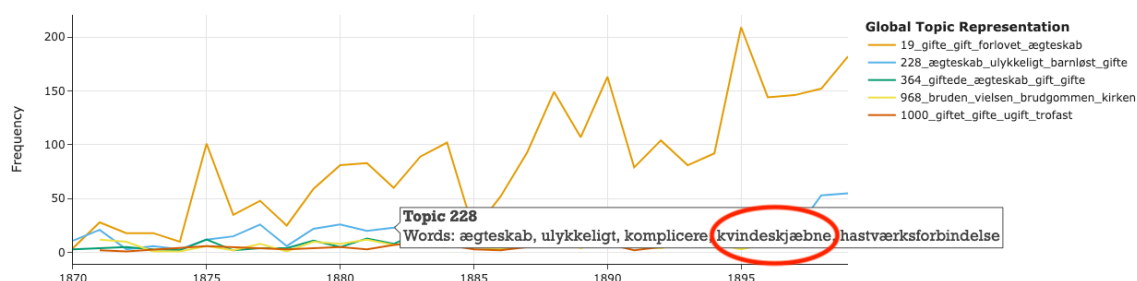
I gennembrudslitteraturen udbygges den semantiske forbindelse mellem ægteskabet og skæbnen. Et af de mest iøjnefaldende eksempler på de to begrebers kontakt til hinanden finder man i Olivia Levisons *Konsulinden* (1887). Her berettes der indledningsvist om, hvordan protagonisten Elisabeths forældre finder sammen, på trods af at deres sociale klasser ikke tilskynder en sådan forbindelse. Det laver omslag i familiernes økonomiske forhold dog om på.

Elisabeth var Datter af Grosserer Olivarius og Frue, født Hvidt. Fruens Fader havde været Indehaver af et gammelt anset Firma, da Olivarius endnu var Urtekræmmer i Regnegade; hvis nogen den Gang havde spaaet hende hendes Ægteskabsskæbne, vilde hun have lét vedkommende op i Ansigtet. Men Forholdet vendte sig som saa meget her i Livet; Hvidt tabte Formue, skjønt ikke Anseelse, og levede sine sidste Aar som en hæderlig, men næsten fattig Mand, medens Olivarius gik til Vejrs (Levison, 1887, p. 16).

Familiens deroute har sat fysiske og mentale spor hos Elisabeths mor, da hun gifter sig med faderen, som med sin grove facon ikke formår at lægge afstand til sin herkomst trods den økonomiske og sociale opstigen. Den omtalte ægteskabsskæbne er et kærlighedsløst fornuftsægteskab, hvor moderen generhverver økonomisk stabilitet, mens faderen opnår social anseelse. Forældrenes glædesløse samliv er et ilde varsel om Elisabeths egen ægteskabsskæbne, der byder på et giftermål med en rig, men

utiltalende konsul, efter at en romance med en boheme-kunstner løber ud i sandet. For Elisabeth er resultatet et håbløst ægteskab og dyb depression.

Eksemplet med Levison er ikke fremdraget ved hjælp af maskinlæringsalgoritmer, men det kunne det lige så vel have været. I det datasæt, som benyttes i de følgende to kapitler, forekommer 17 dokumenter, hvor en variation af ordet skæbne knyttes til ægteskabet.⁷⁷ Selvom det ikke lyder af meget, er det alligevel overraskende, idet det udelukkende drejer sig om isolerede tekstbidder på højst 50 ord, som modellen altså skal henregne til ægteskabet. Et eksempel på et af tilfældene, hvor ægteskabet og skæbnen forbindes, ses i nedenstående graf, der viser et ægteskabs-topic i 1882.

Figur 7.1: Ægteskab som (kvinde)skæbne. Dynamic topic modeling for ægteskabet i 1882.

Temporaliteten, som grafen antyder, vender jeg tilbage til. Her vil jeg blot fremhæve ordet kvindeskjæbne, som foruden at være et af de centrale ord i et ægteskabstopic anno 1882, stammer fra *Til Statsraadstabet* (1882) af den norske forfatter Kristian Winterhjem. I romanen er 'Kvindeskjæbne' titlen på en opdigtet bog, som giver anledning til en diskussion om ægteskabets status blandt to unge mennesker, mens en gift frue spiller djævlens advokat ved at indtage et upopulært standpunkt. Den gifte frues bagtanke er at bringe de unge mennesker tættere sammen, hvilket i den pågældende situation virker (Winterhjem, 1882, pp. 150–156). Tekststedet underbygger

⁷⁷ Se (2.5) for en beskrivelse af datasættet.

altså forbindelsen mellem ægteskab og skæbne, mens det udpeger, at der skulle gælde særlige deterministiske vilkår for kvinden. Desuden er det værd at bemærke, at den opdigtede roman har karakter af en metarefleksion over litteraturens anpart i den ikke-fiktive problemdebat i samtiden, da det netop er en bog, som foranstalter diskussionen mellem karaktererne. På den måde illustrerer Winterhjelms roman ikke bare, hvordan skæbnebegrebet har forbindelser til ægteskabet og ligestillingsspørgsmål i perioden, men den understreger også litteraturens centrale placering i debatterne om kvindernes vilkår og ligestilling, private såvel som offentlige. Selvom det ikke skal handle om skæbne igen – i hvert fald ikke direkte – har eksemplet allerede foregrebet nogle af de emner, som de følgende to kapitler vil omhandle.

Begge kapitler er kvantitative undersøgelser af ægteskabet i periodens litteratur, men de adskiller sig ved at anlægge to forskellige perspektiver på emnet. Kapitel 7 er et traditionelt begrebshistorisk studie i den forstand, at ægteskabet belyses ud fra en idéhistorisk og socialhistorisk vinkel. Her forbinder jeg ægteskabsbegrebet med to af periodens store stridspunkter, nemlig den herskende seksuelle dobbeltmoral og kvindernes sociale underkuelse. Den første del af kapitlet undersøger således periodens seksualmoraliske hykleri, dvs. at mændenes førægteskabelige relationer (stiltiende) accepteredes. Her gennemgår jeg først den såkaldte sædelighedsfejde i 1880'erne, hvorefter jeg undersøger hvordan og i hvilket omfang den smitter af på litteraturen bredt betragtet. Kapitlets anden del angår diskussionen om kvindernes emancipation, hvor jeg tager afsæt i litteraturhistoriske udlægninger af de mandlige og kvindelige forfatteres forskellige holdninger til og behandlinger af spørgsmålet. Herefter undersøger jeg ægteskabets distribution på tværs af mændenes og kvindernes forfatterskaber for at se, om man kan udlede nogle mønstre, der kan kaste et nyt lys over problemstillingen.

I kapitel 8 går jeg i stedet mere litteratursociologisk til værks ved at belyse problematiseringen af ægteskabet som litterær tendens i perioden. Det sker først ved en undersøgelse af litteraturens egne refleksioner over tendensen og dernæst ved at

ved at rette opmærksomheden mod romanernes titler, nærmere bestemt hvordan de signalerer over for potentielle købere og læsere, at der her er tale om værker, som indskrives i denne tendens. Kapitlet afsluttes ved, at jeg vender blikket mod bogmarkedet for at undersøge, hvilke aktier periodens store etablerede forlag har i denne tendens. Hermed bidrager kapitlet, som et litteratursociologisk efterspil, til at kaste lys over de forhandlinger mellem forfattere, forlæggere og læsere, som den avancerede gennembrudslitteratur var genstand for.

Kapitel 7

Sædelighed eller selvstændighed

Det første litterære debatpunkt på den liste over problemer, som Georg Brandes selv foreslår i sin indledningsforelæsning til *Emigrantlitteraturen*, er ægteskabet (Brandes, 1872, p. 15). Der skulle dog gå nogle år, før ægteskabet reelt kommer på den litterære dagsorden, men når det sker, viser periodens ideologiske og socialhistoriske spændinger sig, og de angår især spørgsmålet om kønnenes ligestilling. At ægteskabet udviser en række socialdeterministiske symptomer, er der forholdsvis bred enighed om, men diagnosen og behandlingen bliver et stridspunkt. Dette ses tydeligst i periodens opgør med den seksuelle dobbeltmoral, hvor mændene kan gøre sig seksuelle erfaringer forud for ægteskabet og stadig forvente kyskhed af deres kommende hustruer. Men det ses også i diskussionen af kvindernes frigørelse fra de undertrykkende juridiske og sociale vilkår, som ægteskabet underlægger dem. Begge problemstillinger er velkendt litteraturhistoriografisk territorium, men i dialog med den eksisterende forskning undersøger jeg dem nu i en langt større skala end hidtil. Og jeg begynder som sagt med seksualmoralen.

7.1 Kyske illusioner

I periodens moraldebat og kritik af ægteskabet er der især én uomgængelig term, nemlig sædelighed. I begrebshistorisk forstand kan sædelighed dog ikke betragtes som et begreb, eftersom den betydningspluralisme, der i denne optik må kendetegne et begreb, er fraværende. Sædelighed var slet og ret et udtryk for anstændig moralsk adfærd, især hvad angik seksuel livsførelse. I praksis betød det, at sex var et

monogamt foretagende, mand og kvinde imellem, holdt inden for ægteskabets rammer. De sædelige forventninger betingede, at man var seksuelt afholdende forud for ægteskabet og tro mod sin ægtefælle efterfølgende. Men sædelighedskravene gjaldt kun borgerskabet og de øvre samfundslag, og problemet med dem var, at de for mange ikke lod sig indfri. Borgerskabets mænd var overvejende i midten og slutningen af 20'erne, før de havde økonomisk formåen til at forsørge en familie, og idet de unge mænd havde svært ved leve op til kyskhedsforventningerne, var prostitution meget udbredt, hvilket medførte en kraftig stigning i forekomsten af kønssygdomme (Bredsdorff, 1973, pp. 11–17). I et forsøg på at komme spredningen af seksuelt overførte sygdomme til livs vedtog Rigsdagen i 1874 den såkaldte "Lov om Foranstaltninger til at modarbejde den veneriske Smittes Udbredelse". Den gav politiet udvidede beføjelser til at visitere den københavnske prostitution, og de prostituerede kunne tvangsindskrives til lægelig kontrol. En ikke officielt anerkendt konsekvens af loven var, at den kontrollerede prostitution fra myndighedernes side accepteredes, idet man med folkesundheden for øje forsøgte at inddæmme sexhandlen til et mindre antal af 'autoriserede' prostituerede (Andersen, 2013, pp. 45–46). I Norge, der døjede med samme problemer med kønssygdomme, udspillede en lignende situation sig, idet myndighederne i 1876 indførte en obligatorisk, medicinsk kontrol af de prostituerede (Hagemann, 2004, p. 152). Den norske maler og forfatter Christian Krohg har berømt og kritisk skildret den medicinske prostitutionskontrol i flere omgange, dels i romanen *Albertine* (1886), dels med maleriet *Albertine i politilægens venteværelse* (1885-1887).

At man valgte at kontrollere den mest udsatte gruppe i prostitutionsindustrien, de kvindelige prostituerede, er symptomatisk for, hvordan spørgsmålet om sædelighed generelt tog sig ud. Mens man vendte det blinde øje til mænds førægteskabelige relationer – hos prostituerede eller ej – var billedet et andet for kvinderne, da de sociale normer på ingen måde tilsagde dem de samme seksuelle friheder. Denne dobbeltmoral støttede sig til en udbredt opfattelse af, at kvinder ikke var

kønsvæsener og altså ikke havde samme seksuelle behov som mændene, medmindre de var "forråede" og "patologiske" (jf. Bredsdorff, 1973, p. 12). Af denne årsag antog man, at seksuel afholdenhed lå bedre til kvinderne, hvilket kun bidrog til at skævvride forholdet mellem mænd og kvinder.

På trods af stærk tabuisering forblev dobbeltmoralen dog ikke stiltiende accepteret. I debatten om sædelighedsspørgsmålet var 1887 et skelsættende år i Danmark, som indledtes ved, at det nåede den politiske top. Den daværende kultusminister – det vi i dag vil kalde undervisnings- og kirkeminister – Jacob Scavenius fik trukket en skandaløs affære fra sit eget privatliv frem under årets folketingsvalg. Smørgrossisten Carl Conrad Frederik Ingemann-Petersen havde i 1885 set højremanden Scavenius gå ind i et såkaldt berygtet hus i Knabrostræde, der sammen med flere af de omkringliggende gader udgjorde et almenkendt prostitutionskvarter ikke langt fra Slotsholmen. Forarget over at Scavenius som kirkens overhoved ikke holdt sin egen sti ren, følte Ingemann-Petersen sig kaldet til at skrive til Scavenius' chef, konseilspræsident J.B.S. Estrup, der dog ikke gjorde noget ved sagen. Den manglende respons bevirkede, at Ingemann-Petersen tog sagen i egen hånd. Det skete ved et vælgermøde d. 28. januar 1887 i Store Heddinge, da han udspurgte kultusministeren om, hvorvidt hans private livsførelse stemte overens med hans politiske stilling. Om det ikke var en hån, mod alt hvad der hedder Gud, moral og ægteskab, når kultusministeren tillod sig at frekventere et horehus? Ved denne såkaldte interpellation nåede Ingemann-Petersen dog ikke meget længere end til ordet 'horehus', før han blev eskorteret ud af politiet og tilbageholdt, indtil valget to dage senere var overstået. Valgkampen endte med en kneben sejr til Scavenius, men efterfølgende fandt anklagerne imod ham vej til pressen, mens Ingemann-Petersen selv udsendte en redegørelse af forløbet. Scavenius reagerede ved at indlede en injuriersag, og selvom ministeren endte med at vinde den tre år lange retssag – muligvis ved at have påvirket et par af hovedvidnerne undervejs – var hans politiske dage talte. I 1891 blev han ekskluderet fra sit parti med begrundelsen, at han ikke passede ind i Højres politik

længere. Hvorvidt Scavenius' besøg i Knabrostræde udelukkende var en privatsag, eller om den havde et politisk efterslæb, er der delte meninger om, men sagen endte som en karikatur over dobbeltmoralen i perioden.⁷⁸

Scavenius-affæren var dog ikke den eneste begivenhed, der markerede 1887 som et moralsk højspændt år. Sædelighedsspørgsmålet involverede nemlig også den kulturelle elite, og her drejede det sig i mindre grad om utroskab, men mere om seksualmoralens anden side, nemlig seksuel frihed. Georg Brandes, der af strategiske årsager mestendels holdt sig uden for den offentlige debat om seksualmoralen, tog et halvt års tid efter Scavenius-affæren bladet fra munden. Forstemt over nogle af de fremførte synspunkter i debatten lod han i juli 1887 tre artikler trykke i den på tidspunktet knap tre år gamle avis *Politiken*. Den første artikel blev udsendt under pseudonymet Lucifer, mens de to næste var under hans vanlige signatur, initialerne G.B. Skytset var rettet mod de tre kvindesagsforkæmpere Elisabeth Grundtvig (1856-1945), Charlotte Sannom (1846-1923) og Pauline Aggersborg (1824-1914). Grundtvig havde d. 16. marts 1887 holdt et foredrag ved navn "Nutidens sædelige Lighedskrav" i Dansk Kvindesamfund, etableret seksten år forinden med et erklæret formål om at forbedre kvindens stilling i samfundet såvel som i familien. Foredraget blev efterfølgende trykt i organisationens tidsskrift *Kvinden & Samfundet*. Her udstiller Grundtvig den mandlige dobbeltmoral, mens hendes bud på en løsning på problemet er, at mændene holder sig kyske indtil ægteskabets indgåelse og i øvrigt undgår sidespring efterfølgende. Idealet udtrykkes således:

Og naar vi tænker os den Tilstand, som vilde indtræde, hvis en saadan Forandring virkelig fandt Sted, hvis Flertallet af Mændene blev kyske og trofaste -

---

⁷⁸ For en grundig og velargumenteret gennemgang af denne sag, se Lars Andersen *Scavenius-Affæren. En historie om privatliv, politik og moral i 1800-tallets København* (2013), som min redegørelse støtter sig til. Andersen argumenterer blandt andet for, at sagen havde langt større politisk betydning end den historiske forskning hidtil har tilkendt den. Han køber ikke den gængse udlægning, at Scavenius' fyring var et resultat af hans modvilje mod forhandlingspolitikken, dvs. Højres og de moderate dele af Venstres forsøg på at tilnærme sig hinanden efter valget i 1890 som reaktion på, at radikalismen og socialismen havde fået politisk medvind. Andersen hævder derimod, at Scavenius' besøg i Knabrostræde og den efterfølgende skandalesag var den primære årsag til hans politiske eksklusion.

naar vi tænker os et Samfund, hvor den sanselige Drift kun fandtes i Forbindelse med Kjærlighed, hvor Mænd og Kvinder levede i rene, lykkelige Ægteskaber og hjalp hinanden i Livets Arbejde, et Samfund, hvor Forførelse, Voldtægt, Prostitution og al den Elendighed, som følger dermed, næppe kjendtes uden af Navn, hvor der ingen stakkels hjemløse Børn var - tænker vi os dette, da siger vist de fleste af os: Det er Lykke (Grundtvig, 1887, p. 92).

Belæg for at løsningen ikke burde være den radikale model, hvor kvinder tilskrives samme seksuelle friheder som mænd, finder Grundtvig hos Arthur Schopenhauer, August Strindberg og Arne Garborg, der på forskellig vis hævdes at afbilde det 'slaveliv', som et uindskrænket sexliv medfører (Grundtvig, 1887, p. 89). Grundtvigs løsningsforslag – at mændene skal tilnærme sig kvindernes seksuelle vilkår og moral – støttes af Sannom og Aggersborg i det efterfølgende nummer af *Kvinden & Samfundet* (Aggersborg, 1887; Sannom, 1887).

I det første af Brandes' tre modsvar – dét under pseudonymet Lucifer – tager han afsæt i Sannoms afsluttende bemærkning, at kvinderne ikke må betragtes som engle. Tillagt voldsom ironisk spot tilbageviser han dette udsagn og afslutter lige så ironisk: "Ve den Mand, som ikke røres ved slige Sandheder af Kvindemund!" (Brandes, 1903, pp. 452–455). Mere direkte går han til værks i de efterfølgende to indlæg, hvor han kildekritisk og retorisk piller deres argumenter fra hinanden. Brandes er unægtelig sine modstandere argumentatorisk overlegen, men måden, hvorpå han hvæser af synspunkterne, vidner mest af alt om, at han har båret rundt på en opsparet og indestængt vrede i sædelighedsdebatten, hvor han uden selv at tage del deri er blevet udlagt som usædelighedsprædikant (jf. Bredsdorff, 1973, pp. 406–407). Taget Brandes' intellektuelle status og akademiske overskud i betragtning er udfaldet mod de tre kvindesagsforkæmpere i det hele taget en uskøn affære (jf. Brandes, 1903, pp. 455–467). Til gengæld får han også lejlighed til at tage bladet fra munden og ekspliciterer sit synspunkt efter at have set det forvrænget af andre: "Og vi imponeres ikke af Renheden i et Samfund, som er bygget paa disse to Hjørnestene, Ægteskab og Prostitution, og hvis Stadsestue kun er eller synes ren, fordi Skarnet er fejlet sammen

i det lige saa store Pulterkammer” (p. 464). For Brandes er hykleriet en helt åbenlyst problematisk og en naturlig konsekvens af de sociale forventninger til at overholde den sædelige etikette.

Grundtvig svarede i første omgang tilbage med et sagsanlæg, som hun vandt, men idet artiklerne ikke udkom i Brandes’ eget navn, tilfaldt bøden og sagsomkostningerne *Politikens* chefredaktør, Viggo Hørup (1841-1902). I næste omgang tog hun pennen i brug og omskrev den stridsfremkaldende artikel, der nu afslutningsvist rettede direkte henvendelse til Brandes (Bredsdorff, 1973, pp. 252–268). Grundtvigs indlæg, der blev trykt i *Morgenbladet*, fandt sympati hos en anden af de centrale aktører i striden, nemlig Bjørnstjerne Bjørnson, som kvitterede med et støttebrev, han efterfølgende accepterede *Morgenbladets* trykning af. Dette blev optakten til en omfattende delvis privat og delvis offentlig konflikt, ofte kaldet tremånederskrigen, hvis afslutning var et uforsonligt brud mellem dens to hovedaktører, Georg Brandes og Bjørnstjerne Bjørnson. I en berømt replikudveksling fra en af deres sidste skriftlige korrespondancer skriver Brandes: “Jeg vil ikke se Kvindesagen, som jeg selv ganske alene har bragt frem her i Norden og i en Aarrække ene kæmpet for under Forfølgelse fra alle Sider, forvrøvlet af uvidende kvinder” (Borup, 1939, p. 186). Tre dage senere, d. 7. september, besvarer Bjørnson bemærkningen: “Ikke De har rejst kvinnesaken i Norden; det har fru [Camilla] Collett længe før Dem samt inbragt kundskab fra Amerika. Og den forkluddres ikke ved sædelighedskravet, den finner først i det sin ænelige løsning” (p. 187). Det hører med til historien, at Bjørnson her indirekte fremhæver sin egen anpart i kvindesagen, idet den såkaldte ‘kundskab fra Amerika’ henviser til hans deltagelse i en kvindekongres i Boston i 1880, som han til den norske avis *Dagbladet* rapporterede hjem om (Wennerscheid, 2024, pp. 56–57). Både Brandes og Bjørnson anerkender altså problemet, men er uenige om løsningen. Desuden er det symptomatisk for perioden, at det er de mandlige intellektuelle, som dikterer debatten, på trods af at dens indhold drejer sig om vilkår, som kvinderne egentlig kan

siges at have en højere aktie i, når man tager deres mere udsatte position i betragtning.

Denne patriarkalske tendens afspejles også i den litterære produktion i perioden. Forud for bruddet mellem Brandes og Bjørnson havde spørgsmålet om seksualmoralen været et litterært behandlet emne i flere år. Om end Brandes altså ikke blandede sig debatten i disse år, har den i forskningen taget navn efter betegnelsen, han rubricerede sine senere indlæg under, nemlig 'sædelighedsfejden' (Brandes, 1903, pp. 447–494). Til gengæld placerer de litteraturhistoriske udlægninger af debattens udspring netop Bjørnson i centrum, hvilket skyldes skuespillet *En Hanske*, der udkom i efteråret 1883. Her er Svava – stykkets kvindelige protagonist – forlovet med Alf. Forlovelsen forløber planmæssigt, indtil hun opdager, at han ikke er lige så kysk som hende selv. Alf vil ikke undskylde sin fortid, og situationen tilspidnes af, at han erklærer sig som tilhænger af de socialt etablerede normer for førægteskabelige relationer. Mænd bliver ikke mindre hæderlige af at have sex før ægteskab, men det gør kvinder derimod. Eller som han selv udtrykker det: "Ingen hæderlig man vælger en kvinde, på hvis fortid han ikke er tryk. Ingen!" (Bjørnson, 1883, p. 92). Som svar herpå får han Svavas berømte handske kastet i ansigtet. Stykket sympatiserer med Svava og hendes foragt for den seksuelle dobbeltmoral, og selvom konflikten ved stykkets slutning synes uafklaret, er dets løsning på den seksuelle ligestilling, at mænd burde afstå fra seksuelle relationer før ægteskabet.

Blandt de radikale forfattere i perioden kaldtes dette med et nedladende udtryk for 'handskemoralen', og det kan have været svært for flere af forfatterne at acceptere denne nye side af Bjørnson. Dels var det et seksualmoralisk omslag i forfatterkabet, der tidligere havde bekendt sig til fri kærlighed, dels var Bjørnsons bekendte klar over, at han i sin egen livsførelse intet dydsmønster var – hverken før eller under ægteskabet med Karoline Reimers (jf. Bredsdorff, 1973, pp. 400–404; jf. Keel, 1999, pp. 89–90). Dog er der i forskningen uenighed om, hvorvidt det faktisk var Bjørnsons skuespil, der startede sædelighedsfejden. I *Den store nordiske krig om*

seksualmoralen (1973) – den mest udførlige danske behandling af sædelighedsdebatten – nævner Elias Bredsdorff skuespillet *Et Besøg* (1882) af Edvard Brandes som en optakt hertil. Stykket omhandler Kaj Neergaard og hans hustru Florizel. Kaj lægger ikke skjul på, at han – som mange mænd i øvrigt – har haft førægteskabelige relationer, men han finder samtidig dobbeltmoralen uretfærdig:

Florizel.

Du har vist været slem, da Du ikke var gift.

Neergaard.

Hverken værre eller bedre end de fleste, hvad der forresten kan være galt nok. Vi forlanger virkelig en stor Overbærenhed af Jer — og selv giver vi ingen.

Florizel.

Ja saadan har I meget viselig indrettet det.

Neergaard.

Særdeles bekvemt — men grænseløs uretfærdigt. Derfor forarges jeg altid, naar jeg er Vidne til den utrolige Farisæisme, hvormed Mandfolk dømmer stakkels taabelige og ulykkelige Kvinder, som om ikke vor Fornøjelse var deres Fordærv. Men paa den anden Side, man er nu engang født med visse Tilbøjeligheder, og naar Verden dækker Bordet og beder En tage for sig af Retterne, saa – (Brandes, 1882, p. 21).

Som stykket skrider frem, finder han dog ud af, at også Florizel har haft sex før ægteskabet, og på trods af at hendes udlægning af forholdet langt fra emmer af lyst, snarere af skam over at være blevet forført i en depressiv tilstand, er der ikke megen sympati at spore hos Kaj. Om forførerens skyld bemærker han blot: “Han bar sig ad som Mandfolk gør” (Brandes, 1882, p. 84). Stykket afsluttes, uden at Kaj og Florizel forsones, og med det viser Brandes en anden position, end den Bjørnson indtager året efter, nemlig at den herskende dobbeltmoral er socialt uretfærdig, hvorfor den bør droppes. Begge parter bør have lige vilkår for at indgå i seksuelle forbindelser

før ægteskabet. Netop fordi både Brandes' og Bjørnsons skuespil udspalter de to hovedpositioner (fri kærlighed over for kyskhed), som den følgende debat koncentrerer sig om, og fordi de tidsligt og tematisk er tæt forbundne, er *Et Besøg* i nyere forskning blevet foreslået som sædelighedsfejdens egentlige begyndelse (Kondrup, 2019, pp. 120–121; se også Wennerscheid, 2024, p. 68).

Dansk Kvindesamfund bakkede som de andre kvindesagsorganisationer i Norden op om Bjørnsons synspunkt om, at mændene burde holde sig i skindet. Om denne tilslutning bemærker Elias Bredsdorff, at kvindesagsorganisationernes grundsyn var "konservativt og kristent", hvorfor de "med forargelse vendte sig imod enhver bestræbelse på at indføre en friere og mere tolerant kønsmoral for både mænd og kvinder" (Bredsdorff, 1973, p. 25). Dommen er hård. Faktisk for hård, idet der fra et socialhistorisk perspektiv er tale om et anakronistisk syn på perioden, der ikke tager højde for de faktiske præventionsmuligheder, som ganske enkelt ikke var gode nok til at forhindre ufrivillig gravitet. Derfor var seksuel afholdenhed den eneste reelle løsning på sædelighedshyckleriet, hvis man skulle opnå en form for seksualmoralisk ligestilling (jf. Lützen, 1998, pp. 21–22; jf. Kondrup, 2019, p. 121). Når man derfor (retrospektivt) fremhæver de progressive synspunkter i sædelighedsdebatten som moderne, er det altså væsentligt at have for øje, at de socialhistorisk var ude af trit med samtiden. I det moderne gennembrud var fri kærlighed et ligestillingsideal, som måske nok kunne udtænkes og udlevs af mændene, men ikke realiseres for kvinderne.

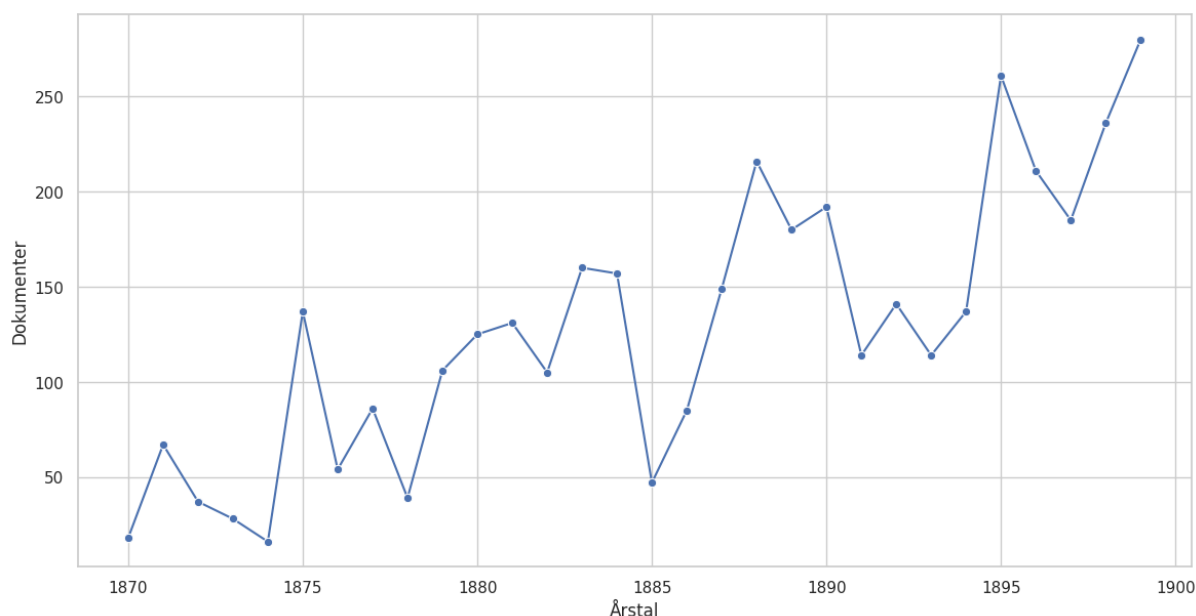
7.2 Et sædeligt ægteskab?

Spørgsmålet om seksualmoralen er altså tæt forbundet med periodens opfattelse af ægteskabet. Selvom sædelighedsfejden i udgangspunktet ikke angår ægteskabet som institution, tager debatten alligevel afsæt i de kønsstrukturelle forventninger, der omgærder ægteskabet, hvorfor man begrebshistorisk kan betragte det som den centrale akse, hvorum fejden drejer sig. Med sædelighedsspørgsmålet som ammunition

bliver ægteskabet en ideologisk kampplads i perioden, hvor forskellige syn på dets status og funktion afspejler de kritiske livtag med den herskende dobbeltmoral.

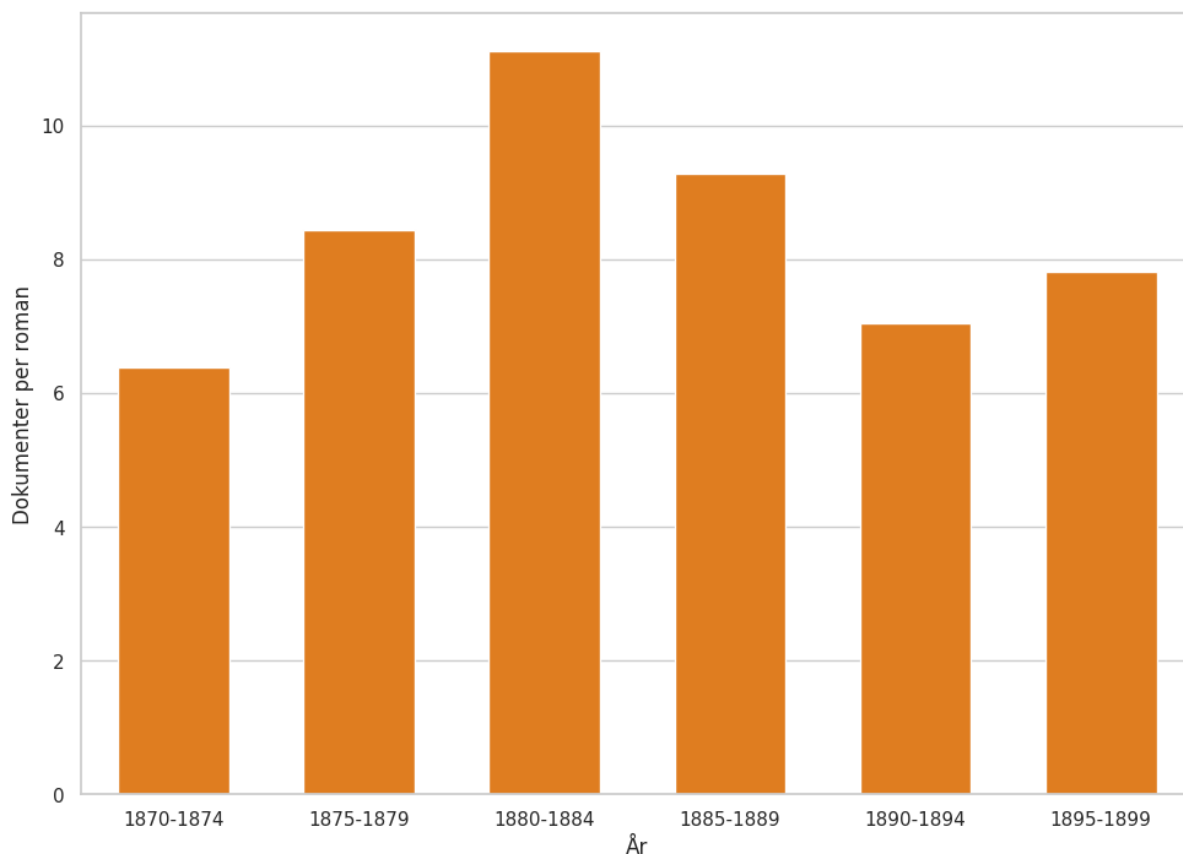
I det følgende vil jeg kvantificere ægteskabsbegrebet og undersøge dets temporale relation til kampen om seksualmoralen. Først gælder det ægteskabets distribution over tid, og dernæst en række segmenterede læsninger, der belyser nogle af de forskellige holdninger til spørgsmålet, som de kommer til udtryk i romanerne. I afhandlingens kapitel 2 præsenterede jeg datasættet med ægteskabssegmenterne, som den følgende undersøgelse bygger på, mens man samme sted kan læse om de datalogiske aspekter ved denne tilgang (2.5). Her vil jeg nøjes med at gentage, at den følgende analyse bygger på et empirisk udtræk, der er etableret ved at benytte topic modeling-algoritmer på hundredvis af romaner i perioden 1870-1899. Dette er væsentligt, da empirien ikke begrænser sig til de vanlige hoveddaktører i fejden, og da tidshorisonten overskrider 1880'erne, hvor man traditionelt forankrer debatten både kultur- og litteraturhistorisk.

De udvundne ægteskabssegmenter relaterer sig naturligvis ikke alle til sædelighedsspørgsmålet, men for en kvantitativ betragtning som denne, er den underliggende hypotese, at den omfattende diskussion af seksualmoralen må give udslag i omfanget af ægteskabets tilstedeværelse i romanerne. Ser man på det samlede antal observationer – dvs. de ægteskabssegmenter, modellen har fundet – ser den temporale fordeling af dem således ud.

Figur 7.2: Ægteskab + tid. Fordelingen af ægteskabssegmenter over tid i absolute frekvenser.

Her ser vi altså, at frekvensen af ægteskaber stiger gennem perioden, og på trods af flere markante udsving ser udviklingen nærmest lineær ud. Men selvom denne fordeling af det samlede antal observationer giver det mest direkte indblik i, hvor mange tilfælde, der i de enkelte år er tale om, er det ikke nødvendigvis et repræsentativt billede af ægteskabets volumen gennem perioden. Som tidligere nævnt er der ved absolute frekvenser ikke medregnet den væsentlige faktor, at romanproduktionen flerdobles igennem perioden. Udregner man i stedet det gennemsnitlige antal ægteskabsdokumenter per roman for de enkelte år, ser den temporale distribution anderledes ud.

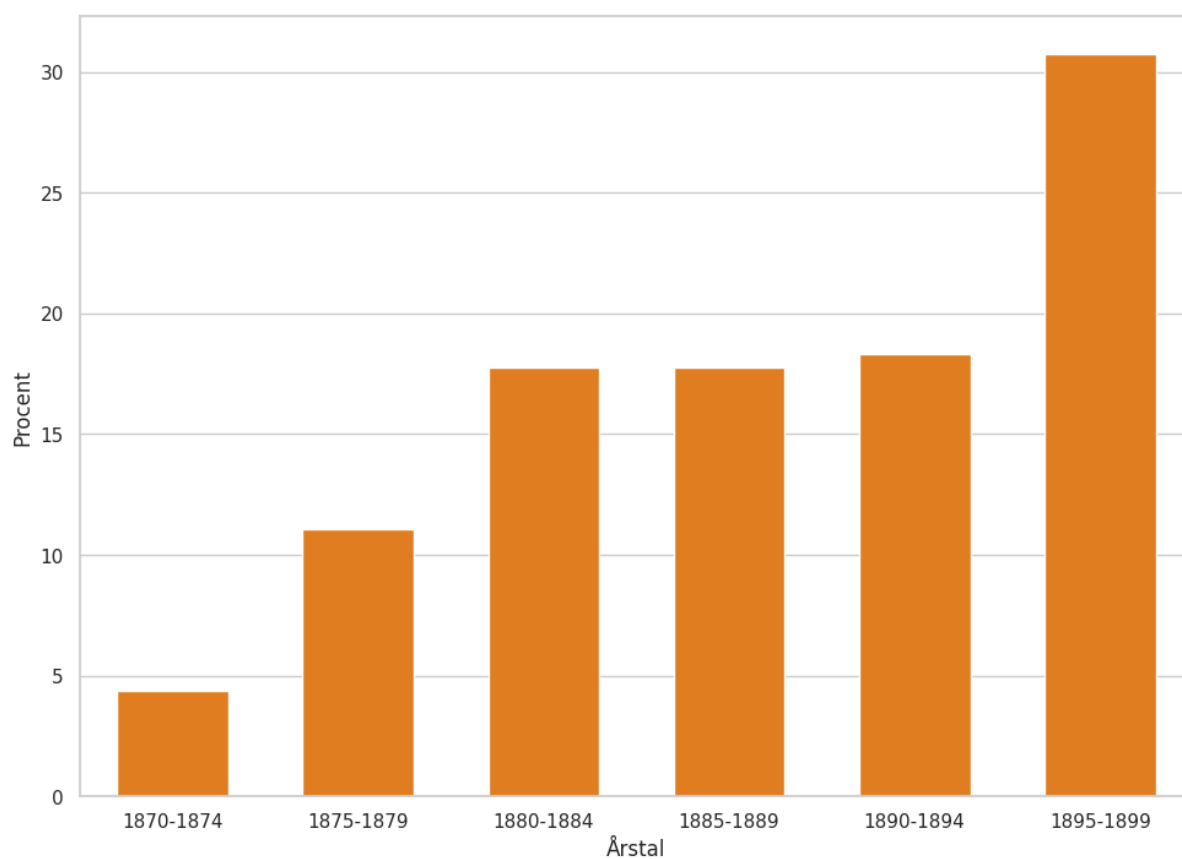

Figur 7.3: 1880'erne som ægteskabets årti? Det gennemsnitlige antal ægteskabsdokumenter per roman i fem-års-intervaller.

Dette billede resonerer i langt højere grad med forskningen, idet 1880'erne er det årti, hvor ægteskabet gennemsnitligt fylder mest i periodens romaner. Tallene synes altså at bekræfte forestillingen om, at kampen om ægteskabsbegrebet især er en tendens i periodens midte. Her er det desuden værd at bemærke, at det undersøgte romankorpus ikke indeholder mange af de værker, som indgår i det gængse litteraturhistoriske narrativ om sædelighedsfejden. Bjørnstjerne Bjørnsons og Edvard Brandes' tidlige omtalte skuespil er ikke med. Arne Garborgs *Mannfolk* (1886), Hans Jægers *Fra Kristiania-Bohømen* (1885) og Amalie Skrams *Constance Ring* (1885) er heller ikke med, da de alle udkommer i Norge. Dertil er svenske forfattere som August Strindberg og Victoria Benedictsson ikke med. Selv fraregnet disse vægtige indspark i sædelighedsdebatten og desuden medregnet et langt bredere udsnit af periodens litteratur end i de traditionelle udlægninger, markerer 1880'erne stadig et højdepunkt, hvad angår

ægteskabets tyngde i litteraturen. Med andre ord synes denne topic modeling-analyse altså at understrege, at 1880'erne er ægteskabets årti på godt og ondt.

Omvendt er der noget utilfredsstillende ved en så entydig konklusion. Især taget i betragtning af, at der samlet set findes langt flest ægteskaber mod periodens slutning. Dette forhold træder tydeligt frem, hvis man ser på den procentvise fordeling af dokumenterne i korpuset uden at tilpasse den romanproduktionen.

Figur 7.4: 1890'erne som ægteskabets årti? Den procentvise fordeling af korpussets ægteskabsdokumenter i fem-års-intervaller.

Sammenligner man dette histogram med det forrige, er det tydeligt, at 1880'ernes relative overvægt af ægteskabsdokumenter er på bekostning af de to øvrige årtier. Antager man – statistisk snarere end litteraturhistorisk – at antallet af ægteskaber burde fordele sig ligeligt i romanerne på tværs af de tre årtier, ligger 1880'erne væsentligt over denne forventede fordeling, faktisk hele 6 procentpoint svarende til ca.

20% over forventningen. 1870'erne ligger omvendt 1,2 procentpoint under forventningen, dvs. at her drejer det sig om ca. 7% færre ægteskabsdokumenter end forventet. Omfanget af 1890'ernes ægteskaber ligger samlet set 4,8 procentpoint under romanernes andel i korpusset, hvilket betyder, at der her er 8,6% færre ægteskabsdokumenter end denne naive og hypotetiske forventning tilsiger.

På den anden side tydeliggør figuren også, at selvom ægteskabet i 1890'ernes litteratur er underrepræsenteret sammenlignet med de øvrige årtier, så er det stadig her, vi finder langt flest ægteskabsdokumenter i perioden, faktisk næsten 50% af alle tilfælde. Denne observation er litteraturhistorisk interessant. Elias Bredsdorff fremhæver fx, at den voldsomme debat om seksualmoralen ebbede ud i slutningen af 1887 og kun sporadisk blev videreført i de følgende par år (Bredsdorff, 1973, pp. 387–397). Om den litterære produktion skriver han tilsvarende, at diskussionen af kønsmoralen næsten udelukkende må henregnes til "firsernes 'indignationslitteratur'", dvs. litteratur som kritisk engagerer sig i "ægteskab, utroskab, skilsmisse og lignende spørgsmål" (pp. 35-36). Litteraturhistorikeren Irene Iversen gør en lignende observation om de specifikt norske forhold i sin undersøgelse af den fremvoksende, men litteraturhistorisk negligerede produktion af de kvindelige forfattere i 1890'erne:

Tiårsskiftet havde også vært et skifte i litterær dominans. Tendenslitteraturen og realismen hadde mistet sin dominerende posisjon i den litterære institusjonen. Nyromantikken og "nyidealismen" sto på dagsorden. Dermed var heller ikke "kvinnesakslitteraturen" aktuell [...] (Iversen, 1985, p. 56).

Litteraturhistoriografisk ser vi altså hos Bredsdorff og Iversen betegnelserne indignationslitteratur og tendenslitteratur, der kan forklare ægteskabsbegrebets vægtfylde i 1880'erne. Men omvendt stemmer forestillingen om, at den realistiske og samfundsengagerede litteratur forsvinder i det følgende årti, dårligt overens med den distribution af ægteskabssegmenter, jeg har fundet i korpusset. Tallene indikerer i stedet, at ægteskabets betydning i perioden fortsætter på den anden side af firsernes

tendenslitteratur. Hvorvidt ægteskabsbegrebet forbindes med sædelighedsspørgsmålet i de omkringliggende årtier, kræver et nærmere eftersyn. I det følgende afsnit vil jeg derfor foretage en segmenteret læsning af nogle af datasættets dokumenter. Formålet – og dermed princippet bag stofselektionen – er at kigge denne litteraturhistoriske konstruktion efter i sømmene. Derfor ser jeg næsten udelukkende bort fra 1880'erne, mens jeg især fokuserer på 1890'erne. Foruden romanernes udgivelsesår har jeg orienteret mig efter de 25 forfatterskaber, som indeholder flest ægteskabsdokumenter. Hvor mange det i de enkelte tilfælde drejer sig om, bliver angivet i en fodnote. I et enkelt tilfælde fremhæver jeg et segment, der stammer fra 1880'erne, mens jeg i et andet tilfælde fremhæver en forfatter, der ikke er blandt de 25 topscorere. Dette skyldes, at selvom jeg i romanerne har fundet langt flere kritiske perspektiver på ægteskabets sociale status og funktion, hvad angår sædelighedsspørgsmålet, så findes der altså stadig konservative holdninger i perioden, som er værd fremhæve for at forstå den litteraturhistoriske heterogenitet. Når det er sagt, er jeg – efter at have gennemgået langt flere dokumenter end der her præsenteres – af den overbevisning, at segmentlæsningens mønster, hvad angår holdninger, er nogenlunde repræsentativt for datasættet bredt betragtet.

7.3 Sædelighedens kontrolstav

Før det gælder 1890'ernes litteratur, er der et par segmenter fra 1870'erne, jeg ønsker at fremhæve, idet de med afsæt i ægteskabsbegrebet på hver sin måde afspejler perioden som en litteraturhistorisk brydningstid. Det første stammer fra Johanne Schjørrings forfatterskab, hvor sædelighedsideal er viklet ind i ægteskabsbegrebet.⁷⁹ Det ser man fx i *Havets Datter* (1875), hvor spørgsmålet om et nyt ægteskab er præsent, efter at døden har opløst det første. En enkekone opsøges af en bejler, men giver et skriftligt afslag på et frierbrev:

---

⁷⁹ Schjørring er med 159 ægteskabsdokumenter den ubetingede topscorer i datasættet. Dokumenterne fordeler sig på 15 romaner og giver altså et gennemsnit på 10,6 dokumenter per roman.

Hvis jeg gifter mig igjen – jeg vil ønske, at jeg ikke gør det, skjøndt jeg endnu er temmelig ung og har mine opvoksede Dreng; men jeg finder det bedst og smukkeste kun at have hørt en Mand til –, men hvis jeg altsaa desuagtet nogensinde træder over i et andet Ægteskab, da skeer det kun af sand og virkelig Kjærlighed (Schjørring, 1875, p. 167).

Under påskud af et halvromantisk sædelighedsideal – det smukke i kun at have haft en enkelt mand – afvises bejleren. Men enken løfter i samme omgang sløret for, hvem en potentiel ny ægtemand kunne være, en barndomsven, som bejleren efterfølgende erfarer, at hun faktisk bliver forlovet med efter at være udrejst til Amerika. Enkekonnens omslag stemmer dog overens med hendes anden begrundelse for afslaget, nemlig at ægteskabet kun bør forankres i sand kærlighed (pp. 167-171). Den idealiserede kærlighed er ikke bare et centralt motiv i det pågældende eksempel, men i hele forfatterskabet (Lehrmann, 1982, p. 101). I Schjørrings populære romaner ser vi altså en sympati med og tiltro til de kvindelige karakterers valg ved de ægteskabelige korsveje. Kærligheden er målet, og det kan nås, uden at sædeligheden sættes over styr.

Anderledes står det til hos Sophus Schandorff, en af Georg Brandes' gennembrudsmænd, hvor romantikerne får skylden for ægteskabelig mistrivsel.⁸⁰ Det sker i romanen *Uden Midtpunkt* (1878):

Var jeg Kvinde, vilde jeg nødig gifte mig med en Romantiker, thi han vil have Privilegium paa bestandig at skifte Gjenstand for sit Sværmeri fra sit 20de til sit 70de Aar; naar Hustruen har naaet de 30, saa er hun kun hans Husholderske eller Tjenerinde; i hvert Fald en i hans aandelige Liv underordnet Personlighed (Schandorph, 1878, p. 229).

Brandes betragtede Schandorph som et eksempel på en forfatter af den ældre generation, der havde været båndlagt af den forudgående periodes forældede livssyn og først med det moderne gennembrud blev sat kunstnerisk fri (Brandes, 1883, pp. 314–

---

⁸⁰ Schandorff er i datasættet repræsenteret med 91 segmenter fordelt på 13 romaner, dvs. gennemsnitligt 7 segmenter per roman.

315). Romanens handling udspiller sig nogle år forud for Brandes' *Hovedstrømninger*, men opgøret med romantikken, som er en drivkraft i forelæsningserne, er alligevel tydelig. Dokumentet stammer fra en samtale mellem huslæreren Albrecht og ingeniøren Otto, hvor Albrecht med sofisteri og uden selv at være overbevist om sine argumenter indtager et romantisk synspunkt, mens Otto med større argumentatorisk præcision er fortaler for et moderne, tidssvarende livssyn. Om end segmentet ikke direkte berører spørgsmålet om sædelighed, som gennembrudsmændene senere tog op, levner Ottos karakteristik af romantikerne ingen tvivl om, at han finder dem uegnede som ægtemænd, eftersom de ikke kan forblive (åndeligt) tro mod én kvinde. I modsætning til Schjørrings roman fremstår idealistiske opfattelser af ægteskabet her som verdensfjerne, som sværmeri fra en forgangen tid.

På den anden side af 1880'erne og sædelighedsfejden bliver ægteskabet mere eksplicit forbundet med seksualmoralen. Det sker blandt andet i Amalie Skrams *Forraadt* (1892):

Dyd og gode Sæder er en stor og rig Velsignelse, lød det nu borte fra Smith, og det vil jeg sige, at efter min Mening og efter min Erfaring er Ægtestanden den bedste Garanti, ja det sande Ophav til, at Dyd og gode Sæder kan trives og blomstre iblandt os (Skram, 1892, p. 172).

Skram er Norges måske mest anerkendte naturalistiske forfatter, men hvad angår hendes syn på seksualmoralen, står hun nærmere Bjørnsons handske-moral end mange af landets andre naturalister, især sammenlignet med den radikale og frivole gruppering Kristianiabohemen omkring Hans Jæger (Rees, 2020, p. 4).⁸¹ I segmentet betragtes ægteskabet som en slags sædelig kontrolstav, der skal sikre, at mennesket ikke forløber sig i umoral og fordærvelse. Som i andre af Skrams livtag med ægteskabet rummer segmentet dog en kritisk brod, eftersom ordene demonstrativt er lagt i munden på en gift, men seksuelt erfaren sømand. Protagonisten Ory forarges da

---

⁸¹ Datasættet indeholder 119 ægteskabsdokumenter fra Amalie Skrams seks romaner i korpusset, hvilket giver et gennemsnit på lidt over 19,8 dokumenter per roman

også over Kaptajn Smiths ord, der naturligvis klinger hult. Sædelighed og sømand rimer ikke, hvilket Ory kommer til at erfare også gør sig gældende for sin egen mand, Kaptajn Riber, der har haft flere sexpartnere før ægteskabet. Når ældre og seksuelt erfarne mænd gifter sig med unge og uerfarne kvinder, er det ægteskabelige udgangspunkt asymmetrisk, og sædeligheden er kun skrømt.

Det er dog ikke alle steder i korpusset, at Kaptajns Smiths synspunkt fremstår lige så hyklerisk som i Skrams roman. I *Gjennem Ilden* (1887) af den i dag komplet ukendte forfatter Alfred Balduin Thorson finder vi et tilsvarende konservativt syn på ægteskabet og dets sædelige funktion.⁸²

Du kjender mig og véd, at jeg ikke er af dem, der ville have den naturlige menneskelige Trang og Drift traadt under Fødder. Men forædles, sædeliggjøres skal den ganske vist, og dette er jo netop Ægteskabets Opgave. Hvad det kommer an paa, er denne forunderlige Sympati med et andet Menneskes hele ejendommelige Natur og Skikkelse (Thorson, 1887, p. 98).

Det ejendommelige er, at synspunktet nærmest er identisk med Kaptajn Smiths, men det skal tillægges en anden værdi, da udsigelsespositionen er markant anderledes, idet det er lagt i munden på en (tilsyneladende ærlig og ikke-karikeret) præst. Her har vi altså at gøre med en (mere oprigtig) insisteren på, at ægteskabet står i sædelighedens tjeneste – de menneskelige drifter skal velsignes af Gud, før de er legitime. Thorsons roman udkommer i 1887, netop hvor sædelighedsfejden er på sit højeste, og foruden at dette synspunkt litteraturhistorisk er bagudskuende, er genren det også. Der er tale om en brevroman, hvor vi kun får den ene parts del af korrespondancen, en tysk teolog, der fra en dansk domineret del af Slesvig beretter om sine oplevelser på egnen til en unavngiven, men kær ven. Præsten beretter blandt andet om sanselige og stillingsmæssige skrupler ved at forelske sig i en af egnens kvinder, men de er både ufarlige og idealistisk forankrede sammenlignet med megen af den

---

⁸² Med 85 ægteskabsdokumenter fordelt på seks romaner – ca. 14,2 i gennemsnit – befinder Thorsen sig lige akkurat inden for top-10 over de forfatterskaber, der indeholder flest ægteskaber.

øvrige litteratur fra perioden (se fx pp. 109-111). Hvis vi skal overtage Kosellecks metafor om begrebet som et janushoved, ser vi altså her en side af ægteskabsbegrebet, som peger tilbage i tiden (jf. Koselleck, 1972, p. XV).

Et mere tilspidset kristent udtryk findes i præsten Peter Eggert Benzons roman *Det sjette Bud* (1896), hvor et kærlighedsløst ægteskab indgås.⁸³ Mette Kathrine vælger til byens store forargelse at bryde med sin ungdomskærlighed og indgå i et ægteskab med en rig, ældre enkemand, som hun aldrig har elsket. Til stor fortrydelse indser hun tomheden i et kærlighedsløst, men velstillet liv. Hun har svært ved at forsone sig i det barnløse ægteskab, og bevidstheden om at have forbrudt sig imod kærligheden nager hende. I religionen finder hun dog et sjæleligt plaster:

Men da var Hjælpen kommen, netop som Byrden var mindst til at udholde. Og nu bagefter troede hun at forstaa, at det var Guds Beskikkelse alt sammen, baade hendes Troløshed og hendes Ægteskab — at Gud havde ført det saaledes for at drage hende til Troen (Benzon, 1896, p. 80).

Hengivelsen til religionen udfordres dog af hendes verdslige behov. Splittelsen mellem Gud og verden, sædelighed og usædelighed, er et tydeligt motiv i romanen, og da Mette Kathrine bedrager sin ægtemand – altså bryder det sjette bud, som er romanens titel – bliver det skæbnesvangert for hende. Efter at have mærket affærens biologiske konsekvenser, at der er tegn på liv i hendes krop, vælger hun i sin religiøse fortvivelse at gå ud i fjorden en kold nat med en salmebog knuget til brystet (Benzon, 1896, pp. 257–260). Romanen synes altså på den ene side at advare om, at usædelighed kan have fatale konsekvenser, mens den på den anden side antyder, at et valg af ægtefælle baseret på kærlighed – frem for udsigt til materielle goder – er en mere farbar vej i moralsk, religiøs og eksistentiel forstand.

---

⁸³ I datasættet optræder Benzon med 17 ægteskabsdokumenter fordelt på to romaner, altså 8,5 dokumenter per roman i gennemsnit.

Religionens rolle i sædelighedsspørgsmålet får dog også en mere ironisk medfart i 1890'ernes romaner. Det ser man fx Theodor Bierfreunds roman *Forgangen Nat* (1898), hvor en forfører under en aftenvandring i selskab med to kvinder irriteres over den af de to, han ikke har udset sig, og som er den mest snakkesalige.⁸⁴ Til hendes spørgsmål om ikke det gælder om at finde en ligeværdig partner, svarer han spotsk:

Jeg vilde overhovedet kun gifte mig, naar jeg kunde indtræde i et sandt kristeligt Ægteskab, et saadant, hvor det ikke blot var Ret, men ogsaa Pligt, at give Konen en Omgang to Gange om Ugen (Bierfreund, 1898, pp. 78–79).

Ikke meget er skrevet om Bierfreund, og den sparsomme omtale tager oftest udgangspunkt i hans litteratur- og kulturhistoriske arbejder, ikke i hans litterære produktion. I dødsåret 1906 skriver Valdemar Vedel hans nekrolog og fremhæver her, at Bierfreund havde en "særegen Evne til at angribe Folks Nerver", mens der generelt var noget "over Stregen" og "uden for Loven" ved hele hans væsen (Vedel, 1906, pp. 504–505). Det pågældende segment stemmer fint overens med denne karakteristik, da det er usædvanligt provokerende. Det er i øvrigt værd at bemærke, at antallet af ugentlige omgange, man ifølge segmentet har pligt til at give konen i et kristeligt ægteskab, modsvarer det fysiologiske synspunkt, som den engelske læge George Drysdale præsenterede i *The Elements of Social Science* (1854), der i 1879 udkom på dansk under titlen *Grundtræk af Samfundsvidenskaben eller fysisk, kønslig og naturlig Religion*. Drysdale argumenterer for, at de socialt etablerede normer for seksuel udfoldelse ikke stemmer overens med menneskets naturlige og fysiologiske behov, eftersom et sundt legeme kræver, at alle kropsdele holdes aktive, herunder kønsorganerne. Konkret skal de ifølge Drysdale benyttes i heteroseksuelle sammenhænge og i et forsvarligt omfang, hvilket han specificerer til et par gange om ugen (jf.

---

⁸⁴ Med hele 97 ægteskabsdokumenter fordelt over 4 romaner, altså 24,25 i gennemsnit, synes ægteskabet centralt i Bierfreunds forfatterskab.

Bredsdorff, 1973, pp. 19–20). Der er altså et sammenfald mellem Bierfreunds parodiske udlægning af den kristne reproduktionspligt og den drysdaleske pligt over for legemet. I skandinavisk sammenhæng var Drysdales synspunkter stærkt indflydelsesrige og omdiskuterede i perioden, hvorfor det ikke kan afvises, at Bierfreund har foretaget denne allusion med fuldt overlæg – eller at læserne har foretaget koblingen. Uanset er den religiøse provokation af kristen seksualmoral helt åbenlys i segmentet.

Forførelsesmotivet spiller også en rolle i andre af 90'er-romanernes sædelighedsdiskussioner. Det ser vi blandt andet i *Maria* (1894) af journalist og senere direktør for Gyldendal, Peter Nansen, hvor ægteskabets status og dets sædelige hensyn udlægges af fortælleren, en åbenlys forfører, hvis dobbeltmoral han ikke gør det mindste for at skjule.⁸⁵ Da Maria, som fortælleren på tidspunktet indgår i et forhold med, afslører, at hun er blevet friet til, forsøger han at overtale hende til at tage imod tilbuddet og lade det udmønte sig i en hemmelig og langstrakt forlovelse. Han udbringer herefter en skål for hendes forlovelse med en formaningsstale om at være trofast, uagtet hvor mange elskerinder hendes kommende ægtemand holder.

Thi det er den uhyre Forskel paa en Mands og en Hustrus Utroskab, at den utro Mand ikke forklejner Hustruen, mens Konen ved en almindelig bekendt Utroskab gør sin Mand fuldkommen latterlig. Maaske er dette dumt og uretfærdigt, men det er nu en Gang saa. Har været det fra Arilds Tid og vil være det, saalænge Ægteskabet bestaar. Maaske er det heller ikke saa dumt endda. Der er ialfald den sunde Mening deri, at Konens Utroskab høster i Ægteskabet, Mandens udenfor. Tvi den Kone, der paa en opsigtvækkende Maade gør sin Mand til Hanrej (Nansen, 1894, p. 95).

Ironien er igen tyk, men kritikken af ægteskabets sædelige rammer skinner igennem. En seksualmoralisk ligestilling kræver, at kærlighedsforbindelserne gentænkes.

---

⁸⁵ Peter Nansens fem romaner er i datasættet repræsenteret af 51 segmenter. Hos Nansen har modellen altså gennemsnitligt fundet 10,2 ægteskabsdokumenter per roman.

En mindre ironisk kritik af ægteskab og sædelighed findes i journalisten Axel Thomsens *Af Kains Slægt* (1899).⁸⁶ Her opsøges protagonisten Ejnar Lyng af en Dr. Braad (bemærk nævnet), som han ikke kender, men hvis ungdomsværker om den sande, ægteskabsløse kærlighed han har beundret. Det viser sig dog, at doktoren er blevet desillusioneret med alderen, og han råder Lyng til at fordre mindre af tilværelsen og sine medmennesker, til hvilket Lyng protesterer:

De gifter sig med én og avler Børn med en anden, mens de "elsker" en tredje og forsørger en fjerde! Løse og utro er de alle! Alle er de villige til at gøre Kærlighed til Prostitution ved at sælge sig selv til den, der byder højest! (Thomsen, 1899, p. 280).

Dr. Braad er ikke uenig i Lyngs udlægning af de samfundsmæssige symptomer, men han stiller en anden diagnose. Ifølge Doktoren er det idealerne, som gør kærligheden "latterlig, umulig og umoralsk" (p. 281), hvorfor man ikke bør tage den alvorligt, men blot betragte den som en "Urdrift – derfor en naturnødvendighed, hverken mer eller mindre ideel end Spise og Søvn" (p. 284). Doktorens ord falder som en skånselsløs dom over Lyngs illusioner. Livet knægter idealer – også dem, som vedrører den ægteskabsløse kærlighed.

I *Agnes Vittrup* (1897) af gennembrudsforfatteren Erik Skram kastes der også et kritisk lys på ægteskabets illusioner.⁸⁷ Segmentet stammer fra en længere samtale mellem titelpersonen, Agnes, og Hugo Fenger, og den drejer sig om, hvilken relation kærlighed og lykke har til hinanden. Fenger er blevet skuffet af en gift kvinde, hvilket har fået ham til at indse, at mænd bør være påpasselige over for de kvinder, som besidder 'erotisk længsel', men mangler 'erotisk evne'. Ethvert forhold til dem er nemlig dømt til at gå galt:

---

⁸⁶ Romanen er Thomsens eneste i korpusset, men den tegner sig til gengæld for 22 ægteskabsdokumenter.

⁸⁷ Datasættet indeholder 46 dokumenter fra Erik Skrams fire romaner i korpusset, dvs. 11,5 i snit.

Saa bærer det i visse Tilfælde mod Ægteskab — dér hober Elendigheden sig op i gode borgerlige Former, hos Fruen slaar den ud i ny, massiv flirt, hos Manden i Utroskab —, eller det bærer ikke mod Ægteskab, blandt andet fordi hun allerede er gift, og Disharmonien er da som den mellem Kreditor og den uvæderhæftige Skyldner (Skram, 1897, pp. 67–68).

Fengers bitre udlægning er dog ikke romanens eneste perspektiv på ægteskab og kærlighed, idet Fenger og Agnes senere falder for hinanden. Det sædelige kyskhedsideal kan ingen af de to leve op til, til hvilket Agnes fremfører, at selvom hun ikke er en 'jomfru i hvide klæder', er hendes 'kærlighed større end en jomfrus' (pp. 112-113). Hermed fastholder Skram kærligheden som ideal, men tager i samme ombæring afstand til det sædelige lighedskrav, der ingen relevans har for det levede liv – hverken for manden eller kvinden.

Det sidste segment, jeg her vil fremhæve, er af en væsentlig anden karakter end de foregående, og ophavsmanden er Jacob Worm-Müller, Amalie Skrams søn fra sit første ægteskab med skibskaptajnen Bernt Ulrik August Müller.⁸⁸ Sammenlignet med stedfaderen, Erik Skram, er tonen anderledes rå, når snakken falder på ægteskabet. Segmentet stammer fra romanen *Fire Dage* (1894), hvor Møhl, en fraskilt mand, blotlægger sit afsind over for en ung kvinde, Lilly Holm, der nærer en form for følelser for ham.

Hele dette giftermål var fra min side kun et eksperiment, en behagelig spøg. Jeg kunde jo godt more mig, fordi jeg var gift — hvem sagde f. eks., at jeg skulde være min kone tro? Jeg kunde bedrage hende — ja, før vi blev viet, havde jeg ligefrem besluttet mig til, at jeg vilde bedrage hende, drive utroskaben som sport... (Worm-Müller, 1894, p. 156).

Hvorvidt følelserne er gengældte, slører hovedkarakterens utilregnelighed for, mens det samtidig står klart, at romanens ærinde ikke at udstille samfundets sædelige

---

⁸⁸ Worm-Müllers to romaner tegner sig for 28 ægteskabsdokumenter i datasættet, dvs. gennemsnitligt 14 per roman.

hykleri, men snarere at undersøge, hvordan et menneskets sind går i opløsning. Alligevel er det interessant at notere sig, at i Worm-Müllers studie i vanvid indgår overdreven usædelighed som en utilregnelighedsmarkør.

Formålet med denne segmenterede læsning har ikke været at give et fyldestgørende billede af de enkelte romaner, men i stedet at synliggøre nogle af litteraturhistoriografiens dynamikker. Jeg påstår ikke, at forskningen er blind for 1870'ernes optakt til sædelighedsfejden (se fx Wennerscheid, 2024, pp. 67–68), eller at mine nedslag i 1890'ernes romaner blotlægger helt nye perspektiver, i hvert fald ikke på de kendte forfatterskaber. Til gengæld tør jeg vove den påstand, at min segmenterede læsning har vist, at litteraturen udvikler sig langsommere, end man kan få indtrykket af, når man læser de litteraturhistoriske udlægninger af perioden. Ægteskabets status og spørgsmålet om seksualmoral er ikke et litteraturhistorisk kapitel, der udelukkende skal skrives for 1880'ernes litteratur. I stedet er det emner, som det følgende årti på forskellig vis behandler, trods det at tendenslitteraturen betragtes som død. Med et udtryk lånt fra den franske sociolog Stéphane Dufoix kan man sige, at litteraturhistoriografiens fokus på litterære omslag kan tendere mod "the religion of the first occurrence" (Dufoix, 2017, p. 15; jf. også Marjanen, 2023, p. 66). Maskinlæringsmodeller og store datasæt hjælper litteraturhistorikeren til at modstå denne tilbøjelighed. Frem for at registrere og analysere de første tilfælde af et litterært fænomen, for så at bevæge sig videre til det næste, understreger et computationelt og kvantitativt blik på litteraturen, at nogle kulturelle fænomener strækker sig væsentligt længere end deres umiddelbare nyhedsværdi. I mit konkrete tilfælde er det tydeligt, at selvom 1880'erne er mærkbart optaget af ægteskabsbegrebet, så dør denne tendens ikke ud i det følgende årti, mens begrebet stadig ledsages seksualmoraliske diskussioner.

Kritikken af det sædelige hykleri er dog ikke den eneste markante tendens, som kommer til udtryk i ægteskabsbegrebet i perioden. Nu skal det handle om den anden, nemlig spørgsmålet om kvindernes frigørelse.

7.4 Fri os fra ægteskabet

Det andet store stridspunkt i perioden, hvor ægteskabets socialdeterministiske karakter problematiseredes, omhandlede dets juridiske og sociale vilkår, der tog sig forskelligt ud afhængigt af, om man var mand eller kvinde. I begge henseender var kvindernes rettigheder og muligheder væsentligt begrænsede sammenlignet med mændenes, idet manden ikke bare socialt ansås som familiens overhoved, men også juridisk blev betragtet som kvindens økonomiske værge ved ægteskabets indgåelse (jf. Vallgård, 2021a, p. 45). Som nævnt i indledningen til denne del af afhandlingen har diskussionen om kvindernes emancipation været ført i litteraturen forud for det moderne gennembrud, men idéhistorisk blev problemet nu rejst med fornyet energi. Når Georg Brandes i det tidligere omtalte brev til Bjørnstjerne Bjørnson hævdede ene mand at have rejst og kæmpet for kvindesagen i Norden (7.1), var det foruden *Emigrantlitteraturens* opfordring til at debattere ægteskabet og forholdet mellem de to køn som problem(er) givetvis også med tanke på sin oversættelse af den britiske filosof og økonom John Stuart Mills *The Subjection of Women* (1869). I oversættelsens forord hævder Brandes at have taget tilløb til en lignende afhandling, men at Mills bog havde gjort hans eget arbejde overflødig (Brandes, 1869, p. III–IV).⁸⁹

For Mill er de moderne samfunds sociale uretfærdighed og kønsmæssige ubalance stærkt bekymrende.⁹⁰ Fra et utilitaristisk udgangspunkt angriber han både de juridiske bestemmelser og de socialt etablerede normer for mændenes og kvindernes rettigheder og anseelse. Værket indledes med en berømt og uforbeholden kritik af tingenes tilstand:

At det Samfundsforhold mellem de to Kjøen, der underkaster det ene Kjøen det andet i Lovens Navn, i sig selv er slet og nutildags danner en af de vigtigste

---

⁸⁹ I stedet oversatte han hastigt og lidenskabeligt Mills værk, så det på imponerende vis udkom på dansk i samme kalenderår som originalen og med titlen *Kvindernes Underkuelse*. For den umiddelbare reception af Brandes' oversættelse se (Fenger, 1957, pp. 137–141).

⁹⁰ Selvom *The Subjection of Women* krediteres John Stuart Mill, skyldes dets intellektuelle ballast delvist også hans afdøde kone, filosofen og kvinderettighedsforkæmperen Harriet Taylor Mill (Owesen, 2015, p. 70).

Hindringer, der stille sig i Veien for Menneskehedens Fremskridt, og det maa vige for en fuldkommen Lighed uden Privilegium eller Magt for noget af Kjønnene ligesom uden Magtesløshed for det andet (Stuart Mill, 1869, p. 1).

Mill er forundret over, hvordan moderne samfund, der har afskaffet slaveriet, fortsat kan tilbyde kvinderne slaveagtige vilkår (hvilket for øvrigt er en parallel, han konsekvent drager). Problemets rod er ifølge Mill, at den samfundsmæssige forskel på mænd og kvinder fejlagtigt betragtes som naturgiven, mens den i virkeligheden skyldes en række traditionsbundne forskrifter (p. 21). I praksis betyder det, at kvinders 'valg' af ægtemand er illusorisk – de sociale omstændigheder er præget af tvang snarere end frihed – mens ægteskabet rummer en indlejret despotisme, idet de gifte kvinder juridisk set frasiger sig enhver råderet over formue, børn, osv., da disse ubetinget tilfalder manden (pp. 48-59).

Mill er dog ikke ubetinget imod ægteskabet, kun hvordan det juridisk og socialt forvaltes. I hans optik har ægteskabet stadig sin sociale berettigelse, såfremt det indgås af ligesindede, ligeværdige og frie individer, der gennem gensidig støtte kan udvikle hinanden (pp. 175-176).⁹¹ I det moderne gennembrud fandt dette ideal opbakning blandt de kulturradikale (jf. Hagemann, 2004, p. 197). Men Mills tanker fandt også grobund i andre politisk-socialt grupperinger, fx i den fremvoksende socialisme. Den 4. november 1871 kunne man i ugebladet *Socialisten*, der begyndte at udkomme samme år læse følgende: "vi ønsker Ægteskabet omdannet fra en umoralsk, gudsbespottelig Institution til et frivilligt, ædelt og smukt Forhold mellem Mand og Kvinde [...]" (p. 2). De millsk klingende ord har ingen afsender, men de er

---

⁹¹ Med til historien hører dog, at Mill ikke anfægter selve arbejdsfordelingen i ægteskabet. Vælger kvinden frivilligt at indgå i et ægteskab med en ligesindet partner, er hun den mest oplagte af ægtefællerne til at varetage det huslige arbejde. Faktisk må hendes tilvalg af ægteskabet, nærmest tolkes som et udtryk for, at hun ønsker at påtage sig ansvaret for husholdningen: "Ligesom en Mand vælger en Levevei, saaledes vil, efter hvad man i Almindelighed kan formode, en Kvinde, naar hun gifter sig, vælge Bestyrelsen af et Hus og Opdragelsen af en Familie som Hovedformalet for alle sine Bestræbelser i alle de Aar af hendes Liv, der ville gaae med til Opfyldelsen af dette Hverv, og vil give Afkald ikke just paa enhver anden Beskjæftigelse, men paa alle dem, der ikke lade sig forene med hint Formaals Fordringer" (p. 88). Selv i et af periodens mest progressive skrifter, finder man altså konservative levn.

traditionelt blevet tilskrevet Louis Pio (1841-1894), det danske socialdemokratis fader (jf. Vallgård, 2021a, p. 45). Omtrent halvanden måned senere – d. 23. december 1871 – indgår *Socialisten* i en mere direkte dialog med John Stuart Mill i et indlæg, der bærer overskriften "Kvindens Frigørelse". Her er grundsynspunktet, at kirken ikke burde indtage en selvskreven rolle og være et obligatorisk mellemlid ved ægteskabets indgåelse, men at dens anpart i vielsen i de enkelte tilfælde bør kunne tilvælges (eller fravælges). Desuden fremhæves synspunktet, at det både juridisk og socialt burde være mindre omkostningstungt at blive skilt, og at vejen hertil fordrer en forbedring af kvindernes forhold. Kvindefrigørelsen var altså en ideologisk fællesnævner for radikalismen og socialismen i perioden, en forbindelse som de nationalliberale og konservative stemmer gjorde en dyd ud af at fremstille og udstille.⁹²

En lettere adgang til skilsmisse var dog ikke punkt, som Kvindernes Underkuelse bragte op i ligestillingsdebatten. Her afstår Mill bevidst fra at tage det op (Stuart Mill, 1869, pp. 58–59). I en privat korrespondance afslører han, at han ikke ønsker debatten om kvindernes undertrykkelse afsporet, ved at spørgsmålet om kvindernes adgang til skilsmisse bliver en del af den (Barker, 2019, p. 118). I kraft af de mange gråzoner i lovgivningen var Skandinavien på skilsmisseområdet i en anden juridisk situation, end den John Stuart Mill var bekendt med i Storbritannien. I slutningen af 1800-tallet var det stadig *Danske Lov* fra 1683, som var den gældende i Danmark, og her betragtedes ægteskabet som en hellig institution, som kun få lovovertrædelser kunne opløse, herunder bigami, utroskab, incest, rømning og landsforvisning. Dog fandtes en række senere tilkommende retsregler, som på den ene side gjorde det principielle billede mere mudret, men på den anden side og i praksis udpegede en lempeligere vej til separation og efterfølgende skilsmisse. Disse kunne både tages i brug

---

⁹² Forholdet mellem arbejderbevægelsen og Georg Brandes var dog kompliceret. Generelt bar det præg af ideologisk sympati med hinandens projekter, men omvendt ønskede Brandes ikke at blive slået i hartkorn med socialismen af sine politiske modstandere. Hans Hertel har givet den mest fyldestgørende redegørelse for forholdet mellem Brandes og arbejderbevægelsen, og her argumenterer han for, at trods alle kulturelle og politiske gnidninger samt kulturhistoriske "myter" var forbindelsen substantiel perioden igennem (se Hertel, 1973).

i de tilfælde, hvor den ene part forsømte sin ægteskabelige pligt, ved fx alkoholisme, økonomisk svigt eller ved umoralsk livsførelse. Og ganske bemærkelsesværdigt i europæisk henseende omfattede de også tilfælde, hvor ingen af ægtefællerne havde gjort den anden part uret, men hvor ønsket om skilsmisse i stedet skyldtes uoverkommelige uoverensstemmelser. Mod slutningen af 1800-tallet lå skilsmisseprocenten et sted mellem 1,5% og 2%, men i tillæg til de officielle skilsmisser må der regnes med et mørketal, der omfatter ægteskaber uden egentligt samliv, og ægteskaber, der kun ophævedes ved separation. Gennemførte skilsmisser var altså forholdsvis fåtalige i perioden, og de var i udpræget grad et urbant fænomen (Vallgård, 2017, pp. 82–84, 2021b, pp. 113–114). I Norge mindede den juridiske situation om den i Danmark, idet man fra 1890'erne slog sig til tåls med den ældre og mere liberale bevillingspraksis, indtil Stortinget kunne enes om en ny lovgivning på området (Johansen, 2001, p. 132). Ægteskabets politiske historie understreger altså, at skilsmisse var et ideologisk ømtåleligt område i perioden. Fra politisk hold var det lettere at acceptere status quo end at opdatere lovgivningen.

I det litteraturhistoriske centrum for periodens debat om kvindefrigørelse og skilsmisse står Henrik Ibsens *Et Dukkehjem* (1879), der afsluttes med at Nora forlader sin mand, Torvald, og deres fælles børn for at gå en uvis fremtid i møde. Nora er ganske vist ikke den første kvinde i skandinavisk litteratur, som går fra sin mand, det var allerede set to år tidligere i Bjørnsons roman *Magnhild* (Fulsås og Rem, 2017, p. 82). Ikke desto mindre blev *Et Dukkehjem* en litteraturhistorisk sensation. Stykket blev anmeldt og diskuteret i nærmest samtlige aviser og blade, mens det i løbet af sine første tre måneder på det skandinaviske bogmarked nåede et oplagstal på uhørte 13.500 eksemplarer (Dingstad, 2016, p. 111).⁹³ Den generelle konsensus i anmeldelserne af stykket var, at Ibsen havde skabt et dramaturgisk mesterværk (Dingstad, 2021, p. 131), men i samtiden opfattedes Noras afsluttende smæk med døren dog

---

⁹³ For et sammenligningsgrundlag angående oplagsstørrelser i perioden, se (Hansen og Purtoft, 2021, pp. 119–122).

også som uforløsende. Brandes fandt slutningen decideret umulig, eftersom der ikke i det mindste var en elsker, som ventede på hende(!) (jf. Aarseth, 2009, p. 235). Det åbne spørgsmål om Noras fremtid blev til et offentligt anliggende, idet hendes fravalg af familien både blev motiveret og kritiseret i avisindlæg, mens videredigtninger på hendes skæbne var et udbredt fænomen (Fulsås og Rem, 2017, p. 112; Sandberg, 2018, pp. 79–80).⁹⁴ For at stykket kunne opføres i Tyskland var Ibsen desuden nødt til at omskrive slutningen, hvorfor den tyske version ender med, at Torvald trækker Nora hen foran børnene, hvor samvittighedsnag får hende til at ombestemme sig. Med omskrivningen sørgede Ibsen for, at den ikke blev lagt i hænderne på andre end forfatteren, men han brød sig absolut ikke om den alternative slutning og håbede ikke, at denne version vandt udbredelse (Haugan, 2014, pp. 266–267). De mange og kraftige reaktioner på Noras emancipatoriske projekt vidner om, at kvindens frigørelse (fra borgerskabet) var forbundet med store sociale risici.

Litteraturhistoriografisk ser man en tendens til, at behandlingerne af perioden forbinder emancipationsspørgsmålet med forfatterens køn. I *Hovedsporet* (2005) finder man således betragtningen, at de kvindelige danske forfattere forholdt sig reserverede til gennembruddets idéer, hvorfor de ikke har fundet vej til den litteraturhistoriske kanon. Omvendt lyder det: "Dette betyder ikke, at danske forfattere ikke skrev bøger om kvinders vilkår og som indlæg for kvinders frigørelse, der indgik i det moderne gennembruds kanon. Disse bøger blev blot skrevet af mænd" (Konstrup, 2005, p. 423).⁹⁵ At den frigjorte kvinde er en mangelvare i nordisk kvindelitteratur, fremhæver Pil Dahlerup ligeledes i *Det moderne gennembruds kvinder* (1983):

Men også hvis man sammenligner med den danske og nordiske mandslitteratur fra perioden, er det påfaldende, at den frigjorte kvindetype står stærkere

---

⁹⁴ Se desuden (Templeton, 2001, pp. 110–145) for en kritisk gennemgang af forskningshistoriens fortolkninger af Noras opbrud.

⁹⁵ *Hovedsporet* nævner Adda Ravnkilde som det nærmeste Danmark kommer en kvindelig gennembrudsforfatter, mens Amalie Skram og Victoria Benedictsson i et skandinavisk perspektiv er bedre bud (p. 423).

der end i kvindelitteraturen. Kvinderne har ikke skabt nogen Jacobe og slet ingen "Ibsen-kvinder". Gennembrudslitteraturens berømte helstøbte og ranke kvindeskikkelser er mændenes værk (Dahlerup, 1984, p. 349).

Dahlerups umiddelbare forklaring er, at disse kvindeskikkelser er et produkt af den frihed, periodens mænd nød godt af. Kvindernes emancipatoriske udsyn var derimod begrænset af deres faktiske muligheder (p. 349). En næsten lignende pointe fremhæver Irene Iversen i sin undren over, at mange af de kvindelige norske forfattere både er blevet overset i samtiden og eftertiden. Hun hævder, at en stor del af kvindernes produktion i perioden er blevet til som et forsøg: "Kvinnerne skrev indenfor en række sociale og litterære barrierer. De skrev seg bl.a. inn i den litterære tradisjonen ved hjelp av estetiske former og tematikker som var skapt som uttrykk for mannlige erfaringer" (Iversen, 1985, p. 62). De fleste kvinder passer altså dårligt ind i det litteraturhistoriske narrativ, og som man fornemmer af Iversens fremstilling er problemet ikke udelukkende de kvindelige værker, men de (mandlige) kriterier, vi bedømmer dem efter (p. 60).

Spørgsmålet om litteraturhistoriografiske kriterier er interessant – også i en begrebshistorisk sammenhæng. For Reinhart Koselleck kendetegnes erfaring ved, at den er "virkelighedsmættet", dvs. at erfaring er en kritisk betragtning af fortidige hændelser, som enten konsolideres eller revideres i takt med historiens gang (Koselleck, 2007c, p. 36).⁹⁶ Om de såkaldte bevægelsesbegreber skriver han desuden:

Jo mindre erfaringsindholdet er, desto større er den forventning, der knytter sig til det. Jo ringere erfaring, des større forventning; dette er en formel for modernitetens tidlige struktur, for så vidt den bragtes på begreb som "fremskridtet" (p. 54).

Ægteskab kan ganske vist ikke betegnes som et af de (politiske) bevægelsesbegreber, Koselleck her taler om (fx republikanisme og demokratisme). Alligevel er denne

---

⁹⁶ Se desuden (1.4) for en redegørelse for begreberne 'erfaring' og 'forvent'.

formel for modernitetens temporale struktur oplysende. Hvis man således overfører vekselvirkningen mellem erfaring og forventning til ægteskabsbegrebet i 'det moderne gennembrud', er det åbenlyst, at de mest emanciperede kvinder findes hos de mandlige forfattere. Kvinderne aktualiserer fortiden på et langt stærkere erfaringsgrundlag, hvorfor de har lavere (eller forsigtigere) forventninger til fremtiden. I modsætning til de mandlige forfattere er deres kvindelige erfaringer virkelighedsmættede. Ægteskabsbegrebet tydeliggør altså, at der i perioden er en markant forskel på mændene og kvindernes erfaringsrum og dermed også forventningshorisont. Sagt på en anden måde, så tillader mændenes erfaringsrum i langt højere grad forventninger om emancipation og seksuel frisættelse, mens disse – betragtet som frihedsidealier – ikke modsvarer den kvindelige forventningshorisont. Som Lise Busk-Jensen fremhæver, var borgerskabets kvinder socialt udsatte uden for ægteskabet, idet giftermålet (også) var et værn mod seksuel og arbejdsmæssig udnyttelse. Derfor blev de mandlige emancipationsidéer modtaget med forbehold: "En sådan tilværelse kunne ikke stå som det positive alternativ til undertrykkelsen i familien for kvinderne i D.K." (Busk-Jensen, 1980, p. 17). Hvis man skal oversætte disse socialhistoriske og psykologiske betragtninger til det koselleckse begrebsapparat, så skriver han: "Forventninger kan overdrives, erfaringer kan samles" (Koselleck, 2007c, p. 36). I samtiden var forventningerne (mændenes) til kvindeemancipationens frihedspotentiale overdrevne. Hvis emancipation således er et litteraturhistorisk kriterium for modernitet, så udelukker man formelt set periodens kvindelige forfattere for at tage del heri.

Det er dog værd at have for øje, at emancipation ikke er den eneste af samtidens udlægninger af modernitetens livtag med ægteskabet. Herman Bang præsenterer i *Realisme og Realister* (1879) en anden og mere lempelig målestok for litteraturens modernitet, hvad angår ægteskabet:

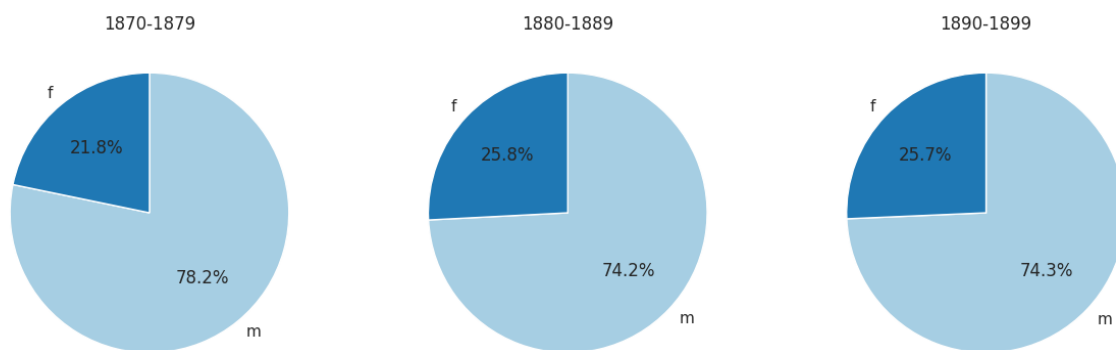
Romantiken [endte] næsten altid der, hvor Realismen ofte begynder, og hvor den, ialfald kun yderlig sjældent holder inde. Thi Ægteskabet er ikke

Afslutningen af et Livs Historie – og mer eller mindre fragmentarisk at fortælle ét Livs Historie er jo altid Realismens Opgave – men kun Fortsættelsen af den. Netop derfor maa de moderne Romaner saa ofte blive Fortællinger om et Ægteskabs Storme (Bang, 2001, p. 108).

I begrebshistorisk forstand er dette krav mere i øjenhøjde med de kvindelige forfatteres erfaringsrum og forventningshorisont. Ægteskabet kan kritiseres, uden at det – og dermed kvindernes sociale sikkerhedsnet – opløses. Afslutningsvis vil jeg vende blikket mod, hvordan man kvantitativt kan betragte ‘kvindernes underkuelse’ og ‘ægteskabets storme’.

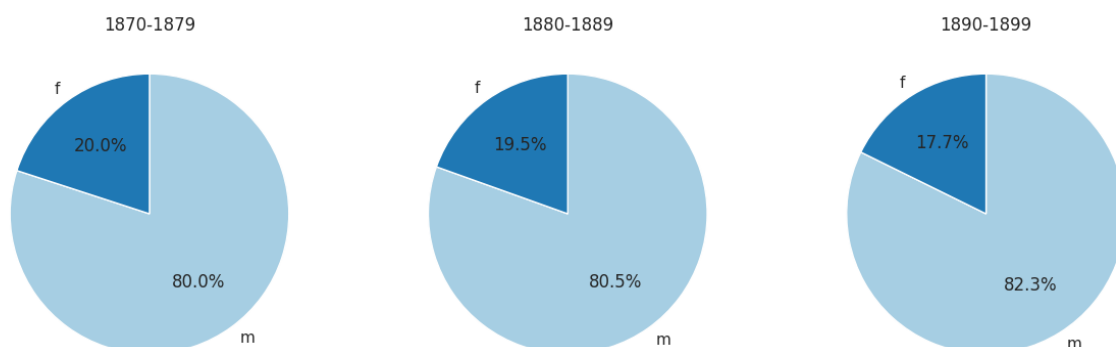
7.5 Ægteskab eller fangenskab

Det ville være naivt at tro, at man ved hjælp af digitale metoder kan grave oversete “Ibsen-kvinder” frem hos de kvindelige forfattere i perioden, især taget i betragtning af 1980’ernes og 1990’ernes – og særligt Pål Dahlerups – systematiske litteraturhistoriografiske indsats for at afdække de glemte kvindelige forfatterskaber. Til gengæld kan et kvantitativt perspektiv belyse, i hvilket omfang mændenes og kvindernes literære produktion er optaget af ægteskabet. Eller anderledes formuleret, hvordan ægteskaberne i romanlitteraturen fordeler sig på forfatterkøn. Her har topic modeling-teknikken kastet nogle interessante resultater af sig, idet de kvindelige forfattere i datasættet står for en markant større andel af ægteskabsdokumenterne sammenlignet med deres andel af periodens romaner.

Figur 7.5: Hvor ægteskabet finder sted. Den procentvise fordeling af ægteskabsdokumenterne på forfatterkøn i 10-års-intervaller.

I ovenstående diagram ser vi fordelingen af ægteskabsdokumenterne i datasættet, men da udgivelserne i perioden ikke fordeler sig ligeligt mellem mændene og kvinderne, må disse tal sammenholdes med romandistributionen.

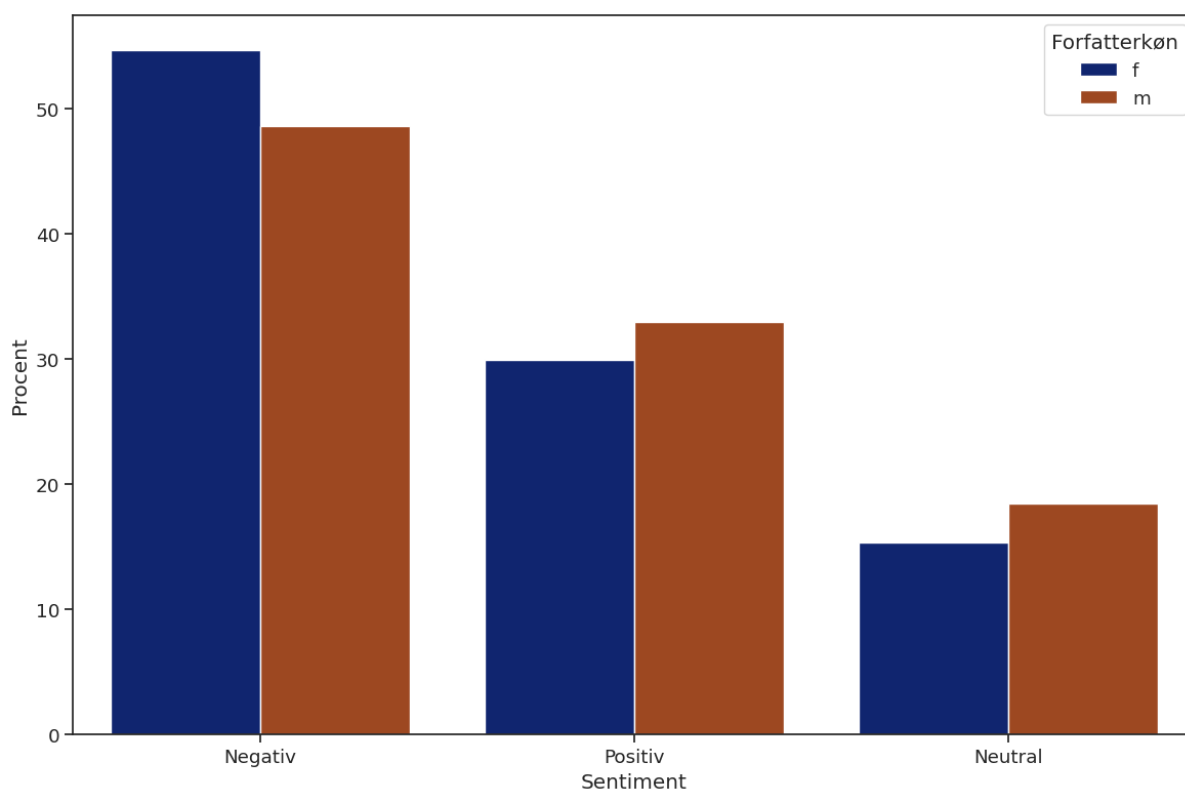

Figur 7.6: Romaner og køn. Den procentvise fordeling af romaner på forfatterkøn i 10-års-intervaller.

Hvis man tager højde for den kønsmæssigt skæve distribuering af romaner, så har modellen – relativt set – fundet flere ægteskaber hos de kvindelige forfattere end hos deres mandlige kolleger. I periodens sidste to årtier er der tale om henholdsvis 6,3 procentpoint og 8 procentpoint til forskel, dvs. afvigelser på hele 32% og 45%, hvis man antager, at andelen af dokumenter burde svare til andelen af romaner. Disse tal antyder, at den litteraturhistorieskrivning, der først og fremmest har rettet

opmærksomheden på den mandlige kanon, overser, at ægteskabet i udpræget grad lå de kvindelige forfattere på sinde, særligt i periodens sidste to årtier, hvor sædelighedsfejden og emancipationsspørgsmålet var på den litterære dagsorden.

Frekvensen af ægteskabsdokumenter siger ikke (nødvendigvis) noget om, hvilket syn på ægteskabet forfatterne anlægger. Det kan en sentimentanalyse til gengæld hjælpe med at estimere (jf. 2.4). Her er tallene også bemærkelsesværdige, idet sentimentmodellen klassificerer dokumenterne fra kvindernes romaner som 6 procentpoint mere negative og 3 procentpoint mindre positive end mændenes.

Figur 7.7: Hvem bryder sig om ægteskabet? Sentimentfordelingen for ægteskabsdokumenterne fra hhv. de mandlige og kvindelige forfatteres romaner.

Grafen antyder, at ægteskabet generelt betragtes med utilfredshed i perioden, men at denne tendens især er udtalt hos de kvindelige forfattere. På mange måder synes tallene at underbygge nogle af pointerne fra den feministiske litteraturhistoriografi. Fx fremhæver Irene Iversen i sin læsning af nogle af periodens oversete kvindelige

forfattere, at ægteskabet både er et centralt motiv, og at det “nesten altid [er] framstilt som en hindring for selvstendig udvikling” (Iversen, 1985, pp. 49–50). Iversens eksempler er norske, men frekvens- og sentimentanalysen indikerer, at der ikke fattes lignende danske eksempler i perioden.

En anden – og beslægtet – måde at betragte tallene på, er ved at se dem i forbindelse med Barbara Greens begreb “the feminist complaint”, som Sophie Wennerscheid (sammen med Laurent Berlants begreb “the female complaint”) har importeret til den konkrete skandinaviske kontekst. Green fremhæver, at den feministiske klage har en repetitiv karakter, mens den er nært forbundet med hverdagen: “the feminist complaint, I’ll argue, seems to hold the possibility of a critique emanating from within an experience of the everyday” (Green, 2017, p. 21). Selvom Green benytter begrebet i forbindelse med sin analyse af britiske, feministiske tidsskrifter fra begyndelsen af 1900-tallet, argumenterer Wennerscheid for, at det teoretisk og empirisk lader sig overføre til skandinaviske forhold i slutningen af 1800-tallet: “Here, as there, we find numerous women voicing complaint and discontent from an explicitly female point of view” (Wennerscheid, 2024, p. 55). Idet jeg her udelukkende skelner forfatterens køn, er det naturligvis umuligt at udpege, hvor de ‘udpræget kvindelige perspektiver’ findes i korpusset. Men følger man den feministiske klages logik, at den både er repetitiv og rummer et (potentielt) kritisk blik på hverdagens erfaringer, så synes den på et generelt niveau at stemme overens med de kvindelige forfatteres frekvente og negative skildringer af ægteskabet i perioden.

Der er helt åbenlyst mange blinde vinkler, når man betragter periodens kønsstrukturer på denne måde. Den amerikanske litterat Laura Mandell gør i artiklen “Gender and Cultural Analytics: Finding or Making Stereotypes?” fra 2019 opmærksom på, at computerdrevne kulturstudier (‘Cultural Analytics’) risikerer at forfalde til stereotyper, når køn betragtes binært (M/F), og når køn hævdes at være et udslagsgivende, tekstuel signal. Til gengæld argumenterer hun også for, at kvantitative studier rummer nye muligheder, hvad angår undersøgelser af køn som et historisk

foranderligt fænomen, og underbygger med (vellykkede) studier, som viser, at køn er en historisk ustabil kategori (Mandell, 2019). Jeg kan ikke afvise, at min kvantitative analyse undgår at falde i den stereotypiserende fælde, som Mandell advarer imod. Spørgsmålet om kønsstrukturer og deres historiske foranderlighed er trods alt mere kompliceret, end de diskussioner mine analyser her giver anledning til. Dog kan jeg konstatere, at tallene umiddelbart underbygger resultaterne fra de dele af den litteraturhistoriske forskning, som har behandlet de kvindelige forfatterskaber mest indgående. Forhåbentligt ser vi flere computationelle og kvantitative studier af kvindernes litterære produktion i perioden, og forhåbentligt gentænker de modernitets-kriterierne. I min optik er det ikke de specifikke løsningsforslag på det seksualmoral-ske hykleri eller kvindernes underkuelse, der bør betragtes som modernitetsmarkører. Alene det faktum, at diskussionen om ligestilling før, under og efter ægteskabet sætter markante, kvantitative spor igennem perioden, signalerer modernitetens komme.

Litteratur som tendens – tendens som litteratur

I forrige kapitel undersøgte jeg ægteskabet fra en idéhistorisk og en socialhistorisk vinkel, nærmere bestemt hvordan begrebet påvirkedes af tidens debatter om sædelighed og emancipation. I dette kapitel vil jeg i stedet gå mere litteratursociologisk til værks og undersøge ægteskabet som tendens i litteraturen, hvilket sker ved, at jeg gradvist zoomer ud fra romanerne. Kapitlet begynder således med en segmenteret læsning af nogle af de ægteskabsdokumenter, som kobler romanens fiktive univers med samtidens litterære tendenser. Herefter bevæger jeg mig fra tekst til paratekst, idet jeg undersøger, hvordan især titler bruges til at fremhæve ægteskabet som litterær tendens forud for romanernes begyndelse. I kapitlets sidste del undersøger jeg forlagernes aktie i litteraturen som tendens. Gennem perioden intensiveredes forlagernes kamp om forfatterne, læserne og markedet, hvorfor litterære tendenser ikke kun er et forfatteranliggende, men også et udtryk for forlagernes strategiske forsøg på at fremhæve sig selv som moderne.

8.1 I dialog med tiden

I min undersøgelse af datasættets dokumenter er jeg stødt på en række eksempler, som forholder sig til ægteskabet som samtidshistorisk tendens, dvs. romaner som med få ord etablerer en litteraturhistorisk kontekst. Disse segmenter lader sig overvejende inddele i to grupper: segmenter, der kommenterer omfanget af ægteskabskritikken i litteraturen, og segmenter, der mere specifikt retter sig mod ægteskabskritikkens ophav, fx John Stuart Mill.

Hvad angår selektionsprincippet bag den følgende segmenterede læsning, har jeg orienteret mig efter de 20% af romanerne, som indeholder flest ægteskabs-

dokumenter, mens jeg desuden har brugt de titeltendenser, som næste afsnit vil berøre, som pejlemærker for mine nedslag (jf. 8.2). Angående selektion og omfang er denne case dog lidt speciel, idet flere af segmenterne (i udgangspunktet) henlægger ægteskabskritikken som litterær tendens til et sted uden for romanen selv, dvs. med eksplicit adresse til romanens samtid. Hypotetisk set kunne man derfor antage, at sådanne segmenter også lader sig finde i nogle af romanerne med færrest tilknyttede ægteskabsdokumenter, altså som en enkelt spydig bemærkning om en litterær tendens, romanen ellers ikke engagerer sig i. Denne antagelse har jeg dog ikke forfulgt, idet jeg ikke ser noget formål med at finde samtlige nåle i høstakken. I virkeligheden er selve omfanget af denne type dokumenter mindre væsentlig, da de er symptomer på en anden tendens, nemlig ægteskabskritikken i litteraturen. Det interessante er altså ikke nødvendigvis, hvor ofte de forekommer, men alene den omstændighed, at de forekommer, idet de understreger vægten af den tendens, de tematiserer.

De fleste eksempler, jeg her vil fremhæve, stammer fra 1880'erne, og jeg begynder med den type, som italesætter litteraturens udtalte beskæftigelse med og problematisering af ægteskabet. Det første segment gælder Kristian Winterhjelm's *Grevinde Sissi* (1887), hvor en ægteskabelig konflikt udspiller sig mellem et grevepar. Hun har forelsket sig i en anden, og den mistænksomme greve forsøger at irrettesætte hende ved at henlede opmærksomheden på den skandale, som ville vækkes, hvis folk af deres sociale rang fik deres situation udstillet offentligt. Grevinden afviser ham koldt, mens hendes efterfølgende selvransagelse lyder:

“Synd!” — Skulde noget være Synd, saa maatte det være hendes Ægteskab; det havde hun jo allerede før havt klart for sig. Ja, det var en Synd, en Synd mod hendes egen Kjærlighed, hendes egen Natur. Man kunde ikke tage en Bog i Haanden, uden at man saa det erkjendt (Winterhjelm, 1887, p. 275).

I grevindens indre dialog gendrives mandens argumenter af litterære 'beviser', og med litteraturens inddragelse i konflikten fremstår hans synspunkt som ubetydeligt

og utidssvarende. Når ægteskabet angiveligt udlægges på en bestemt måde og i samtlige bøger, peger segmentet på, hvordan tendenslitteraturen har slået igennem.

En lignende metarefleksion over periodens litterære landskab er indlagt i kvindesagsforkæmperen Massi Bruhns *Et Ægteskab* (1889). Her forsøger en læge af et radikalt tilsnit at komme ind på livet af protagonisten Esther ved at give hende en roman:

Bogen er en Historie om Ægteskabsbrud; det handler jo næsten alle vor Tids Bøger om, det ligger ligefrem i Luften at skrive derom, men hvorfor? Ja, det forstaaer De rimeligvis ikke (Bruhn, 1889, p. 22).

Esther tilkendegiver, at hun ikke er til den slags "moderne romaner", men det holder ikke lægen tilbage fra at gøre sig tilnærmelser til den gifte kvinde med bogen som afsæt. Han kritiserer ægteskabet for at være kvindeundertrykkende, mens han henleder samtalen til Esthers eget ægteskab, om hun kan genkende kritikken fra sit eget liv (pp. 22-29). Bruhns eksempel viser altså, hvordan der i tendenslitteraturen kan være en glidende overgang mellem kontekst og tekst og vice versa. Tidsånden tilskynder til at skrive bøger om ægteskabsbrud, mens bøgerne tilskynder til at diskutere ægteskab(sbrud).

I *Judith Første* (1884) af Adda Ravnkilde skal man til gengæld ikke stole på bøgerne:

Man skal ikke i ædel Romanmedfølelse gribe ind i Forhold, man ikke kender og forstaaer. Det kan synes saa uskyldigt og dog anrette ubodelig Skade. Ægteskabet er en meget indviklet Komposition, som man ikke skal pille ved (Ravnkilde, 1884, p. 221).

Advarslens afsender er komponisten Hellstrøm, og den tilfalder hans nevø, en yngling ved navn August Strøm (som dog ikke tager den til efterretning). Selvom vi altså

ser et andet synspunkt her – romaner modsvarer ikke virkeligheden – antyder segmentet stadig tendenslitteraturens omfang og virkning.

Nu går vi til den anden type segmenter, hvor ægteskabskritikken som kontekst ikke markeres af kvantum, men af eksplicitte referencer. Hos den radikale københavnerredaktør Villiam Secher gælder det fx John Stuart Mill, og det drejer sig om romanen *Ægtemænd* (1880). Segmentet er et led i et slags krydsforhør, hvor en ugift tante forsøger at skaffe sig oplysninger om sin nieces kommende ægtemand via dennes ven, Anker. På trods af at substansen i samtalen er afsporet af tantens inkvisition, røber den en kønspolitisk kløft mellem hende og Anker.

“Jeg kan virkelig ikke begribe,” sagde hun, “at De for Alvor kan tale om de gifte Kvinders Underkuelse, eller hvad det er, De kalder det? Ja jeg er vist ikke indiskret, naar jeg siger, at det lyder særlig morsomt i dette Hus, hvor det dog er Gud og Hvermand bekendt, hvem der fører Regimentet” (Secher, 1880, p. 42).

I segmentet ses altså, hvordan Mills idéer cirkulerer i fiktionen, og hvordan der skal få ord til (“Kvinders Underkuelse”) for at etablere en kontekst, som romanen kan tage afsæt i. Desuden bruges *Kvindernes Underkuelse* som en måde at optegne socialpolitiske positioner på. Faktisk skal tanten ikke bruge meget mere end et stikord for at orientere sig, idet hun fremstår nærmest indifferent over for forskellen mellem de moderne bevægelser i tiden: “Hun blandede Rationalisme, Materialisme, Socialisme og Atheisme imellem hverandre som noget, der dog egentlig kun var forskellige Navne paa et og det samme” (p. 41). Sechers eksempel viser altså, hvordan Mills værk bruges litterært som rekvisit til at signalere modernitet i en bredere forstand. Her peger det på andre samfundsforhold end dem, der har med kvindernes ligestilling at gøre.

En endnu tydeligere rolle spiller Mill i *En digters hustru* (1884) af den norske forfatter John Paulsen. Her gør karakteren Wilhelmine brug af Mill til at intervenere i sin omverden: “Igrunden var hun så stolt af sit værk. Hun påstod, at Lea var den

trede hustru, som hun, 'takket være Mill', havde 'reddet'" (Paulsen, 1884, p. 372). Segmentet stammer fra romanens slutning, hvor de to kvinder vandrer om i Firenzes gader, efter at Lea har gjort sig fri af sit ægteskab og nu i frihed kan drømme om at hellige sig forfattergerningen. Mill er igen en rekvisit, men denne gang bliver han udelukkende brugt i sammenhæng med sit ideologiske udgangspunkt, opgøret med kvindernes undertrykkelse. Parentes bemærket ser vi desuden endnu en af periodens emanciperede kvinder, der har en mandlig forfatter som ophav (jf. 7.4). Romanen afsluttes af et brev til hendes ægtemand, hvor hun angiver årsagerne til bruddet, og her er en af dem en anklage om, at han selv som fritænkende forfatter ikke kunne indse det håbløse i deres kærlighedsløse ægteskab (pp. 373-381).

Fritænkningsens forbindelse til kvindeemancipationen ses også i Karl Gjellerups *Minna* (1889). Her er den fremsat af en håbløst forelsket og dog håbefuld fortæller, der reflekterer over Minnas ulykkelige ægteskab:

Han var jo desuden, som han tidt nok pralede af, en Mand, der ikke delte de gængse Fordomme, og mindst af Alt vilde han vel kunne paastaa, at et mislykket Ægteskab ikke med Rette skulde kunne opløses, eller at det var forsvarligt at holde paa en Hustru, der ikke vilde blive. Ganske vist ere Frihedstheoriene ikke altid velkomne, naar de vendes imod Frihedsmændene selv, men om ogsaa hans Forfængelighed krympede sig — kunde han endelig modsætte sig, naar hun vilde og naar jeg vilde? (Gjellerup, 1889, p. 450).

Det bemærkelsesværdige i segmentet er en ilde hørt sandhed i perioden, at når det gælder et radikalt blik på ægteskabet, lader teori sig sjældent og gnidningsfrit forene med virkeligheden. I medgang er det let for 'frihedsmændene' at holde de emancipatoriske idealer i hævd, mens det i modgang – hvor deres prøve skal stå – er en anden situation.

Det sidste segment, jeg her vil fremhæve, er en mere litterær intertekstualitet, og her er vi på den anden side af 1880'ernes tendenslitteratur. Det drejer sig om Alexander Kiellands kapitaliserroman *Jacob* (1891), som generelt rummer mange

kulturelle, sociale og politiske referencer, der peger væk fra romanens fortalte univers og situerer værket i den samtid, forfatteren og læseren kender uden for fiktionen (Fodstad, 2014, pp. 245–246). Her er referencen dog holdt inden for fiktionens rammer, idet Ibsens *Et Dukkehjem* benyttes til at udstille en enkes manglende indsigt i det skrøbelige ægteskab, hun har indgået med en svagelig mand:

Dette kunde hun aldrig glemme. Selve Ægteskabet var gaaet hen, uden at hun havde forstaaet stort. Hendes Mands Svagelighed, som pludselig kom over ham som en dødelig Mathed, — best som hun syntes, de var paa det lykkeligste i deres lille Dukkehjem; hans heftigt opblussende Lidenskab, der næsten smerteligt rev ham hen i deres Elskovs korte Lykke (Kielland, 1891, pp. 56–57).

Ordet 'dukkehjem' optræder første gang i Paul Botten Hansens *Huldrebrylluppet* (1851), der udkommer i et tidsskrift, den unge Ibsen selv er med til at redigere (Gundersen 1996: s. 6). Det er derfor i bedste fald en forglemmelse, når Ibsen i et senere brev til sin svenske oversætter hævder at være ophav til neologismen, om end han uden sammenligning bliver dens væsentligste reference (jf. Sandberg, 2018, pp. 69–70). Når ordet igen dukker op hos Kielland i 1891, indskriver det sig på en mere subtil måde i skandinavisk litteraturhistorie end fx den demonstrative forvrængning i August Strindbergs dukkehjemsnovelle fra *Giftas* (1884). Konklusionen på Lars August Fodstads udførlige gennemgang af *Jacob* – at romanen er Kiellands forsøg på at gøre det idémæssige bo op efter det moderne gennembrud – synes dækkende for denne intertekstualitet (jf. Fodstad, 2014, p. 330). En henvisning til et så centralt værk i gennembruddets problemdebat, kan naturligvis kun komme med som en bagatel og tillægges ironi. Et andet segment fra romanen synes at understøtte denne tolkning:

Efter et Aars ihærdige Opofrelse drev hun, sin Mand saa vidt, at hun med Lethed opnaaede Skilsmisse, og nu levede hun, rigeligt underholdt – for sin Kunst; det viste sig nemlig, at hun havde et stort Talent som Maler –, medens

hun – uden at forhaste sig – ventede paa en sædelig Mand at gifte sig med – helst en Kunstner (Kielland, 1891, p. 25).

Her drejer det sig om Fru Steiner, som ganske vist har held med at hævne sig over sin mands utroskab og bryde ud af ægteskabet. Men hun er ingen emancipatorisk heltinde, dertil er ironien for tyk til at overse. Hun har gjort sig fri af hans fysiske tilstedeværelse, men hendes tilværelse afhænger stadig af hans penge.

Denne segmenterede læsning har vist eksempler på litteraturens refleksioner over ægteskabet som tendens, hvilket både gælder tendensens litterære omfang ('det handler alle tidens bøger om') og dens idé- og samfundshistoriske kontekst ('frihedsteorierne'). Næsten alle eksemplerne er fra 1880'erne, hvilket understreger en pointe fra forrige kapitel, at 80'erne i kan betragtes som ægteskabets og tendenslitteraturens årti (jf. 7.2). Men som jeg ligeledes fremhævede i forrige kapitel begrænser problematiseringen af ægteskabet sig ikke til 1880'erne (jf. 7.3). Denne konstatering ser man også på de første sider af Gyrithe Lemches *Folkets Synder* fra 1899, hvor det hedder: "'Ja, Ægteskabet,' gjentog Kaptainen med Vægt, 'det for Tiden saa miskjendte og skammelig bagtalte Ægteskab' [...]" (Lemche, 1899, p. 10). Dette synes i øvrigt at være en passende opsamling på periodens engagement i ægteskabet, som er så udtalt, at selv de fiktive karakterer kan gøre opmærksom herpå. I næste afsnit gælder det en anden måde, hvorpå litteraturen leder opmærksomheden over på kampen om ægteskabet som samtidstendens, nemlig ved hjælp af parateksten – eller nærmere bestemt periteksten med Gérard Genettes begreb, dvs. den information, som omgiver teksten i dens fysiske form (Genette, 2009, pp. 4–5). Det skal især handle om romanernes titler.

8.2 Moderne signaler

Titler sender signaler. Det gør Franco Moretti allerede opmærksom på i artiklen "Style, Inc. Reflections on 7.000 Titles (British Novels, 1740-1850)" fra 2009, altså før hans fjernlæsningsstudier benytter sig af maskinlæring. I opsamlingsantologien

Distant Reading (2013) skriver han i indledningen til "Style, Inc.", at her følte han endelig at have ramt en gennemført metodisk og empirisk udgave af "formalism without close reading" – en betegnelse Jonathan Arac bruger om Morettis tidlige fjernlæsningsstudier, og som Moretti tager til sig (Moretti, 2013b, p. 180, 2013c, p. 65). Ifølge Moretti er romaners titler en interessant case, idet de litteraturhistorisk placerer sig i krydsfeltet mellem æstetik og bogmarked. Med et udtryk, han låner fra den franske sociokritiker Claude Duchet, siges titler at være: "a coded message – in a market situation" (Moretti, 2013b, p. 181). Eller som han selv udtrykker det i mere direkte vendinger, er titler "half sign, half ad" (p. 181). I sit fjernlæsningsstudie opdager Moretti, at titlerne på de britiske romaner bliver kortere i perioden mellem 1740 og 1850. Han forklarer tendensen ved, at romanproduktionen vokser i perioden, hvilket er det samme som at sige, at bogmarkedet udvider sig. Denne faktor betyder dels, at litteraturen begynder at blive anmeldt i tidsskrifter, hvilket overflødiggør de lange romantitler, som parafraserer og deklarerer romanernes indhold. Og den betyder dels, at der opstår en kamp om forbrugernes opmærksomhed, hvorfor de lange titler risikerer at drukne i markedet. Kortere og mere prægnante titler er ganske enkelt mere iøjnefaldende, når det samlede udbud er blevet uoverskueligt stort. Hans sammenfatning af tendensen lyder, at når markedet udvider sig, sammentrækker titlerne sig (pp. 186-190). Den væsentlige drivkraft i denne udvikling er altså bogmarkedet. Korte titler er ikke alene bedre litterært set, de er også bedre reklamer (p. 192). Med andre ord følger æstetisk innovation og ændringer i forbrugsmønstret hinanden.

Moretti benytter som sagt ikke maskinlæringsalgoritmer i "Style, Inc.", men han gør udelukkende brug af bibliografiske informationer i sine kvantitative betragtninger over litteraturhistorien. I det følgende vil jeg til gengæld benytte mig af begge dele, dvs. forbinde data med metadata. Det skyldes især, at mit fokus er på én bestemt tendens i litteraturen, nemlig problematiseringen af ægteskabet. Ved at betragte frekvensen af ægteskaber i romanerne i sammenhæng med titlerne får man

således forankret tendensen i både tekst og bogmarkedskonteksten, som er indlejret i parateksten. Med et statistisk udtryk får man desuden reduceret antallet af “falske positive”, hvilket i dette tilfælde vil sige de romaner, hvor titelsignalet ikke modsvarer indholdet. I den nedenstående tabel har jeg listet de 30 romaner, som indeholder flest ægteskabsdokumenter, men da der som sagt er tale om en markant tendens i perioden, vil jeg supplere analysen med titler fra top-70, som dog ikke gengives af pladshensyn.

Titel	Forfatter	År	Antal dokumenter
Joppe	Einar Christiansen	1889	52
Folkets Synder	Gyrithe Lemche	1899	50
Grevinde Sissi	Kristian Winterhjem	1887	40
Ira	Theodor Bierfreund	1897	40
Georg Reinfeldt	H.F. Ewald	1881	38
Et Ægteskabs Historie	Vilhelm Østergaard	1883	35
En ung Pige	Gerda Welding	1895	32
Lucie	Amalie Skram	1888	32
Møllen	Karl Gjellerup	1896	32
Ruth Erlandsen	Ella Hancke	1899	32
Afkom	Amalie Skram	1898	31
Min Hustru og jeg	Carl Henrik Scharling	1875	31
Ude paa Landet	Theodor Bierfreund	1895	29
Folkene paa Nakkebjerg	Hans Kaarsberg	1895	28
Laura	Kristian Gløersen	1883	28
En digters hustru	John Paulsen	1884	27
Forgangen Nat	Theodor Bierfreund	1898	27
S. G. Myre. Hellemyrsfolket	Amalie Skram	1890	27

Uden Ansvar	Alfred Balduin Thorson	1886	27
Fra Forlovelsestiden	Alfred Balduin Thorson	1884	25
Judith Fürste	Adda Ravnkilde	1884	25
Minna	Karl Gjellerup	1889	25
Den skotske Kvinde paa Tjele	H.F. Ewald	1871	24
Jason med det gyldne Skind	Vilhelm Topsøe	1875	24
Den svenske Nattergal	Elisabeth Schøyen	1890	23
En ung Dames Historie	Erna Juel-Hansen	1888	23
Olaf	Elisabeth Schøyen	1881	23
Af Kains Slægt	Axel Thomsen	1899	22
Det flager i byen og på havnen	Bjørnstjerne Bjørnson	1884	22
Gertrude Colbjørnsen	Erik Skram	1879	22

Table 8.1: En ægteskabelig tendens. De 30 romaner med flest ægteskabsdokumenter i absolutte frekvenser.

Der er to overordnede titeltendenser, jeg her ønsker at fremhæve. Den første og mest udtalte er, at en kvinde indgår i titlen, enten navngivet eller unavngivet. Den anden tendens er romaner, hvor titlen knytter an til enten et ægteskab eller en form for samliv.

Hvad angår den første tendens, er det værd at hæfte sig ved, at titlernes navngivne kvinder stemmer overens med et af Morettis fund, nemlig at egennavne udgør en betydelig del af de britiske romaners korte titler. Her skelner han mellem titler, hvor kun fornavn optræder, og titler, hvor også efternavnet fremgår (Moretti, 2013b, pp. 194–200). I mit datasæt ser man eksempler på kvindelige fornavne i titlerne: *Joppe*, *Ira*, *Lucie*, *Laura*, *Minna* – hvor de to førstnævnte er kaldenavne for hhv. Jakobe og

Elvira. I tillæg hertil findes et par titler i to ord, hvoraf det ene er et kvindeligt fornavn: *Julies Dagbog* og *Grevinde Sissi*. Blandt eksempler på titler med både for- og efternavn ser man: *Ruth Erlandsen*, *Judith Fürste*, *Gertrude Colbjørnsen*, *Annina Hjelm*, *Margrete Thorsen*, *Anna Hardenberg*. Selvom denne tendens sammenfalder med Morettis iagttagelse, er der dog empiri og metode til forskel, hvilket har betydning for, hvordan tendensen skal fortolkes. Der er altså både tale om en anden periode og en anden national kontekst. Desuden hviler titeltendensen i mit tilfælde på frekvensen af ægteskaber i korpusset. Idet jeg tager udgangspunkt i de 70 romaner, der indeholder flest ægteskabsdokumenter, er min undersøgelse – i modsætning til Morettis – tematisk forankret. Selvom der altså er tale om samme tendens, ligger der forskellige årsager bag dem.

Derfor lader nogle af Morettis pointer sig ikke overføre. Det gælder fx hans tolkning af titlerne, som indeholder et kvindeligt fornavn. Her skriver han, at i den britiske litteratur drejer det sig om ugifte heltinder. De er ikke angivet med efternavn, fordi de mangler ægtemænd, der underforstået er dem, som skal give dem efternavnet (jf. p. 197). Da titeltendensen i mit tilfælde sammenfalder med de romaner, hvor ægteskabet er mest omtalt, må en anden årsag til trenden findes. Her vil jeg hævde, at netop den markante omtale af ægteskabet blotlægger, hvad der ligger til grund. I kraft af at ægteskabet er en af periodens mest omdiskuterede problemer, understreger den delvise anonymitet i titlerne, at her er der ikke tale om enkeltstående tilfælde, hvor ægteskabet er (blevet) prekært. Det forholder sig snarere omvendt i den forstand, at de kvindelige fornavne i princippet kunne udskiftes med alle mulige andre. Titlerne fremhæver altså, at kvindernes problemer med og i ægteskabet ikke er særlige tilfælde, men at undersøgelsen er af (samfunds)strukturel karakter.

Samme pointe synes de mere anonyme titler at understrege: *En ung Pige* og *En ung Dames Historie*. Ingen af de to titler udpeger en bestemt ung kvinde, hvorfor kvindernes erfaringer ikke udelukkende skal henregnes til de to protagonisters. Anonymiteten i titlerne bevirker, at der i princippet kunne være tale om en hvilken som

helst kvinde. Det er i øvrigt værd at bemærke, at romanen med flest ægteskabsdokumenter, Einar Christiansens *Joppe*, bærer undertitlen *En ung Kvindes Historie*. Paratekstuel er der altså dobbelt op på kvindeskæbne.

Denne tolkning af titlernes ubestemte artikler – ‘en’ kvinde – er delvist i forlængelse af den, Moretti udleder af de britiske romaner, idet han mener, at titlerne her gør læserne opmærksomme på, hvordan det, som de efterfølgende substantiver udpeger, må betragtes med nye øjne. Det gælder fx, når ubestemte artikler ledsages af (‘en’) kvinde eller hustru. Læserne har en forforståelse af, hvad det vil sige at være en kvinde eller hustru, men titlerne signalerer, at det forholder sig anderledes end den gængse opfattelse (jf. p. 206). Når jeg kun skriver delvist i forlængelse af Morettis pointe, skyldes det periodens omfattende overvejelser over kvindernes vilkår og deres rolle i ægteskabet. Jeg gjorde i forrige afsnit opmærksom på, at nogle af romanerne fremhæver denne tendens som allestedsnærværende i litteraturen (jf. 8.1). Det vil med andre ord sige, at titlerne med de unavngivne og ubestemte kvinder næppe kan have signaleret noget nyt. Omvendt forstærker de dog indtrykket af, at her er der ikke tale om usædvanlige forhold, men om hverdagsfænomener.

Angående de titler, der både indeholder en kvindes for- og efternavn, fremhæver Moretti, at de britiske tilfælde i midten af 1800-tallet skyldes genremæssige nybrud (fremkomsten af dannelsesromanen og “the industrial novel”), mens titlerne bevirker, at heltinderne får et offentligt liv (“a public life”) (Moretti, 2013b, p. 200). At de kvindelige protagonister bliver offentlige figurer, kan måske siges om gennembrudslitteraturens mest kendte tilfælde, fx Amalie Skrams Constance Ring, som dog ikke er med i korpuset, eller Erik Skrams Gertrude Colbjørnsen. I denne sammenhæng er det dog mere interessant, hvad Moretti efterfølgende påpeger, nemlig at markedets krav om korte titler også har litterære følgevirkninger: “the constraint could also be a fantastic opportunity for the literary imagination: the art of allusion, of condensation: the title as a trope, ultimately” (p. 200). Denne pointe synes mere genkendelig med hensyn til de skandinaviske forhold i perioden. De kvindelige

protagonister personificerer ægteskabets problemdebat, mens titlerne, der både indeholder deres for- og efternavne, signalerer, at det netop er denne debat, som romanerne tager del i. Af de tidligere nævnte titler er det mest ejendommelige tilfælde Adda Ravnkildes *Judith Første*. Da Ravnkilde i en alder af blot 21 år begik selvmord, havde hun endnu ikke udgivet en roman. Hendes tre romaner udkom i stedet posthumt og i stærkt redigerede udgaver. *Judith Første* skulle egentlig have heddet *Paa Ixions Hjul*, men M. Galschiøt, som stod for redigeringen af denne roman, ændrede titlen til navnet på protagonisten (Busk-Jensen, 2009, pp. 163–167). Galschiøt strømlinede altså romanens titel, så dens indhold lettere lod sig afkode sammenlignet med det mere mytologiske og utidssvarende oplæg *Paa Ixions Hjul*. I sagens natur er det ikke til at vide, om Ravnkilde havde accepteret denne ændring, men det er påfaldende, at den er foretaget af en redaktør i Georg Brandes' og gennembrudsmændenes omgangskreds. *Judith Første* er i øvrigt en samtidsroman, hvilket gælder de fleste romaner, der på moderne vis tager navn efter de kvindelige protagonister. Der er dog en roman blandt de 70 romaner med flest ægteskaber, som skiller sig ud i denne henseende, nemlig H.F. Ewalds *Anna Hardenberg*. Taget det historiske oplæg i betragtning kan det næppe have været en overraskelse, at ægteskabet står centralt i romanen, men når en historisk roman afspejler en moderne trend, kan det enten tolkes som en outlier eller som et vidne på tendensens omfang.

Når kvinder i titler perittekstuel udpeger romanernes tematiske forbindelse til ægteskabet, er der tale om en mere litteraturhistorisk og markedsspecifik kodning, end den anden generelle trend for ægteskabsromanerne, hvor titlerne helt eksplicit udpeger ægteskabet (eller i det mindste en form for samliv) som centralt. Det gælder titler som *Min Hustru og jeg*, *Et Ægteskabs Historie*, *En digters hustru*, *Fra Forlovelsestiden*, *Som man gifter sig*, *Ægtemænd* og *Et Samliv*. Med Morettis ord kan man kalde disse titler en "scaled-down version of the whole story" (Moretti, 2013b, p. 194). Romanerne forsyner deres potentielle læsere med en perittekstuel varedeklaration – romanen handler om ægteskab: værsgo! For en samlet betragtning forplumrer denne type

af titler dog det litteraturhistoriske billede en smule, eftersom det kan være svært at afgøre i hvilke tilfælde, der bag titlerne gemmer sig en moderne tendensroman, som problematiserer ægteskabet. I nogle tilfælde lader titlerne sig skelne fra hinanden. Der er således stor forskel på de to titler *Fra Forlovelsestiden* og *Ægtemænd*, hvoraf den sidste signalerer problemdebat, mens den første signalerer alt andet end denne tendens. Men hvordan forholder *En digters hustru* eller *Som man gifter sig* til ægteskabet? Det er ikke til at sige dømt ud fra titlerne alene.

Det mest tydelige titelsignal, hvad angår tendenslitteraturen, findes i flere tilfælde i undertitlen. Af de her nævnte gælder det *Et Ægteskabs Historie*, som har undertitlen *En Virkelighedsskildring*. Tilsvarende gælder det romanen *Ægtemænd* med undertitlen *En Samfundsroman* og *Margrete Thorsen*, hvis undertitel er *Nutidsfortælling*. Med både over- og undertitel som varedeklaration udsteder disse tre romaner altså en peritekstuel garanti til læserne om, at her får man en moderne tendensroman om ægteskab. Et mindre tydeligt tilfælde i denne henseende er *Af Kains Slægt*, som har undertitlen *En Nutidsfortælling*. Sidstnævnte peger afgjort romanen i retning af tendenslitteratur, men med den overordnede titels metaforiske tilsnit, kan man ikke udlede, at ægteskabet står centralt i romanen. Det ved vi kun, fordi topic modeling-algoritmen har fremhævet dette tema i romanen. For en umiddelbar betragtning synes titlerne snarere at placere romanen i den ateistiske afdeling af tendenslitteraturen.

Moretti berører kun flygtigt undertitler, idet han fremhæver, at de komprimerede titler udvikler bestemte signaler, der skal placere bøgerne i det rigtige nichemarked. Han finder dem generelt uinteressante, fordi de genremæssigt er fuldkommen transparente (Moretti, 2013b, p. 204). Den samme transparens kan siges at gælde ovenstående undertitler, hvor de enkelte romaner demonstrativt forsøger at markere sig som moderne tendensromaner. Det burde på nuværende tidspunkt i afhandlingen stå klart, at litteraturens beskæftigelse med tendenser af samfundsmæssig relevans – i større eller mindre omfang – ikke er et perifert fænomen i perioden. Men de

romaner, som med undertitlerne tydeligt positionerer sig som tendenslitteratur, må tolkes som et forsøg på at kapitalisere på denne litterære udvikling, som en markeds-niché om man vil.

Før jeg bevæger mig videre til forlagene, er det værd at nævne, at det ikke kun er titlernes ordlyd, som sender signaler. Det gør deres visuelle fremtræden på omslaget og titelbladet også. Et illustrativt eksempel på denne pointe er H.F. Ewalds *Liden Kirsten. En Kærlighedshistorie fra Kong Hans's Dage* (1896).

Illustration 8.1: Omslaget og titelbladet på H.F. Ewalds *Liden Kirsten*.

På trods af at titlen på romanen ikke signalerer modernitet, er titelbladet ensrettet det moderne signalement med en næsten serifløs antikva og ved kun at indeholde de mest fornødne oplysninger (jf. Bjerring-Hansen og Rasmussen, 2023, p. 182). Omvendt er titlen på omslaget trykt i en gotisk skrift, der minder mere om de latinske typer end de ellers udbredte gotiske skrifttyper, fraktur og schwabacher. Titlernes og

skrifttypens kitschede karakter indrammer og modsvarer omslagets motiv, en ridderromantisk finale, hvor det elskende par sejrende kan ride mod en lykkelig fremtid. På omslaget er det desuden bemærkelsesværdigt, at forfatterens og forlagets navn er trykt i latinske typer i moderne jugendstil.⁹⁷ Omslaget sender altså *mixed signals* – det nye blander sig med det gamle. Ewald er fragtet ind i 1890'erne inden for rammerne af et moderne forlag. Hermed en optakt til det, som det nu skal handle om, nemlig periodens forlagskamp.

8.3 Kampen om bogmarkedet

Før dette kapitel rundes af, er det værd at opholde sig ved denne del af afhandlingens empiriske afgrænsning, nemlig de seks største forlag i perioden målt på antallet af nyudgivelser (jf. 2.5). Kapitlet har indtil nu antydnet, at ægteskabet ikke kun indfinder sig i litteraturen som en ideologisk og socialhistorisk kritik af den strukturelle ulighed mellem kønnene, men at det i samme ombæring omsættes til et kulturprodukt. Bestemte opfattelser af ægteskabet forbinder forfatteres og læseres sociale situation og horisont, mens økonomisk afkast og kulturkonsum er direkte afledninger af disse forbindelser. Alt sammen knytter an til (æstetisk) smag og magt. Sammen med litteratursociologisk teori er forlagshistorien den bedste prisme til at belyse disse forhold. Vi ser nemlig i perioden ansatser til et moderne litterært felt, sådan som den franske sociolog Pierre Bourdieu optegner det ved en autonom pol og en heteronom pol. Den første udgøres af finlitteratur, hvor kunstneriske ambitioner vægtes langt højere end – og står i opposition til – salgstal. Den anden udgøres af en markedshenvendt populærlitteratur, hvis eksistensberettigelse først og fremmest er dens evne til at tiltrække købere (jf. Bourdieu, 1997, pp. 70–78). Eller som Johan Svedjedal omtaler det litterære felt med afsæt i forholdet mellem forfatter og forlægger:

---

⁹⁷ Jugendstilen var et generelt modetegn blandt de danske forlæggere i 1890'erne, hvor mange bogomslag på nyudgivelser så vel som på genoptryk af guldalderlitteratur var holdt i denne stil. Se Harald Ilsøes *De gamle bogomslag* (2013) for en række af sådanne omslag fotografisk gengivet (Ilsøe, 2013, pp. 73–102).

[Det er] ofte de mest ansete udøvere, der på kort sigt får de mindste direkte økonomiske afkast. Forlaget må, kan man sige, betale for kulturel prestige ved at udgive forfattere, som ikke giver overskud. Og forfatterne får penge mod prestige. Med Bourdieus termer udveksler man kulturel kapital for økonomisk (Svedjedal, 2010, p. 137).

Selvom vi i perioden ser en stigende tendens til at skelne mellem kulturel og økonomisk kapital i de litterære positionskampe, modsvarer Bourdieus absolutte skel mellem den autonome og heteronome pol ikke de skandinaviske forhold. De progressive forfattere og kulturelle fortropper solgte nemlig relativt mange bøger og havde en bred læserskare. Penge og prestige er ikke per definition hinandens modsætninger i feltet (Bjerring-Hansen og Rasmussen, 2023, pp. 171–173).⁹⁸

For Bourdieu udgøres et felt af relationer mellem dets enkelte positioner, som baserer sig på den specifikke sammensætning af kapitalformerne. Feltteorien er relativistisk, idet det er spændingerne mellem positionerne, der skaber feltet. Positionerne markerer social differens, dvs. blotlægger den varierende kapitalsammensætning, mens en positionering er en aktiv orientering i feltet, fx i form af et værk, en ytring eller lignende (Sestoft, 2006, p. 169). Selvom Bourdieu mest er optaget af de sociale dynamikker, som udspiller sig rundt om de litterære værker, og ikke værkerne selv, peger han alligevel på, at deres egenart skal indtænkes i en feltlogik.

Målet for analysen af de kulturelle værker er *korrespondensen, dvs. den indbyrdes overensstemmelse mellem to homologe strukturer*, nemlig mellem værkernes struktur, dvs. genrer, men også *former*, stilarter og temaer etc. – og strukturen i det litterære felt [...], dvs. et kraftfelt der samtidig er et kampfelt (Bourdieu, 1997, p. 67).

---

⁹⁸ Bourdieu gør dog også opmærksom på, at der findes en slags hybridforfattere, som veksler mellem den autonome og heteronome pol, men han udviser ikke stor interesse for denne mellemkategori og hævder, at de i finlitterære kredse er ildesete (Handesten, 2018, p. 29).

Citatets kursivering er forfatterens egen, men jeg vil her henlede opmærksomheden til et af de ord, som ikke er fremhævet med kursiv, nemlig (litterære) temaer. Det interessante i forhold til perioden er nemlig, at litterære temaer ikke blot afdækker en ideologisk kampplads, men også gør sociale spændinger og magtkampe synlige. Kritikken af ægteskabet er således en tematisk tendens, der stemmer overens med den herskende feltlogik, hvor livtag med samfundsproblemer afføder litterær anerkendelse. Eller sagt mere bourdieusk, den symbolske kapital forhandles med afsæt i de to homologe strukturer: værkernes (tematiske) behandlinger af ægteskabet og det litterære felt. Feltlogikken i det moderne gennembrud tilsiger, at en eksemplarisk roman ikke længere skal handle om eller pege frem til et lykkeligt ægteskab. Snarere er det romanerne om de vanskelige og utilfredsstillende ægteskaber, der kendetegner de positioneringer, som (potentielt) afføder anerkendelse i feltet.

En væsentlig – men nogle gange overset – del af det litterære felt er dets institutioner. Ifølge Lars Handesten er de en indlejret del af det netværk, hvor forhandlingerne om litteraturens vilkår og formål foregår, hvorfor ‘magtfulde forlag’ kan optræde som vigtige institutioner i feltet (Handesten, 2018, pp. 18–19). Denne pointe resonerer med forlagenes rolle i periodens bogmarked:

Bogproduktionen var fri, men virkede alligevel dirigeret: forfatterne skrev og forlagene udgav bøger for et mindretal af befolkningen. Den tilvækst af nye køberlag, der taltes en del om, blev der ikke taget meget hensyn til; velmenende folk ovenfra ønskede at bestemme, hvad jævne mennesker skulle læse (Frøland, 1969, p. 24).

Selvom Aleks. Frøland her slår fast, at store dele af bogmarkedet styres oppefra, er det væsentligt at pointere, at mange af periodens forlæggere har tillagt sig en bevidst pluralistisk udgivelseslinje, som derfor ikke udelukkende beror på den enkelte forlæggers personlige smag (Hertel, 1999, p. 187). Med andre ord er markedskræfterne blevet en væsentlig faktor for bogproduktionen.

Her kan et forlagshistorisk blik på perioden være med til at tydeliggøre den dynamik, som udspiller sig mellem de seks mest markante forlag, der forsøger at gøre sig institutionelt gældende i feltet, hvad angår udgivelsen af nye romaner. Dels er det en kamp om symbolsk kapital, dvs. om at sætte den litterære dagsorden (og blive anerkendt for den), og dels er det en økonomisk kamp om overlevelse. I denne dobbelte konkurrencesituation er Gyldendal den absolut stærkeste institution, særligt i periodens første årtier. Under forlagsredaktør Frederik V. Hegels (1817-87) ledelse blev Gyldendal fra 1850'erne og frem i stigende grad et moderne forlag af internationalt format. Eller med Torben Jelsbaks ord: "det moderne Gyldendal fødtes ud af det moderne gennembrud" (Jelsbak, 2015, p. 52). Hegel havde sans for, hvad der rørte sig i tiden, og med en ny skønlitterær profil for forlaget kunne han tiltrække sig mange af de prominente, moderne forfattere i perioden (Frøland, 1974, pp. 212–215).⁹⁹ Målt på antallet af nyudgivelser er Gyldendal afgjort det største forlag i perioden, idet der her udkommer ca. 3,5 gange så mange titler som hos det næststørste forlag, C.A. Reitzel, som Gyldendal har overtaget den skønlitterære førerposition fra (jf. Frøland, 1974, p. 165). Mens Gyldendal vinder frem, er Reitzel i kraftig tilbagegang. Forlaget blev videreført af Carl Andreas Reitzels (1789-1853) to sønner, Theodor og Carl, som hverken besad evnerne eller lysten til at føre virksomheden ind i en ny tid. Fra at have været Nordens store guldalderforlag tyngede økonomien og engagementet nu foretagendet (Frøland, 1969, pp. 114–118). I 1896 kunne Gyldendal derfor opkøbe Reitzel som led i 1890'erne nye konkurrencesituation (jf. Dahl, 2021, p. 259). F.V. Hegels søn, Jacob Hegel, havde efter faderens død overtaget styringen af Gyldendal, men i midten af årtiet tog han konsekvensen af sine manglende evner som forlægger og lod Peter Nansen indgå som litterær leder (Frøland, 1974, p. 258). Opkøbet af Reitzel og lederskiftet var en klar oprustning i en forlagskamp, der var

---

⁹⁹ Apropos forholdet mellem en forlæggers personlige smag og et forlags pluralistiske udgivelseslinje har jeg tidligere bemærket, at Hegel ikke var på ideologisk bølgelængde med sine moderne, radikale forfattere (jf. 5.3). Torben Jelsbak omtaler denne omstændighed som "historiens ironi", da Hegel "var rundet af netop det konservative københavnske borgerskab, som Brandes' revolte var rettet imod" (Jelsbak, 2015, p. 53).

foranlediget af, at en ny spiller var kommet på banen, nemlig Ernst Bojesen (1849-1925), der sideløbende med sit virke som bog-, papir- og kunsthandler påbegyndte en forlæggerkarriere, han senere valgte at satse på. Fra sin tid i detailhandlen havde han lært at tiltrække de købelystne københavnere via spektakulære reklamestunts (Rohde, 1858, pp. 46–56). Som fuldtidsforlægger sigtede han efter oplag af en sådan størrelse, at både de gængse annoncer i aviserne og udstillingsbordene i boghandlerne var utilstrækkelige. Marketingsstrategien var at sætte alt ind på nye udgivelser, at gøre dem til en begivenhed, der vakte omtale. Det virkede, om end denne side af hans forlæggervirksomhed også tiltrak sig negativ opmærksom (pp. 129-137). I 1895 fusionerede Bojesens eget forlag med forlaget P.G. Philipsen under navnet Det nordiske Forlag, hvilket blev det første store aktieselskab i branchen. Philipsen havde siden sin etablering i guldalderen satset på populærvideenskabelige værker, men efter et generationsskifte i slutningen af 1870'erne havde forlaget fået en skønlitterær profil med flere moderne forfattere (Frøland, 1969, pp. 121–125).

Med alliancen Det nordiske forlag og ved Gyldendals opkøb af Reitzel var en knap 8 år lang forlagskrig brudt ud. Overordnet forløb den ved, at Ernst Bojesen fandt på nye udgivelser (alt fra kogebøger til ordbøger), mens Peter Nansen på Gyldendal strategisk kopierede initiativerne for ikke at tabe terræn. Begge forlag investerede tungt i annoncer, mens der sideløbende udspillede sig en kamp om de skønlitterære forfattere, der lukrerede på overbudssituationen. Forlagskrigen tærrede på kassebeholdningerne, og den endte med en fusion af de to forlag i 1903 under navnet Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag (Rohde, 1858, pp. 150–161). Fem år senere udbyggede det fusionerede forlag sin litterære position ved at opkøbe periodens ældste forlag, J.H. Schubothes Boghandels Forlag. Schubothe havde ellers fået en genrejsning ved at anlægge en moderne profil via de unge forfattere i perioden, men måtte altså kapitulere i kampen mod den litterære overmagt, som det moderne gennembrud affødte (jf. Frøland, 1969, pp. 106–107). For det sidste af de seks forlag, Andr. Schous Forlag, satte den intense konkurrencesituation sig andre spor. Efter at

have lagt navn til udgivelser af blandt andre Herman Bang og Henrik Pontoppidan, opgiver man at kæmpe med om de mest profilerede forfattere. I stedet valgte forlaget at satse på oversættelser af store udenlandske navne, som var mere profitabelt end at pleje og aflønne forfatterne på den danske scene. På oversættelsesfronten blev Schou førende (jf. pp. 151-152). Med denne bemærkelsesværdige strategiske ændring fandt forlaget altså en mindre omkostningstung måde at håndtere kampen om markedet på.

Litteratursociologisk fortæller forlagshistorien os altså to ting. For det første, at der var kamp om de yngre forfattere, der trak litteraturen i en ny, moderne retning. Man investerede i den kulturelle kapital, som disse forfattere tilførte forlaget, idet den kulturelle kapital affødte symbolsk kapital. Et anerkendt forlag skulle naturligvis have litterært anerkendte forfattere. Mest markant var overbudssituationen mellem Det nordiske forlag og Gyldendal, der overopheder markedet ved at tilbyde flere penge end vanligt. Men det var ikke blot en kamp om prestige, der var også økonomisk ræson i at huse litterære galionsfigurer. Det vidner Reitzels misvedligeholdte litterære renommé om. Mens Gyldendal satte sig på flere af gennembrudsforfatterne – blandt andre Georg Brandes, Henrik Ibsen, Alexander Kielland, Jonas Lie og Bjørnstjerne Bjørnsson – var Reitzels katalog stadig spækket med guldalderlitteratur, mens det skortede på relevante samtidsforfattere. Som Frøland udtrykker det: “forlaget havde ringe forbindelse med nutiden og næsten ingen med fremtiden” (p. 118). Den mest markante undtagelse var Sophus Schandorph, men i 1890’erne forlader Schandorph dog Reitzel, sådan som Karl Gjellerup havde gjort det årtiet før.

For det andet fortæller forlagshistorien os, at selvom kulturel kapital var godt for forlagenes selvforståelse og promovning, var økonomisk kapital en tiltagende nødvendighed for at overleve i en tid, hvor forlag voksede sig store ved enten at fusionere med hinanden eller opkøbe konkurrenterne. Selvom Gyldendal i vid udstrækning var det moderne gennembruds forlag, positionerede forlagets romaner sig ikke kun i feltets autonome pol, men også i den heteronome. Eksempelvis lagde

forlaget navn til en række historiske romaner af H.F. Ewald, hvis litterære slægtskab med Georg Brandes og Henrik Ibsen mildest talt er begrænset. Til gengæld nød romanerne stor popularitet og var dermed garant for hyppige genoptryk (Frøland, 1969, p. 111). Desuden sad Gyldendal på en betragtelig del af tidens teologiske litteratur, herunder værker af guldalder-teologerne J.P. Mynster (1775-1854) og H.L. Martensen (1808-1884) (Jelsbak, 2015, p. 53). Gyldendals medvind på bogmarkedet skyldtes altså delvist forlagets evne til at indtage flere dele af det med sin brede udgivelsesportefølje. Forlaget investerede bredt i forfatterskaber med kulturel og økonomisk kapital, og denne risikospredning synes at være en del af opskriften på den succes, der gjorde forlaget til en institutionel magtfaktor i det litterære felt. Med til historien hører dog, at forlaget var begunstiget af at sidde på nogle af de moderne og velansete forfattere, som solgte allerbedst i perioden, herunder særligt de norske forfattere: Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson, Alexander Kielland og Jonas Lie (jf. Hansen og Purtoft, 2021, pp. 119–122). Ved at huse sådanne forfattere kunne forlaget både høste anerkendelse og økonomisk afkast.

Men hvordan fordeler romanproduktionen sig på forlagene? I afhandlingens femte kapitel, hvor jeg undersøgte religiøse tendenser i forbindelse med periodens forlag, blev forlagene inddelt i kategorier efter størrelse. Gyldendal fik sin egen kategori, da forlaget som sagt er periodens absolut største, mens de øvrige fem forlag, jeg netop har omtalt, blev kategoriseret som 'store forlag' (jf. 5.3). Kun Det nordiske forlag kommer i nærheden af Gyldendals niveau, hvad angår antallet af nye romanudgivelser i perioden, men det drejer sig kun om 1800-tallets sidste fem år, da denne produktivitet hverken findes hos Philipsen eller Ernst Bojesens forlag forud for fusionen i 1895. Når jeg omtaler de seks forlag som periodens største, skyldes det, at de sammenlignet med periodens ca. 120 andre forlag, er de største, men altså med Gyldendal i en ubetinget førerposition. Nedenfor ses forlagenes romanproduktion i perioden.

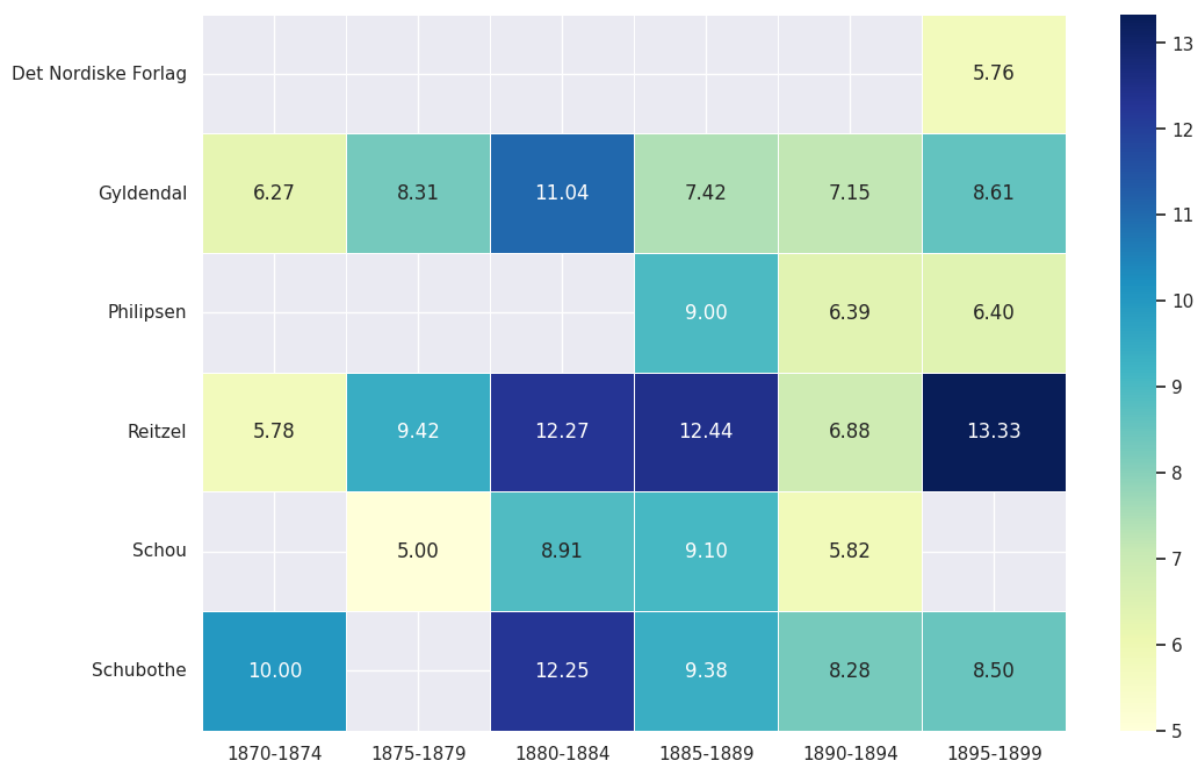
Forlag	Antal romaner
Gyldendal	221
Reitzel	63
Schubothé	57
Det nordiske forlag	47
Schou	40
Philipsen	31

Tabel 8.2: Kampen om bogmarkedet. Antallet af nye romaner udkommet hos de seks største forlag i perioden 1870-1899.

Selvom tabellen ikke entydigt afspejler de enkelte forlags virksomhed, idet der kun er medregnet nye romanudgivelser, antyder den alligevel et uligevægtigt magtforhold i periodens bogmarked. Tilsvarende indikerer antallet af romaner, at ingen af de seks forlagsinstitutioner udelukkende besætter det litterære felts autonome pol.

Det interessante er nu, hvordan forlagskampen ser ud, når man betragter den med en litterær tendens som prisme. Tematisk kan ægteskabet ikke entydigt henlægges til periodens moderne radikale forfattere, hvilket litteratursociologisk vil sige, at ægteskabets 'feltvirkning' går på tværs af den autonome pol og heteronome pol (jf. Sestoft, 2006, p. 167). I forrige kapitel argumenterede jeg desuden for, at ægteskabsbegrebet ikke udelukkende signalerer modernitet på grund af en bestemt (radikal) værdi, det tilskrives i perioden, men at det kvantitativt betragtet bliver en modernitetsmarkør ved de forhandlinger om ligestilling, begrebet afstedkommer (jf. 7.5). Denne pointe lader sig understøtte af kanon/arkiv-diskussionen inden for den digitale litteraturhistoriografi. Fx bemærker både Mark Algee-Hewitt inkl. medforfattere fra Stanfords Literary Lab og Ted Underwood, at de tendenser, man ser i kanonværker, typisk også findes i den glemte litteratur, om end tendenserne kan udfolde sig i forskellige tempi (Algee-Hewitt *et al.*, 2016, pp. 1–2; Underwood, 2019, p. 11). Med denne litteraturhistoriografiske betragtning in mente vil jeg hævde, at når vi ser en

forøget frekvens af ægteskaber i litteraturen, som udkommer på periodens seks store forlag, så skyldes den især (moderne) forhandlinger af ægteskabets status og legitimitet. Men hvilken temporalitet er det, vi ser hos periodens største forlag? Det kan følgende heatmap hjælpe med til at belyse. Her er ægteskabsdokumenterne delt ud på antallet af forlagenes samlede udgivelser inden for fem-års-intervaller.

Figur 8.1: Kampen om ægteskabet. Gennemsnit af ægteskabsdokumenter per roman hos de seks største forlag skaleret i fem-års-intervaller.

Ægteskabet træder (igen) særligt frem som litterær tendens i 1880'erne, og her går den på tværs af alle forlagene.¹⁰⁰ At tendensen i 1880'erne ikke begrænser sig til bestemte forlag, vidner om, at den indgår i kampen om bogmarkedet, idet alle forlag

¹⁰⁰ Selvom antallet af ægteskabsdokumenter her er skaleret til forlagenes romanfrekvens, er der dog et par felter, man skal være lidt varsom med at fortolke som udtryk for (eller som en del af) en tendens, idet empirien bag er begrænset. Det drejer sig om Schubothe i årene 1870-1874, hvor der kun udkommer to romaner, og hvor den ene af de to trækker gennemsnittet kraftigt op. Hos Schou udkommer der i perioden 1875-1879 ligeledes kun to romaner, mens Reitzel kun når at udgive tre romaner i sidste halvdel af 90'erne, før forlaget opkøbes af Gyldendal, og hvor den ene af de tre trækker gennemsnittet markant op.

udbyder litteratur, der tager ægteskabet til (kritisk) behandling. Hos Reitzel og Gyldendal begynder tendensen forud for 1880'erne, hvilket er interessant, da det som sagt drejer sig om hhv. guldalderens og det moderne gennembruds vigtigste forlag. Trods det forlagshistoriske tronskifte synes Reitzel konkurrencedygtig, hvad angår periodens ægteskabslitteratur, hvilket måske skal tolkes som et forsøg på at vinde tabt terræn tilbage. Hos Schubothé fortsætter tendensen – lettere svækket – ind i 1890'erne, mens man også kan argumentere for, at Gyldendal bidrager til fortsat at holde den i live. Taget forlagets størrelse i betragtning er det gennemsnitlige antal ægteskaber højt, især i periodens sidste fem år.

Heatmap-grafen blotlægger således forlagskampen med udgangspunkt i en specifik litterær tendens og dens temporalitet. Tendensen er mest tydelig i første halvdel af 1880'erne, hvor den hos Gyldendal tegnes af så forskellige forfattere som H.F. Ewald, Adda Ravnkilde og John Paulsen, mens det hos Reitzel især drejer sig om Kristian Winterhjelm og Kristian Gløersen. I den samme fem-års-periode tegnes tendensen hos Schubothé af særligt Vilhelm Østergaard og Johanne Schjørring. De fleste af disse forfattere har på et tidspunkt været nævnt i afhandlingen, og for en bourdieusk betragtning er der tale om en blanding af forfattere, der befinder sig i den heteronome pol, og forfattere, som (uden held) aspirerer til periodens avantgarde (jf. Bourdieu, 1997, pp. 70–73). De enkelte forfatteres positioneringer reflekterer samlet set forlagene som institutioner i det litterære felt, dvs. i hvilket omfang forlagene investerer i hhv. kulturel og økonomisk kapital. De mest interessante tilfælde er dog dem, hvor forfatterens positionering tydeligt markerer et forlags orientering i feltet, dvs. når et forlag jagter symbolsk kapital. Som Bourdieu skriver:

Man må forestille sig en række agenter og institutioner som er involveret i de litterære kampe. Disse agenter og institutioners strategier, dvs. deres positioneringer (som kan være specifik og fx dreje sig om stilistik, eller non-specifik og fx dreje sig om politiske og etiske spørgsmål etc.), afhænger af den position de indtager i feltets struktur, dvs. i fordelingen af specifik symbolsk kapital [...]. Denne position gør dem tilbøjelige til enten at bevare eller forandre denne

fordelingsstruktur, og altså til enten at videreføre eller omvælte de gældende spilleregler i feltet (Bourdieu, 1997, pp. 67–68).

Hvis man overfører denne betragtning til heatmap-visualiseringen, er det især Philipsens udgivelser i 1890'erne og Det nordiske forlag, som springer øjnene, da ægteskabet tematisk synes at være en mere perifer tendens her. Det tyder med andre ord på, at den moderne profil, som Philipsen forsøger at anlægge, ikke levner megen plads til fx ægteskabskritik (og måske ikke problemdebat i det hele taget). Med denne relancering henter forlaget symbolsk kapital ved at tilknytte en ældre og etableret forfatter som Henrik Pontoppidan. Men ved også at udgive unge forfattere som Knut Hamsun og Johannes Jørgensen synes forlaget investeret i at 'omvælte de gældende spilleregler i feltet', dvs. at ændre feltets fordeling af symbolsk kapital. Det samme gør sig gældende for Det nordiske forlag, hvor ægteskabet er et markant mindre frekvent tema i forlagets udgivelser end hos Gyldendals og Schuboths i samme interval.¹⁰¹ Som en ny, ambitiøs satsning, der har til hensigt at udfordre Gyldendals dominans af bogmarkedet, skal Det nordiske forlag positionere sig i opposition til det litterære felts herskende normer. Det skal demonstrere, at symbolsk kapital ikke vindes ved gårsdagens litterære trends. I bourdieusk forstand er Gyldendal mere tilbøjelig til at bevare feltets fordeling af symbolsk kapital, mens Det nordiske forlag er disponeret til at forandre fordelingsstrukturen. I de positioneringer sidstnævnte kræver, er der ikke længere plads til ægteskabet som et centralt tema.

Med afsæt i forlagene fortæller tallene og visualiseringen således historien om litteraturens udvikling i to tempi for nu at vende tilbage til Algee-Hewitts og Underwoods pointe. Vi ser den hurtige udvikling, hvor nye litterære tendenser i løbet af få år afløser sine forgængere, hvor yngre forfattere forsøger at positionere sig i opposition til de etablerede, og hvor forlagenes aktie i generationsopgøret snarere handler om symbolsk anerkendelse end om kortsigtet økonomisk afkast. Men vi ser også den

---

¹⁰¹ Gyrithe Lemches *Folkets Synder* er dog en bemærkelsesværdig outlier, eftersom det er en af de romaner i perioden, hvor ægteskabet er mest fremtrædende (jf. 8.2).

langsomme udvikling, hvor litterære tendenser lever videre og fortsat finder både forlag og læsere. Selvom feltlogikken måske er en anden i slutningen af perioden end i begyndelsen, må vi som litteraturhistorikere ikke glemme, at litterære tendenser ikke nødvendigvis forsvinder, i det øjeblik nye kommer til.

Konklusioner og diskussioner

I løbet af denne afhandling har jeg præsenteret et væld af grafer, lister og tekstsegmenter i undersøgelsen af litteraturhistoriske modernitetsprocesser i perioden 1870-1899. Her vil jeg samle op på de væsentligste resultater og efterfølgende diskutere nogle af de litteraturhistoriske perspektiver, som min datadrevne afhandling åbner.

Sammenfatning

I afhandlingens første af fire dele præsenterede jeg dens teoretiske, metodiske og empiriske grundlag. Kapitel 1 begyndte med en introduktion til den sprogteknologi, vi i dag omtaler som AI, og denne fulgtes op af en præsentation af nogle af de centrale aktører inden for forskningsfeltet digitale litteraturstudier, som afhandlingen er inspireret af. I den resterende del af kapitlet præsenterede jeg afhandlingens teoretiske ståsted, nemlig den tyske begrebshistorie. Jeg diskuterede flere af disciplinens teoretiske aksiomer samt belyste, hvordan begrebet betragtes i spændingsfeltet mellem ord og kontekst, sprog og virkelighed, mens jeg løbende reflekterede over, hvordan en digital udgave af begrebshistorie teoretisk er stillet. En central pointe var, at disciplinens teoretiske udfordringer ikke burde overskygge dens analytiske potentiale – heller ikke i en digital sammenhæng. Kapitel 2 indledtes med en videnskabsteoretisk diskussion af forholdet mellem 'korpus' og 'arkiv', og i forlængelse heraf præsenteredes MeMo-korpusset, som afhandlingen bygger på. Herefter gav jeg et overblik over de forskellige metoder, som afhandlingen gør brug af, og som kan inddeles i hovedgrupperne: tekstklassifikation (superviseret maskinlæring), topic modeling (usuperviseret maskinlæring) og en supplerende nærlæsningsstrategi, som jeg har valgt at kalde segmenteret læsning.

I afhandlingens anden del undersøgte jeg skæbnebegrebet. Kapitel 3 åbnedes således i kritisk dialog med den tidligere forskning, hvor jeg argumenterede for, at skæbnen ikke bare kan betragtes som et (historisk) begreb, men at et begrebshistorisk perspektiv på skæbnen kan belyse nogle af de ideologiske og sociale brydninger, som overgangen til moderniteten medførte. I forlængelse heraf præsenterede jeg en række ismer – fatalisme, determinisme, kompatibilisme og indeterminisme – som knytter sig til skæbnen. Kapitlet blev afrundet af et kategorisk skel mellem skæbnebegrebets moderne og førmoderne side, som tog udgangspunkt i en brandesiansk skelnen mellem metafysiske og sekulære verdensforståelser. I kapitel 4 omsatte jeg disse betragtninger til en kvantitativ undersøgelse. Kapitlet indledtes med en beskrivelse af, hvordan jeg har grebet undersøgelsen af skæbnen an, dvs. hvordan den er blevet omsat til maskinlæringsopgaven tekstklassifikation. Efter en redegørelse for annotationsprocessen fulgte en række segmenterede læsninger, der viste, at begrebets førmoderne sider ofte kommer til udtryk i refleksioner over forholdet mellem Gud og skæbnen. Omvendt relaterede de moderne sider af skæbnen sig især til periodens sociale strukturer og samfundets generelle forfordeling af kvinderne, dvs. at skæbnen her har en socialdeterministisk karakter. I slutningen af kapitlet kvantificerede jeg skæbnen, og undersøgelsen viste dels, at de førmoderne skæbneopfattelser sammenlagt var i overtal i perioden, dels, at over de sidste 20 år af perioden fulgtes de moderne og førmoderne skæbneopfattelser til gengæld ad.

Afhandlingens tredje del lagde sig i forlængelse af den forrige ved mere indgående at behandle religionen og sekulariseringen i perioden. I kapitel 5 undersøgte jeg religionens udbredelse og omfang, og her viste mine frekvensanalyser, at religionen især kunne lokaliseres i to undergenrer i korpusset, som samtidig udgjorde hhv. nye og traditionelle æstetiske alternativer til den moderne og samfundsorienterede roman, nærmere bestemt skolelærerlitteraturen og de historiske romaner. Derudover viste mine kvantitative analyser, at periodens tematisk set mest religiøse litteratur blev udgivet på de små forlag, mens 1890'erne generelt tegnede sig for religionens

genkomst i disse litteraturhistoriske grupperinger. Jeg argumenterede for, at sidstnævnte skyldtes et religiøst efterskælv afstedkommet af religionskritikken, og at politiseringen af religionsbegrebet dermed indebar en forskudt temporalitet: at mens religionskritikken stilnede af, koncentreredes religionen i bestemte dele af litteraturen. Kapitlet blev afrundet af en segmenteret læsning, der tog afsæt i de romaner, hvor Gud er mest til stede, hvilket bl.a. blotlagde de sidenhen fuldkommen glemte missionsromaners opgør med periodens fritænkeri. I kapitel 6 undersøgte jeg sekulariseringsprocessen i perioden, men da sekularisering ikke er et ord, som indgår i romanernes vokabular, forsøgte jeg at belyse begrebet fra andre vinkler, bl.a. ved en sentimentanalyse og en regressionsanalyse af de religiøse dokumenter samt ved en komparativ frekvensanalyse af omfanget periodens præster og læger forstået som repræsentanter for hhv. et gejstligt og et verdsligt verdenssyn. Resultaterne kan kortfattet opsummeres som, at religionen domineres af negative sentimente, at religionens omfang daler over tid, og at den moderne figur 'lægen' fylder mere end den traditionelle autoritetsfigur 'præsten' gennem store dele af perioden. Derfor argumenterede jeg afslutningsvis for, at selv med min undersøgelses omfattende og heterogene empiri synes sekulariseringsprocessen at være tydelig i perioden.

I afhandlingens fjerde og sidste del undersøgte jeg ægteskabsbegrebet i sammenhæng med periodens problemdebat og tendenslitteraturen som fænomen. Kapitel 7 tog afsæt i 1880'ernes sædelighedsfejde, som jeg sammenholdt med ægteskabsbegrebets frekvens i korpusset. Resultatet viste, at der var grund til at betragte 1880'erne som ægteskabets årti, idet det relativt set er mest fremtrædende i disse år. Men med til denne historie hørte dog, at ægteskabet i absolutte tal er langt mere frekvent i 1890'erne. Selvom tendenslitteraturen traditionelt betragtes som en 'firsering', fremhævede jeg ved hjælp af en segmenteret læsning, at sædelighed og ægteskabsbegrebet stadig gør hinanden følge i halvfemserne. I kapitlets anden del vendte jeg blikket mod spørgsmålet om kvindens underkuelse og emancipation, navnlig spørgsmålet om, hvorfor de frigjorte kvindelige karakterer – 'Ibsen-kvinderne' –

nærmest udelukkende kan henregnes til mandlige forfatterskaber. Mine kvantitative analyser pegede i retning af, at i romanerne af de kvindelige forfattere findes både et større engagement i og en mere negativ indstilling over for ægteskabet end i romanerne af deres mandlige kolleger. I kapitel 8 anlagde jeg et mere sociologisk blik på ægteskabet. I første omgang indirekte ved at fremdrage ægteskabssegmenter, der metarefleksivt peger ud af romanernes fiktive universer og mod deres litteraturhistoriske kontekst, dvs. mod tendenser i samtidslitteraturen. Dernæst bevægede jeg mig fra tekst til paratekst, idet jeg undersøgte værkernes titler i sammenhæng med ægteskabets frekvens i romanerne. Her tegnede en tydelig tendens sig ved, at især kvinder – navngivne som anonyme – indgik i titlerne, hvilket jeg fremhævede både kunne tolkes som en socialhistorisk samtidskritik og en markedsspecifik kodning af en litterær tendens. Afslutningsvis bevægede jeg mig ud i bogmarkedskonteksten omkring romanerne med fokus på periodens forlagskamp og stadig med afsæt i ægteskabet som tendens i perioden. Her gav analysen indikationer på, at feltlogikken i løbet af perioden ændrede sig, således at en socialt engageret litteratur ikke længere afspejlede eller affødte symbolsk kapital. I tilfældet med ægteskabet var det i hvert fald tydeligt, at de nye ambitiøse forlagssatsninger gik en anden vej end deres etablerede konkurrenter.

Sammenlægger man resultaterne, er afhandlingens to væsentligste konklusioner: at slutningen af 1800-tallet er moderne kvantitativt betragtet, og at litterær udvikling og afvikling i perioden omvendt ses i forskellige tempi. Disse overordnede forhold vil jeg nu diskutere.

Et moderne gennembrud?

Den mest genkommende litteraturhistoriske betegnelse for perioden 1870-1900 er det moderne gennembrud, hvilket Hans Hertel bemærker i 2004 (Hertel, 2004, p. 19). Men det er ikke den eneste betegnelse, der er blevet påhæftet perioden. Her vil jeg nævne et par andre forslag, der kommenterer periodens angivelige modernitet. Først

kan man nævne “det moderne sammenbrud”, som Knud Bjarne Gjesing foreslår efter bl.a. at have fremhævet, hvordan “en kynisk eller fortvivlet nihilisme” omkring århundredeskiftet er en logisk konsekvens af naturalismens menneskesyn (Gjesing, 2015, pp. 76–77).¹⁰² Kvantitativt betragtet er det desuden interessant, hvordan Gjesings opgør med periodebetegnelsen flere gange hæfter sig ved gennembruddets (begrænsede) omfang. Han skriver fx, at Brandes med *Det moderne Gjennembruds Mænd* kun kunne samle “en fåtallig hær” (p. 64), og at til trods for “regimentets overskuelige størrelse” var det svært at holde samling på tropperne (p. 65). Hermed får Gjesing indirekte pointeret, at litteraturhistorisk skrivning ikke kun handler om kvalitet, men også om kvantitet. Mens Gjesing ønsker at så tvivl om det moderne gennembrud som litteraturhistorisk konstruktion, har Flemming Lundgreen-Nielsen i stedet foreslået at fremdatere gennembruddet. Det sker i en voluminøs – og overvejende kritisk – anmeldelse af tre bøger om Georg Brandes og perioden. Lundgreen-Nielsen antyder, at i de sidste 30 år af 1800-tallet lader modernitetens gennembrud endnu vente på sig, idet han afslutter anmeldelsen ved lakonisk at foreslå en anden periodebetegnelse:

På baggrund af selv de trofastes vidnesbyrd om splittelser og skrøbeligheder ved Det moderne Gjennembrud burde man måske snarere kalde perioden Den moderne overgang. Og så betegne tiden omkring 1900 med Johs. V. Jensen og hans samtidige som det definitive gennembrud af modernitet [...] (Lundgreen-Nielsen, 2006, p. 218).

På en anden og sociologisk baggrund har Sven Møller Kristensen også fremhævet at gennembruddet burde fremdateres, omtrent de 20 år, som det tog for at gennembruddets idéer mistede deres sociale og politiske brod, og for at et nyt og omfavnende publikum kunne vokse frem (Kristensen, 1945, pp. 207–209). Dermed har vi altså tre

---

¹⁰² Betegnelsen “det moderne sammenbrud” har Gjesing overtaget fra tidehvervspræsten Søren Krarup, der i 1984 udgav en bog af samme navn. Derved skriver Gjesing sig ind i en gammel tradition for antikulturradikal kritik af det moderne gennembrud, som blev indstiftet af Harald Nielsen (1879-1957).

forskellige og ikke-traditionelle bud på, hvad 'det moderne gennembrud' er for en litteraturhistorisk størrelse: et sammenbrud efter en i øvrigt ikke udpræget moderne periode (Gjesing), en overgangsperiode til modernitetens egentlige gennembrud tegnet af en ny forfattergeneration (Lundgreen-Nielsen) og en periode med forsinket litterær gennemslagskraft (Kristensen). På baggrund af mine undersøgelser ville det være urimeligt kategorisk at afvise de tre anfægtelser af periodens modernitet. Jeg har hverken undersøgt naturalismens omfang i perioden (jf. Gjesing) eller undersøgt perioden på den anden side af århundredeskiftet (jf. Lundgreen-Nielsen), mens mine undersøgelser ikke tager afsæt i et korpus, der afspejler læsevaner (jf. Kristensen).¹⁰³ Dertil kommer, at modernitetsprocesser kan komme til udtryk på væsentligt flere måder, end dem jeg her har undersøgt (jf. Hertel, 2004, pp. 24–46). Når det er sagt, tegner der sig en forholdsvis klar konklusion på min afhandling: de sidste årtier af 1800-tallets litteraturhistorie er overvejende moderne. Mine kvantitative studier antyder, at de verdslige sider af skæbnebegrebet begynder at følges med de metafysiske ditto i begyndelsen af 1880'erne. Samme årti markeres desuden af et kvantitativt højdepunkt for litteraturens livtag med ægteskabet og alle de ligestillingsproblematikker, der følger med. Jeg argumenterede i afhandlingen for, at ægteskabsbegrebet ikke burde ses som modernitetsmarkør pga. nogle af dets progressive betydningslag, men alene af den grund, at det er et begreb, som står i centrum for en (moderne) diskussion om ligestilling, der er – har vi set – kvantitativt udslagsgivende. Denne betragtning lader sig støtte af en begrebshistorisk pointe, jeg brugte andetsteds i afhandlingen, nemlig at ægteskabsbegrebet politiseres i perioden, dvs. at der udspiller sig en semantisk og politisk kamp om begrebets betydning, hvilket er en proces, som kendetegner begreber i moderniteten (jf. Marjanen, 2023, pp. 55–56). Sekulariseringen i perioden er til gengæld sværere at datere ud fra tallene, idet det krævede forskellige analytiske greb at modellere begrebet *ex post*. Den er dog til stede i et omfang, der gør, at 'religionens genkomst' i 1890'erne ikke formår at præge det samlede billede,

---

¹⁰³ Angående sidstnævnte se (2.1).

der udtrykker religiøs regression. Jeg skal ærligt indrømme, at dette ikke var den konklusion, jeg forventede at nå frem til, da projektet tog sin begyndelse. Faktisk havde jeg en umiddelbar antagelse om, at periodens modernitetsprocesser ville være perifere fænomener, når litteraturen betragtedes i stor skala.

Når jeg alligevel er tilbageholdende med at kalde perioden det moderne gennembrud – i bestemt ental – skyldes det blandt andet, at mine begrebslige måleenheder ikke udelukker muligheden for, at moderniteten kvantitativt kan tilbagedateres. Fx bør ægteskabsbegrebet undersøges digitalt i den forudgående periode med særligt henblik på 1850'erne, hvor Mathilde Fibigers *Clara Raphael* (1851), Camilla Colletts *Amtmandens Døttre* (1854-55) og Fredrika Bremers *Hertha* (1856) står centralt i tematiseringen af kvindernes vilkår (jf. Holst, 1985). Sætter disse romaner kvantitative spor?

Desuden kan det ikke afvises, at sekulariseringen er kvantitativt registrerbar i guldalderen. I den seneste guldalder-monografi, *Dansk guldalder på afgrundens kant* (2023), har Johnny Kondrup fx viet et kapitel til behandlingen af 'det gudsforladte univers' i perioden (se Kondrup, 2023, pp. 89–105). Desuden har Lasse Horne Kjældgaard med *Sjælen efter døden* (2007) fremhævet, hvordan den sene guldalder (her: 1833-1849) tager forskud på det moderne gennembruds religionskritik. Særligt interessant i denne sammenhæng er, at Horne Kjældgaard påpeger, at forestillingen om sjælens udødelighed ikke kun kritiseres af lærde venstrehegelianere, men at den også er under afmontering i "dagligsproget", idet "udtrykkets betydningsområde" udvides og udvandes i perioden (Kjældgaard, 2007, p. 19). Med andre ord udpeger Horne Kjældgaard en sproglig sekulariseringsmarkør, der kan kvantificeres. Af samme årsag må det også undersøges, om verdslige skæbneopfattelser kommer til udtryk i guldalderen og i så fald, hvordan de tager sig kvantitativt ud sammenlignet med de metafysiske skæbneforståelser, som Knud Wentzel mener er karakteristiske for perioden (jf. Wentzel, 1970, p. 80).

Men jeg vil forlade disse oplæg til videre forskning i 1800-tallets modernitetsprocesser for igen at vende tilbage til afhandlingens resultater. Min undersøgelse viste nemlig også nogle af litteraturens temporale dynamikker, hvad angår litterær udvikling. De romantiske skæbneforestillinger – selv Nemesis – har et efterliv i slutningen af 1800-tallet, mens religionen fortætter sig i dele af den glemte litteratur og særligt efter, at den mest radikale religionskritik er drevet over. Religionens og især Indre Missions udbredelse i perioden i slutningen af 1800-tallet har forskningen naturligvis ikke været blind for. Her kan man bl.a. tænke på Hans Hertel, der fremhæver den aldrende Georg Brandes' beklagelser over, at han trods sit lange antiklerikale virke ikke har kunnet forhindre Danmark i at blive 'syv gange så helligt' og få 'fem gange så mange kirker' (Hertel, 2004, p. 39). Alligevel er religionens omfang så godt som ubehandlet litteraturhistorisk. Tilsvarende fortsætter ægteskabet som litterær tematik ind i 1890'erne, dvs. efter at både Brandes og store dele af litteraturhistorieskrivningen har vendt gennembrudsprogrammet ryggen.

Maskiner, mennesker og meninger

En væsentlig diskussion, som min eksplorative og eksperimenterende metode giver anledning til, omhandler de videnskabsteoretiske aspekter af brugen af maskinlæring i litteraturhistorieskrivningen. I den sammenhæng er David Perkins' litteraturhistoriografiske kernetekst *Is Literary History Possible?* (1992) et genbesøg værd. Perkins' berømte og paradoksale svar på bogens titel er som bekendt: nej, litteraturhistorier kan ikke skrives på en 'intellektuelt' overbevisende måde, men de er stadig nødvendige at læse – og underforstået at skrive (Perkins, 1992, p. 17). Før Perkins konkluderer, at litteraturhistorie ikke er mulig, gør han sig dog nogle – ofte oversete – betragtninger, som er interessante i forhold til de digitale litteraturstudier. Han skriver nemlig, at spørgsmålet om, hvorvidt litteraturhistorie er mulig, i virkeligheden er et spørgsmål om, hvor plausibelt man kan fremstille den. Spørgsmålet om plausibilitet kan kun besvares af et 'mere' eller 'mindre', og besvarelsen baserer sig på en "social konsensus" (Perkins, 1992, pp. 16–17). Denne pointe sætter han

yderligere på spidsen: “*Plausibility* must ultimately mean plausibility for me and for whoever thinks as I do” (p. 17). Selvom det sidste udsagn er åbenlyst provokerende, resonerer synspunktet generelt med feltets forestillinger og selvbillede, idet litteraturhistoriografi kan betragtes som et forsøg på at sandsynliggøre bestemte udlægninger af fortiden snarere end en endegyldig fremlæggelse af dem som kendsgerninger (jf. Horne Kjældgaard, 2022, p. 61). I denne henseende vil jeg mene, at de digitale litteraturstudier bringer noget videnskabsteoretisk nyt med sig. Ved at inddrage maskinlæringsalgoritmer tilføjes litteraturhistorieskrivningen en anden type sandsynlighed end plausibilitet, nemlig den statistiske sandsynlighed, dvs. probabilitet. Med andre ord giver digitale metoder og sprogmodeller litteraturhistorikeren mulighed for at betragte litterære mønstre som – mere eller mindre – statistisk sandsynlige forhold. Dette betyder naturligvis ikke, at de digitale litteraturhistorier sniger sig uden om Perkins’ plausibilitetskriterium. Maskinlæring tilbyder trods alt ikke objektive kendsgerninger om den litterære fortid. Men modellerne kan dog insistere på litteraturhistoriske mønstre, som er svære at ignorere, når først de er blevet anskueliggjort og lader sig reproducere. Sagt på en anden måde får Perkins’ plausibilitetskriterium en anden karakter, når maskinlæring indgår i det litteraturhistoriske generaliseringsarbejde. Plausibilitet handler således ikke længere kun om ‘social konsensus’, men også om korrespondancen mellem menneske og maskine.

Selvom min afhandling i flere tilfælde har bakket op om den ‘sociale konsensus’ i 1800-tallets litteraturhistorieskrivning, har den også afvejet på flere punkter, idet den som sagt har vist flere kvantitative mønstre, som peger i en anden retning end hypoteser, der støtter sig på mindre empiri. I denne sammenhæng er en af Perkins’ øvrige litteraturhistoriografiske indvendinger interessant. Han fremhæver nemlig, at de forfattere, som ikke ønsker at distancere sig til deres forgængere, udgør et problem for litteraturhistorieskrivningen, da litteraturhistorier er fortællinger om forandringsprocesser. Når forfattere blot ønsker at ligne deres forgængere, “tæller de ikke” (Perkins, 1992, p. 163). Her har de digitale litteraturstudier en ubetinget fordel,

og jeg vil igen henlede opmærksomheden til Stanfords Literary Labs og Ted Underwoods fællestese, at de tendenser, vi ser i kanonlitteraturen, typisk også er til stede i den glemte litteratur. For en samlet betragtning synes litteraturen at udvikle sig i samme retning, men i forskellige hastigheder (Algee-Hewitt *et al.*, 2016, pp. 1–2; Underwood, 2019, p. 11). Hvorvidt og i hvilket omfang denne ‘samtidig af det usamtidige’ (Koselleck, 1972, p. XXI) gør sig gældende for skandinaviske forhold, må komme an på en prøve, men de digitale litteraturhistorier giver netop mulighed for at skildre et mere nuanceret billede af den litterære udviklings temporalitet. I min optik har litteraturhistorieskrivningen både til opgave at spore litterær fornyelse og at følge de (forældede) litterære konventioner til dørs. Min afhandling viser således på den ene side, at nogle af de modernitetsprocesser, vi forbinder med slutningen af 1800-tallet, sætter sig igennem i litteraturen – også i en langt større skala end hidtil undersøgt. På den anden side har min afhandling anskueliggjort, at selvom nye livs-syn og litterære trends finder ind i litteraturen, har de gamle et betydeligt efterliv. Derfor skal afhandlingen også læses som et gennemgående argument for at fortælle historien om litteraturens langsomme udvikling.

Litteraturliste

Aarseth, A. (2009) 'Det moderne gjennombrøtet i mediehistorisk perspektiv', *Edda*, 96(3), pp. 226–237.

Aaslestad, P. (2009) 'Amalie Skrams asylromaner revisited', *Edda*, 96(1), pp. 53–64.

Aggersborg, P. (1887) 'Det sædelige Lighedskrav', *Kvinden og samfundet*, 3(5), pp. 105–108.

Albertius, C. (1876) *Klokken i Rosendal*. København: A. Behrends Forlag.

Algee-Hewitt, M. *et al.* (2016) 'Canon/Archive. Large-scale Dynamics in the Literary Field', *Pamphlets of the Stanford Literary Lab*, Pamphlet 11.

Algee-Hewitt, M., Heuser, R. og Moretti, F. (2015) 'On Paragraphs. Scale, Themes, and Narrative Form', *Pamphlets of the Stanford Literary Lab*, Pamphlet 10.

Al-Laith, A. *et al.* (2024) 'Development and Evaluation of Pre-trained Language Models for Historical Danish and Norwegian Literary Texts', i *Proceedings of the 2024 Joint International Conference on Computational Linguistics, Language Resources and Evaluation (LREC-COLING 2024)*. European Language Resources Association (ELRA), pp. 4811–4819.

Al-Laith, A. *et al.* (2023) 'Sentiment classification of historical Danish and Norwegian literary texts', i *Proceedings of the 24th Nordic Conference on Computational Linguistics (NoDaLiDa)*. Association for Computational Linguistics (ACL), pp. 324–334.

Amundsen, A.B. og Laugerud, H. (2001) *Norsk fritenkerhistorie 1500-1850*. Oslo: Humanist forlag.

Andersen, A.T. (2015) 'Loven om aktion og reaktion. Den dualistiske skabelon i brandesiansk litteraturhistorieskrivning', i K. Garne og J.C. Nord (red.) *Efter Georg. Virkningshistoriske livtag med brandesianismen*. Aarhus: Forlaget Munch & Lorenzen, pp. 28–58.

Andersen, L. (2013) *Scavenius-affæren. En historie om privatliv, politik og moral i 1800-tallets København*. Aalborg: Universitetsforlag.

Andersen, V. (1924) *Den danske Litteratur i det nittende Aarhundredes første Halvdel*. København: Gyldendal (*Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. 3).

Andersen, V. (1925) *Den danske Litteratur i det nittende Aarhundredes anden Halvdel*. København: Gyldendal (*Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. 4).

Aristoteles (1991) 'De Interpretatione; eller om fortolkning', oversat af H. Roer, *Almen Semiotik*, 3, pp. 11–38.

Asad, T. (2001) 'Reading a Modern Classic: W. C. Smith's "The Meaning and End of Religion"', *History of Religions*, 40(3), pp. 205–222.

Asad, T. (2003) *Formations of the Secular. Christianity, Islam, Modernity*. Stanford: Stanford University Press.

Bak, K. (2023) 'Kulturminnet avförtrollat? Sekularisering och resakralisering i Carl Snoilskys Svenska bilder (1872–1897)', i A. Gröger, J. Schiedermaier og F. Schlichtkrull (red.) *Säkularisierung erzählen. Entwürfe skandinavischer Literatur um 1900*. Baden-Baden: Rombach Wissenschaft, pp. 123–151.

Bang, H. (2001) *Realisme og Realister / Kritiske Studier og Udkast*. Redigeret af S. Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Borgen.

Barker, C. (2019) 'JS Mill on Nineteenth Century Marriage and the Common Law', *Law, Culture and the Humanities*, 15(1), pp. 106–126

Barnes, J. (2001) *The Presocratic Philosophers*. London: Routledge.

Bender, E.M. *et al.* (2021) 'On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? 🦜', i *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '21)*. Association for Computing Machinery (ACM), pp. 610–623.

Benzon, P.E. (1896) *Det sjette Bud*. København: Gyldendal.

Behrend, A. (1871) *Hulda. Eller den hemmelige Dame i Paris*. København: A. Behrends Forlag.

Berofsky, B. (2016) 'Classical Compatibilism', i K. Timpe, M. Griffith og N. Levy (red.) *The Routledge Companion to Free Will*. New York: Routledge, pp. 41–51.

Bierfreund, T. (1898) *Forgangen Nat*. København: Gyldendal.

Bjerring-Hansen, J. (2015) *Ludvig Holberg på bogmarkedet. Studier i 'Peder Paars' og den litterære kultur i 1700- og 1800-tallet*. København: Museum Tusulanum.

Bjerring-Hansen, J. *et al.* (2022) 'Mending Fractured Texts. A Heuristic Procedure for Correcting OCR data', i *Proceedings of the 6th Digital Humanities in the Nordic and Baltic Countries Conference (DHNB)*, pp. 177–186.

Bjerring-Hansen, J. og Jelsbak, T. (2010) 'Introduktion', i J. Bjerring-Hansen og T. Jelsbak (red.) *Boghistorie*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, pp. 7–40.

Bjerring-Hansen, J. og Rasmussen, S.Ø. (2023) 'Litteratursociologi og kvantitative litteraturstudier. Den historiske roman i det moderne gennembrud som case', *Passage*, 38(89), pp. 171–189.

Bjerring-Hansen, J. og Wilkens, M. (2023) 'Deep distant reading: The rise of realism in Scandinavian literature as a case study', *Orbis Litterarum*, 78(5), pp. 335–352.

Bjørnson, B. (1883) *En Hanske*. København: Gyldendal.

Blei, D.M., Ng, A.Y. og Jordan, M.I. (2003) 'Latent Dirichlet Allocation', *Journal of Machine Learning Research*, 3, pp. 993–1022.

Boasson, F. og Malvik, A.S. (2019) 'Digital humaniora, mediehistorie og litterære subjektivitetsuttrykk. Om forholdet mellom norsk litteratur og utviklingen av den kommersielle pressen 1855–1900 i et DH-perspektiv', *Norsk litteraturvitenskapelig tidsskrift*, 22(2), pp. 146–167.

Bode, K. (2018) *A World of Fiction. Digital Collections and the Future of Literary History*. Michigan: University of Michigan Press.

Bode, K. (2023) 'What's the Matter with Computational Literary Studies?', *Critical Inquiry*, 49(4), pp. 507–529.

Bödeker, H.E. (1998) 'Concept – Meaning – Discourse. Begriffsgeschichte reconsidered', i I. Hampsher-Monk, K. Tilmans og F. van Vree (red.) *History of Concepts. Comparative Perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 51–64.

Bödeker, H.E. (2011) 'Begriffsgeschichte as the History of Theory. The History of Theory as Begriffsgeschichte: An Essay', i Fernández Sebastián Javier (red.) *Political Concepts and Time. New Approaches to Conceptual History*. Santander: Cantabria University Press, pp. 19–44.

Bondesen, I. (1895) *Elskovs Kringelgang*. København: H. Hagerups Forlag.

Borup, M. (red.) (1939) *Georg og Edvard Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gyldendal.

Bourdieu, P. (1996) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Oversat af R. Nice. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bourdieu, P. (1997) 'Skitse til en videnskab om værker inden for kunst, kultur og videnskab', i *Af praktiske grunde. Omkring teorien om menneskelig handlen*. Oversat af H. Hovmark. København: Hans Reitzel, pp. 57–98.

- Boyden, M., Basirat, A. og Berglund, K. (2022) 'Digital Conceptual History and the Emergence of a Globalized Climate Imaginary', *Contributions to the History of Concepts*, 17(2), pp. 95–122.
- Boyd-Graber, J., Hu, Y. og Mimno, D. (2017) *Applications of topic models*. Boston: now (Foundations and Trends in Information Retrieval).
- Brandes, E. (1882) *Et Besøg*. København: P.G. Philipsens Forlag.
- Brandes, E. (1898) *Lykkens Blændværk*. København: Gyldendal.
- Brandes, G. (1869) 'Forord', i Stuart Mill, J., *Kvindernes Undersøgelse*. Oversat af G. Brandes. København: Gyldendal, pp. III–IX.
- Brandes, G. (1872) *Emigrantlitteraturen*. København: Gyldendal (Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur).
- Brandes, G. (1877) *Emigrantlitteraturen*. 2. udg. København: Gyldendal (Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur).
- Brandes, G. (1883) *Det moderne Gjennembruds Mænd*. København: Gyldendal.
- Brandes, G. (1903) *Samlede Skrifter*, bd. 13. København: Gyldendal.
- Brandes, G. (1907) *Levned*, bd. 2. København: Gyldendal.
- Bredsdorff, E. (1973) *Den store nordiske krig om seksualmoralen. En dokumentarisk fremstilling af sædelighedsdebatten i nordisk litteratur i 1880'erne*. København: Gyldendal.
- Broadwell, P.M. og Tangherlini, T.R. (2018) 'Confusing the Modern Breakthrough: Naïve Bayes Classification of Authors and Works', *Human IT*, 14(2), pp. 19–42.
- Brøndsted, M. (1958) *Digtning og skæbne. En studie i æstetisk determination*. København: Munksgaard.
- Brown, T. *et al.* (2020) 'Language models are few-shot learners', i H. Larochelle *et al.* (red.) *Advances in Neural Information Processing Systems* (NeurIPS). Curran Associates, Inc., pp. 1877–1901.
- Bruhn, M. (1889) *Et Ægteskab*. København: Gyldendal.
- Brunila, M. og LaViolette, J. (2022) 'What company do words keep? Revisiting the distributional semantics of J.R. Firth & Zellig Harris', i *Proceedings of the 2022 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies*. Association for Computational Linguistics (ACL), pp. 4403–4417.

- Brunner, O. (1984) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, bd. 5. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Bruun, L. (1890) *Emma Jonsson*. København: Andr. Schous Forlag.
- Bryant, R. og Knight, D.M. (2019) *The Anthropology of the Future*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buda, M., Maki, A. og Mazurowski, M.A. (2018) 'A systematic study of the class imbalance problem in convolutional neural networks', *Neural Networks*, 106, pp. 249–259.
- Busa, R. (2019) 'The Complete Works of St Thomas Aquinas on CD-ROM with Hypertexts', i J. Nyhan og M. Passarotti (red.) *One Origin of Digital Humanities. Fr Roberto Busa in His Own Words*. Cham: Springer International Publishing, pp. 143–147.
- Busk-Jensen, L. (1980) 'Psykiske strukturer i Amalie Skrams romaner', *Kultur og Klasse*, 39, pp. 15–44.
- Busk-Jensen, L. et al. (1985) *Dansk litteraturhistorie*, bd. 6. København: Gyldendal.
- Busk-Jensen, L. (2009) 'Kvindernes moderne gennembrud', i K.P. Mortensen og M. Schack (red.) *Dansk litteraturs historie*, Bd. 3. København: Gyldendal, pp. 156–182.
- Cao, Y. et al. (2023) 'Assessing Cross-Cultural Alignment between ChatGPT and Human Societies. An Empirical Study', i *Proceedings of the First Workshop on Cross-Cultural Considerations in NLP (C3NLP)*. Association for Computational Linguistics (ACL), pp. 53–67.
- Christensen, I. (1890) *En Søn*. København: Schubothe.
- Christensen, L. (2013) "'Jeg maa aldrig glemme Kierkegaard'", *Slagmark*, 68, pp. 17–32.
- Christensen, M.F. (2022) 'Strindberg's Representation of Anxiety in The Father. Between Naturalistic Determinism and Existential Indeterminism', *Scandinavian Studies*, 94(3), pp. 261–280.
- Cohen, M. (1999) *The Sentimental Education of the Novel*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Da, N.Z. (2019) 'The Computational Case against Computational Literary Studies', *Critical Inquiry*, 45(3), pp. 601–639.
- Dahl, P. (2021) 'Udgivelse af dansk litteratur 1800-1900', i J. Kondrup (red.) *Dansk Editions historie*, Bd. 3. København: Museum Tusulanum, pp. 161-294.

- Dahlerup, P. (1984) *Det moderne gennembruds kvinder*. 2. udg. København: Gyldendal.
- de Bolla, P. *et al.* (2019) 'Distributional Concept Analysis', *Contributions to the History of Concepts*, 14(1), pp. 66–92.
- Degn, K.N. *et al.* (2025) 'Unhappy Texts? A Gendered and Computational Rereading of The Modern Breakthrough', *Scandinavian Studies*, 97(2).
- Derczynski, L. *et al.* (2021) 'The Danish Gigaword corpus', i *Proceedings of the 23rd Nordic Conference on Computational Linguistics (NoDaLiDa)*. Association for Computational Linguistics (ACL), pp. 413–421.
- Devlin, J. *et al.* (2019) 'BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding', i *Proceedings of the 2019 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies, Volume 1 (Long and Short Papers)*. Association for Computational Linguistics (ACL), pp. 4171–4186.
- D'Ignazio, C. og Klein, L. (2020) '6. The Numbers Don't Speak for Themselves', i *Data Feminism*. Tilgængelig på: <https://data-feminism.mitpress.mit.edu/pub/chez9dfs5>.
- Dingstad, S. (2016) 'Ibsen and the Modern Breakthrough. The Earliest Productions of The Pillars of Society, A Doll's House, and Ghosts', *Ibsen Studies*, 16(2), pp. 103–140.
- Dingstad, S. (2021) 'Criticism', i N. Fulsås og T. Rem (red.) *Ibsen in Context*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 127–135.
- Dufoix, S. (2017) *The Dispersion. A History of the Word*. Oversat af I. Walker. Leiden & Boston: Brill.
- Eder, M., Rybicki, J. og Kestemont, M. (2016) 'Stylometry with R: A Package for Computational Text Analysis', *The R Journal*, 8(1), pp. 107–121.
- van Eijnatten, J. og Ros, R. (2019) 'The Eurocentric Fallacy. A Digital-Historical Approach to the Concepts of "Modernity", "Civilization" and "Europe" (1840–1990)', *International Journal for History, Culture and Modernity*, 7(1), pp. 686–736.
- E.K. (1882) *Elna*. København: H.C. Andersens Forlag.
- Enevoldsen, K. *et al.* (2023) 'Danish Foundation Models'. arXiv. Tilgængelig på: <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2311.07264>.
- Enevoldsen, K., Hansen, L. og Nielbo, K.L. (2021) 'DaCy. A Unified Framework for Danish NLP', i *CEUR Workshop Proceedings*, vol. 2989, pp. 206–216.
- Ewald, H.F. (1895) *Leonora Kristina*. København: Jacob Erslevs Forlag.

- Fenger, H. (1955) *Georg Brandes' Læreår*. København: Gyldendal.
- Fenger, H. (1957) *Den unge Brandes. Miljø, venner, rejser, kriser*. København: Gyldendal.
- Fernández Sebastián, J. (2011) 'Introduction. The Relevance of Conceptual History', i Fernández Sebastián Javier (red.) *Political Concepts and Time. New Approaches to Conceptual History*. Santander: Cantabria University Press, pp. 4–16.
- Fibiger, M. (1899) *Annina Hjelm*. København: Gyldendal.
- Firth, J.R. (1957) 'A Synopsis of Linguistic Theory, 1930-1955', i J.R. Firth (red.) *Studies in Linguistic Analysis*. Oxford: Basil Blackwell, pp. 1–53.
- Fischer, J.M. og Todd, P. (2015) 'Introduction', i J.M. Fischer og P. Todd (red.) *Freedom, Fatalism, and Foreknowledge*. New York: Oxford University Press, pp. 1–38.
- Fodstad, L.A. (2014) *Moderne gjennombrudd og sammenbrudd. Alexander L. Kiellands Jacob*. Oslo: Novus Forlag.
- Fogtmann, C.P. (1997) 'Vækkelse og helliggørelse rejste brænding i Vorupør', *Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred*, pp. 25–36.
- Fossat, S.B., Martinsen, L.K. og Skov, J.L. (2018) 'Kampen om kvinden. Begrebshistoriske perspektiver', *Kvinder, Køn & Forskning*, (4), pp. 18–32.
- Frøland, Aleks. (1969) *Bøger, bogsalg, boghandlere. Omkring 1875*. København: Forening for Boghaandværk.
- Frøland, Aleks. (1974) *Dansk boghandels historie 1482 til 1945*. København: Gyldendal.
- Fulsås, N. og Rem, T. (2017) *Ibsen, Scandinavia and the Making of a World Drama*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Furuland, L. (1971) *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Garton, J. (1993) *Norwegian Women's Writing 1850-1990*. London: Athlone.
- Gavin, M. et al. (2019) 'Spaces of Meaning. Conceptual History, Vector Semantics, and Close Reading', i M.K. Gold og L. Klein (red.) *Debates in the Digital Humanities 2019*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 243–267.
- Genette, G. (2009) *Paratexts. Thresholds of interpretation*. Oversat af J.E. Lewin. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gjellerup, K. (1879) *Det unge Danmark*. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Gjellerup, K. (1889) *Minna*. København: P.G. Philipsens Forlag.
- Gjesing, K.B. (2015) 'Det moderne sammenbruds mænd - og kvinder', i K. Garne og J.C. Nord (red.) *Efter Georg. Virkningshistoriske livtag med brandesianismen*. Aarhus: Forlaget Munch & Lorenzen, pp. 59–80.
- Gjesing, K.B. (u.å.) *Karl Gjellerup*. Arkiv for Dansk Litteratur. Tilgængelig på: <https://tekster.kb.dk/text/adl-authors-gjellerup-p-root#a3.1>.
- Gold, M.K. (2012) 'The Digital Humanities Moment', i M.K. Gold (red.) *Debates in the Digital Humanities*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. IX–XVI.
- Gold, M.K. og Klein, L. (2023) 'The Digital Humanities, Moment to Moment', i *Debates in the Digital Humanities 2023*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Goldberg, Y. (2017) *Neural Network Methods for Natural Language Processing*. Cham: Springer International Publishing.
- Grage, J. (2023) 'Das Tagebuch als Medium des Säkularisierungsnarrativs. Die ironische Bekehrung in Arne Garborgs Trætte Mænd (1891)', i A. Gröger, J. Schiedermaier og F. Schlichtkrull (red.) *Säkularisierung erzählen. Entwürfe skandinavischer Literatur um 1900*. Baden-Baden: Rombach Wissenschaft, pp. 101–120.
- Greasley, P.A. (red.) (2016) *Dictionary of Midwestern Literature. Volume 2: Dimensions of the Midwestern Literary Imagination*. Bloomington: Indiana University Press.
- Green, B. (2017) *Feminist Periodicals and Daily Life*. Cham: Springer International Publishing & Palgrave Macmillan.
- Gröger, A. og Schlichtkrull, F. (2023) 'Säkularisierung erzählen. Eine Einführung', i A. Gröger, J. Schiedermaier og F. Schlichtkrull (red.) *Säkularisierung erzählen. Entwürfe skandinavischer Literatur um 1900*. Baden-Baden: Rombach Wissenschaft, pp. 9–32.
- Grootendorst, M. (2022) 'BERTopic. Neural topic modeling with a class-based TF-IDF procedure'. arXiv. Tilgængelig på: <http://arxiv.org/abs/2203.05794>.
- Grundtvig, E. (1887) 'Nutidens sædelige Lighedskrav', *Kvinden og Samfundet*, 3(4), pp. 81–93.
- Hagemann, G. (2004) 'De stummes leir? 1800-1900', i I. Blom og S. Sogner (red.) *Med kjønnspektiv på norsk historie. Fra vikingtid til 2000-årsskiftet*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, pp. 135–226.

- Hamsun, K. (1960) 'Psykologisk Litteratur', i T. Hamsun (red.) *Paa Turné. Tre Foredrag om Litteratur av Knut Hamsun*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, pp. 47–74.
- Handesten, L. (2018) *Litteraturen rundt. Aktører i det litterære felt*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Hansen, E.R.T. (1898) *Edith Arensdorf*. København: Harald Fjellerups Boghandel.
- Hansen, H. og Purtoft, M. (2021) 'Publishing and Readerships', i N. Fulsås og T. Rem (red.) *Ibsen in Context*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 119–126.
- Haugan, J. (2014) *Dommedag og djelepakt. Henrik Ibsens forfatterskap – fullt og helt*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Heitmann, A. (2023) "'Liv for Liv". Säkularisierung, Emanzipation und Ethik in der Prosa Olivia Levisons', i A. Gröger, J. Schiedermaier og F. Schlichtkrull (red.) *Säkularisierung erzählen. Entwürfe skandinavischer Literatur um 1900*. Baden-Baden: Rombach Wissenschaft, pp. 279–299.
- Henriques, A. (1936) *Det danske skæbnedrama*. København: Povl Branner.
- Hershcovich, D. et al. (2022) 'Challenges and Strategies in Cross-Cultural NLP', i *Proceedings of the 60th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers)*. Association for Computational Linguistics (ACL), pp. 6997–7013.
- Hertel, H. (1973) 'Georg Brandes mellem socialdemokrater, marxister og kulturradikale', i H. Hertel og S.M. Kristensen (red.) *Den politiske Georg Brandes*. København: Hans Reitzel, pp. 192–307.
- Hertel, H. (1999) 'Agenten i Klareboderne og revolutionen i Købmagergade', i Hertel, H. *Litteraturens vaneforbrydere. Kritikere, forlæggere og lystlæsere – det litterære liv i Danmark gennem 200 år*. 2. udg. København: Gyldendal, pp. 181–188.
- Hertel, H. (2004) 'Nøddigt, men dog gerne – da Danmark blev moderne. Det nye samfund, det nye livssyn, det nye kulturliv 1870-1900', i H. Hertel (red.) *Det stadig moderne gennembrud. Georg Brandes og hans tid, set fra det 21. århundrede*. København: Gyldendal, pp. 19–48.
- Hilden, A. (2001) 'Athalia Schwartz', i J. Larsen, G. Ilsøe og H.R. Nielsen (red.) *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. København: Rosinante, pp. 291–292.
- Hjelm, R. (1875) *Københavnsk Zigeunerliv*. København: P. Olsens Forlag.
- Hjelm, R. (1876) *Ørkenens Slange*. København: P. Olsens Forlag.

- Hockey, S. (2004) 'The History of Humanities Computing', i S. Schreibman, R. Siemens og J. Unsworth (red.) *A Companion to Digital Humanities*. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd, pp. 1–19.
- Hodel, T. (2022) 'Supervised and Unsupervised. Approaches to Machine Learning for Textual Entities', i L. Jaillant (red.) *Archives, Access and Artificial Intelligence*. Bielefeld University Press, pp. 157–178.
- Hoffmann, J. *et al.* (2022) 'An empirical analysis of compute-optimal large language model training', i *Advances in Neural Information Processing Systems 35 (NeurIPS)*. Curran Associates, Inc., pp. 30016–30030.
- Holm, H.B. (1879) *Ambrosius*. København: Alex. Behrends Forlag.
- Holm, H.B. (1883) *Kitty eller Kirkeklokken i Farum*. København: Alex. Behrends Forlag.
- Holst, L. (1985) 'Kvindesag og kvindehelt. Den kvindelige udviklingsroman o. 1850', i L. Palmvig (red.) *Lysthuse. Kvindelitteraturhistorier*. Charlottenlund: Rosinante, pp. 169–200.
- Honnibal, M. *et al.* (2020) *spaCy. Industrial-strength Natural Language Processing in Python*. Zenodo.
- Horne Kjældgaard, L. (2022) 'Periodebegreberne i dansk litteraturhistorie. Hvad kan de bruges til?', i L. Handesten, J.H. Haarder og C. Schwartz (red.) *Læsninger på tværs. Litteraturhistorie i praksis*. Hellerup: Forlaget Spring, pp. 50–79.
- Hougaard, P. (1996) 'Om knaldromaner, føljetoner og kolportagelitteratur i Danmark (1)', *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek*, 11(3), pp. 3–20.
- Hume, D. (1896) *A Treatise of Human Nature*. Redigeret af L.A. Selby-Bigge. Oxford: Clarendon Press.
- 'I en Lysengels Skikkelse' (1892), *Hvad vi vil*, 44, pp. 173–174.
- Ifversen, J. (2003) 'Om den tyske begrebshistorie', *Politologiske Studier*, 6(1), pp. 18–34.
- Ifversen, J. (2007) 'Begrebshistorien efter Reinhart Koselleck', *Slagmark*, 48, pp. 81–104.
- Ifversen, J. (2011) 'About Key Concepts and How to Study Them', *Contributions to the History of Concepts*, 6(1), pp. 65–88.
- Ifversen, J. (2021) 'The Birth of International Conceptual History', *Contributions to the History of Concepts*, 16(1), pp. 1–15.

- Ilsøe, H. (2013) *De gamle bogomslag. 610 dekorerede danske bogomslag fra ca. 1820 til 1920 afbildet og præsenteret af Harald Ilsøe*. København: Det Kongelige Bibliotek & Museum Tusulanum.
- van Inwagen, P. (2015) 'Fatalism', i J.M. Fischer og P. Todd (red.) *Freedom, Fatalism, and Foreknowledge*. New York, NY: Oxford University Press, pp. 55–83.
- Ipsen, A. (1902) *Georg Brandes. En Bog om Ret og Uret. Bidrag til dansk Aandslivs Historie i de sidste Decennier af det 19de Aarhundrede*. København: Olaf O. Barfod & CO.s Forlag.
- Iversen, I. (1985) 'Verdighet mot sanselighet. Kvinnelige realister i tre tiår av norsk litteratur', i L. Palmvig (red.) *Lysthuse. Kvindelitteraturhistorier*. Charlottenlund: Rosinante, pp. 48–73.
- Jacobsen, B.A. (2022) 'Muslimers religionsfrihed i Danmark', i A. Hvithamar *et al.* (red.) *Religions sociologiske perspektiver på religion i Danmark*. Højberg: Forlaget Univers, pp. 91–117.
- Jacobsen, G. (1998) 'Pligtaflevering 1850-1997', i H. Horstbøll og J.T. Lauridsen (red.) *Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år*. København: Det Kongelige Bibliotek, Statsbiblioteket & Museum Tusulanum, pp. 103–140.
- Jacobsen, J.P. (1995) *Niels Lyhne*. Redigeret af J. Vosmar. 2. udg. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Borgen.
- Jelsbak, T. (2015) 'Den litterære infrastruktur i det moderne gennembruds København', *Årbok*, 2014/2015. Amalie Skram-selskapet, pp. 41–56.
- Jelsbak, T. (2019) 'Brandes før Hovedstrømninger. En kritiker bliver til', i *Georg Brandes. Digitale Hovedstrømninger*. Tilgængelig på: https://georgbrandes.dk/research/1papers/jelsbak_BrandesBeforeMC_res_da.html
- Jensen, A. (2003) *Fra selvfølge til symbol. Ægteskabet i krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkning i 1800-tallet*. Det Humanistiske Fakultet, Syddansk Universitet.
- Jensen, M.H. (2017) *A Difficult Death. The Life and Work of Jens Peter Jacobsen*. New Haven: Yale University Press.
- Joas, H. (2017) *Die Macht des Heiligen. Eine Alternative zur Geschichte von der Entzauberung*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Jockers, M.L. (2013) *Macroanalysis. Digital Methods and Literary History*. Urbana: University of Illinois Press.
- Jockers, M.L. og Mimno, D. (2013) 'Significant themes in 19th-century literature', *Poetics*, 41(6), pp. 750–769.

Johannsen, D. (2017) 'Erzählungen von Ende und Wiederkehr der Religion. Literatur- und Religionsverständnisse im nordischen Realismus', i R. Faber og A.B. Renger (red.) *Religion und Literatur. Konvergenzen und Divergenzen*. Würzburg: Königshausen & Neumann, pp. 211–229.

Johannsen, D. (2023) 'Die wilden Horden. Säkularisierungserzählungen und säkulare Identitäten bei Georg Brandes und in der frühen Freidenkerbewegung', i A. Gröger, J. Schiedermaier og F. Schlichtkrull (red.) *Säkularisierung erzählen. Entwürfe skandinavischer Literatur um 1900*. Baden-Baden: Rombach Wissenschaft, pp. 65–100.

Johansen, B.S. (2022) 'Føler du dig sekulær nu?', i A. Hvithamar *et al.* (red.) *Religions-sociologiske perspektiver på religion i Danmark*. Højberg: Forlaget Univers, pp. 67–87.

Johansen, H.M. (2001) *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536-1909. En familie- og rettshistorisk studie*. Bergen: Den Norske Historiske Forening.

Jones, S.E. (2016) *Roberto Busa, S.J., and the Emergence of Humanities Computing. The Priest and the Punched Cards*. New York: Routledge.

Jørgensen, J. (1893) *Livets Træ*. København: P.G. Philipsens Forlag.

Jørgensen, J.L. (2023) 'Litteratursociologi, topologi og digitale metoder', *Passage*, 38(89), pp. 191–204.

Karlsen, H. (2020) *A Discourse Analysis of Women's Place in Society 1830-1880 through Data Mining the Digital Bookshelf*. Det Humanistiske Fakultet, Universitetet i Oslo.

Keel, A. (1999) *Bjørnstjerne Bjørnson. En biografi 1880-1910*. Oversat af H. Vold. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Kieler, L. (1895) *Paa Post*. Odense: Miloske Boghandels Forlag.

Kieler, L. (1886) *En Oppositionsmand*. København: Karl Schönbergs Forlag.

Kieler, L. (1892) *I en Lysengels Skikkelse*. København: Otto B. Wroblewskis Forlag.

Kielland, A. (1891) *Jacob*. København: Gyldendal.

Kierkegaard, S. (1997) *Enten-Eller. Første del*, i *Søren Kierkegaards Skrifter*, bd. 2, udg. af Søren Kierkegaard Forskningscenteret. København: Gad.

Kierkegaard, S. (2012) *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, i *Søren Kierkegaards Skrifter*, bd. 16, udg. af Søren Kierkegaard Forskningscenteret. København: Gad

- Kim, E. og Klinger, R. (2019) 'A Survey on Sentiment and Emotion Analysis for Computational Literary Studies', *Zeitschrift für digitale Geisteswissenschaften*. Tilgængelig på: https://doi.org/10.17175/2019_008.
- Kirschenbaum, M.G. (2010) 'What Is Digital Humanities and What's It Doing in English Departments?', *ADE Bulletin*, 150, pp. 55-61.
- Kjældgaard, L.H. (2007) *Sjælen efter døden. Guldalderens moderne gennembrud*. København: Gyldendal.
- Knudsen, J. (1994) *Georg Brandes. Symbolet og manden*. København: Gyldendal.
- Koch, C.H. (2004) *Dansk filosofi i positivismens tidsalder: 1880-1950*. København: Gyldendal (Den danske filosofis historie).
- Koch, C.H. (2016) *Strejftog i den danske filosofis historie*. København: Lindhardt og Ringhof.
- Kofoed-Hansen, H.P. (1875) *Livslænker*. København: Gyldendal.
- Kondrup, J. (1982) *Leved og tolkninger. Studier i nordisk selvbiografi*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Kondrup, J. (2005) 'Naturalisme 1870-1890', i J.A. Jørgensen og K. Wentzel (red.) *Hovedsporet. Dansk litteraturs historie*. København: Gyldendal, pp. 413–455.
- Kondrup, J. (2019) *Bjergtaget. Illusion og forførelse fra Søren Kierkegaard til Karen Blixen*. Skive: Forlaget Wunderbuch.
- Kondrup, J. (2023) *Dansk guldalder på afgrundens kant*. København: U Press.
- Koschorke, A. (2013) "'Säkularisierung" und "Wiederkehr der Religion". Zu zwei Narrativen der europäischen Moderne', i U. Willems *et al.* (red.) *Moderne und Religion. Kontroversen um Modernität und Säkularisierung*. Bielefeld: Transcript Verlag, pp. 237–260.
- Koselleck, R. (1967) 'Richtlinien für das Lexicon politisch-sozialer Begriffe der Neuzeit', *Archiv für Begriffsgeschichte*, 11, pp. 81–99.
- Koselleck, R. (1972) 'Einleitung', i O. Brunner, W. Conze og R. Koselleck (red.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, pp. XIII–XXVII.
- Koselleck, R. (1996) 'A Response to the Comments on the "Geschichtliche Grundbegriffe"', i H. Lehmann og M. Richter (red.) *The Meaning of Historical Terms and*

Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte. Washington, D.C: German Historical Institute, Occasional paper, 15, pp. 59–70.

Koselleck, R. (1997) 'Vorwort', i R. Koselleck og R. Walther (red.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta, pp. V–VII.

Koselleck, R. (2007a) 'Begrebshistorie og socialhistorie', i J. Nevers og N. Olsen (red.), *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*. Oversat af J. Busck. København: Hans Reitzel, pp. 57–81.

Koselleck, R. (2007b) 'Erfaringsændringer og metodeskift. En historisk-antropologisk skitse', i J. Nevers og N. Olsen (red.) *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*. Oversat af J. Busck. København: Hans Reitzel, pp. 193–247.

Koselleck, R. (2007c) 'Erfaringsrum og forventningshorisont. To historiske kategorier', i J. Nevers og N. Olsen (red.) *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*. Oversat af J. Busck. København: Hans Reitzel, pp. 27–55.

Koselleck, R. (2007d) 'Om asymmetriske modgrebers historisk-politiske semantik', i J. Nevers og N. Olsen (red.) *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*. Oversat af J. Busck. København: Hans Reitzel, pp. 105–159.

Kramnick, J. (2023) *Criticism and Truth. On Method in Literary Studies*. Chicago: University of Chicago Press.

Kristensen, S.M. (1945) *Digteren og Samfundet*. København: Athenæum.

Ladegaard, J. (2021) 'Digital litteraturhistorie. Udfordringer og perspektiver', i U. Kallenbach, S. Kluge og R. Vangshardt (red.) *Det historiske blik*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Lausten, M.S. (1987) *Danmarks kirkehistorie*. 2. udg. København: Gyldendal.

Lausten, M.S. (1999) *Kirkens historie i Danmark. Pavekirke, kongekirke, folkekirke*. Aarhus: Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer.

LeCun, Y., Bengio, Y. og Hinton, G. (2015) 'Deep learning', *Nature*, 521(7553), pp. 436–444.

Lehrer, K. (1968) 'Cans without ifs', *Analysis*, 29(1), pp. 29–32.

Lehrmann, U. (1982) *Bevidsthedsdannelsens provins*. Odense: Odense Universitetsforlag.

- Lehrmann, U. (u.å.) 'Det folkelige gennembrud (1900-1920)', *Arkiv for Dansk Litteratur*, tilgængelig på: <https://tekster.kb.dk/text/adl-periods-1900-1920-root>.
- Lemche, G. (1899) *Folkets Synder*. København: Det nordiske forlag.
- Levison, O. (1887) *Konsulinden*. København: Jacob Erslevs Forlag.
- Long, H. og So, R.J. (2016) 'Literary Pattern Recognition. Modernism between Close Reading and Machine Learning', *Critical Inquiry*, 42(2), pp. 235–267.
- Lund, V. (1895) *Lars*. København: Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark.
- Lund, V. (1896) *Præsten*. København: Tillges Boghandel.
- Lundgreen-Nielsen, F. (2006) 'Anmeldelse af Olav Harsløf (red.): Georg Brandes og Europa. Forelæsninger fra 1. internationale Georg Brandes Konference, Firenze. Hans Hertel (red.): Det stadig moderne gennembrud. Georg Brandes og hans tid, set fra det 21. århundrede. Carl Erik Bay: Kulturradikale kapitler fra Georg Brandes til Otto Gelsted', *Danske Studier*, pp. 200–218.
- Lützen, K. (1998) *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København: Hans Reitzel.
- Macukow, B. (2016) 'Neural Networks – State of Art, Brief History, Basic Models and Architecture', i K. Saeed og W. Homenda (red.) *Computer Information Systems and Industrial Management*. Cham: Springer International Publishing, pp. 3–14.
- Madsen, J.F. (1897) *Firkløveret*. København: J.L. Wulffs Forlag.
- Madsen, N.P. (1897) *Solopgang*. København: J. Frimodts Forlag.
- Madsen, O. (1892) *Glade Ungdom*. København: Schubothe.
- Mandell, L. (2019) 'Gender and Cultural Analytics: Finding or Making Stereotypes?', i M.K. Gold og L. Klein (red.) *Debates in the Digital Humanities 2019*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 3–26.
- Manovich, L. (2016) 'The Science of Culture? Social Computing, Digital Humanities and Cultural Analytics', *Journal of Cultural Analytics*, 1(1). Tilgængelig på: <https://doi.org/10.22148/16.004>.
- Marjanen, J. et al. (2021) 'Topic Modelling Discourse Dynamics in Historical Newspapers', i S. Reinsone et al. (red.) *Post-Proceedings of the 5th Conference Digital Humanities in the Nordic Countries (DHN)*. CEUR-WS, pp. 63–77.

- Marjanen, J. (2023) 'Quantitative Conceptual History. On Agency, Reception, and Interpretation', *Contributions to the History of Concepts*, 18(1), pp. 46–67.
- Martensen, H.L. (1849) *Den christelige Dogmatik*. København: C.A. Reitzels Forlag.
- McInnes, L., Healy, J. og Melville, J. (2020) 'UMAP. Uniform Manifold Approximation and Projection for Dimension Reduction'. arXiv. Tilgængelig på: <http://arxiv.org/abs/1802.03426>.
- Mikolov, T. *et al.* (2013) 'Efficient Estimation of Word Representations in Vector Space', i *Proceedings of Workshop at International Conference of Learning Representation (ICLR)*. arXiv. Tilgængelig på: <http://arxiv.org/abs/1301.3781>.
- Moretti, F. (2005a) 'Graphs', i Moretti, F., *Graphs, Maps, Trees. Abstract Models for a Literary History*. London: Verso, pp. 3–33.
- Moretti, F. (2005b) 'Graphs, maps, trees', i Moretti, F., *Graphs, Maps, Trees. Abstract Models for a Literary History*. London: Verso, pp. 1–2.
- Moretti, F. (2013a) 'Conjectures on World Literature', i Moretti, F., *Distant Reading*. London: Verso, pp. 43–62.
- Moretti, F. (2013b) 'Style, Inc. Reflections on 7.000 Titles (British Novels, 1740-1850)', i Moretti, F., *Distant Reading*. London: Verso, pp. 179–210.
- Moretti, F. (2013c) 'The Slaughterhouse of Literature', i Moretti, F., *Distant Reading*. London: Verso, pp. 63–89.
- Moretti, F. (2017) 'Patterns and Interpretation', *Pamphlets of the Stanford Literary Lab*, Pamphlet 15.
- Munk Larsen, J. (2016) 'Brødrekærlighed i 100 år', *Historisk Årbog Thy*, pp. 125–134.
- Møller, E.H. (1883) *Ellen*. København: Gyldendal.
- Møller Jensen, E. (1985) 'Jeg føler mig ikke elsket. Overvejelser over en litterær figur i erfaring og fiktion. En læsning i skilsmissebreve mellem P.A. Heiberg og Thomasine Heiberg (1801) og en analyse af Thomasine Gyllembourgs roman *Ægtestand* (1835)', i L. Palmvig (red.) *Lysthuse. Kvindelitteraturhistorier*. Charlottenlund: Rosinante, pp. 201–225.
- Møller, J.F. (2007) 'Frihed, fornuft og natur i Guldalderen. Howitzfejden 1824-1825', *Tidsskrift for Historie*, 37(1), pp. 13–20.
- Nansen, P. (1894) *Maria*. København: P.G. Philipsens Forlag.

- Nevers, J. (2011) *Fra skældsord til slagord. Demokratibegrebet i dansk politisk historie*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Nevers, J. og Olsen, N. (2007) 'Indledning', i J. Nevers, og N. Olsen (red.) *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*. København: Hans Reitzel.
- Nielbo, K.L. et al. (2024) 'Quantitative text analysis', *Nature Reviews Methods Primers*, 4(25). Tilgængelig på: <https://doi.org/10.1038/s43586-024-00302-w>.
- Nielsen, E.K. og Mark, N. (1998) 'Pligtaflevering af kulturarven. Omkring en grundpille i bevaring af dansk kulturarv', i H. Horstbøll og J.T. Lauridsen (red.) *Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år*. København: Det Kongelige Bibliotek, Statsbiblioteket & Museum Tusulanum, pp. 9–14.
- Nielsen, N.F.V. (1886) *Fra Kirkelivet*. København: V.F. Levisons Forlag.
- Nongbri, B. (2013) *Before Religion. A History of a Modern Concept*. New Haven: Yale University Press.
- Nyhan, J. og Passarotti, M. (2019) 'Preface and Acknowledgements', i J. Nyhan og M. Passarotti (red.) *One Origin of Digital Humanities. Fr Roberto Busa in His Own Words*. Cham: Springer International Publishing, pp. xix–xxiv.
- Olesen, E. (1996) *De frigjorte og trællefølket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900*. Frederiksberg: ANIS.
- Olesen, T.A. (2007) 'Frederik Helveg og hans fremstilling af Kierkegaard. Introduktion til "Hegelianismen i Danmark"', *Kierkegaardiana*, 24, pp. 305–329.
- Olsen, M. (1991) 'Gender representation and histoire des mentalités. Language and Power in the Trésor de la langue française', *Histoire & Mesure*, 6(3), pp. 349–373.
- Olsen, N. (2014) *History in the Plural. An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*. New York: Berghahn Books.
- OpenAI (2023) 'GPT-4 Technical Report'. arXiv. Tilgængelig på: <http://arxiv.org/abs/2303.08774>.
- Owesen, I.W. (2015) 'Fra lukkede til offentlige rom. 1880-1900', i H. Danielsen, E. Larsen, og I.W. Owesen (red.) *Norsk likestillingshistorie*. Bergen: Fagbokforlaget, pp. 66–88.
- Palti, E.J. (2011) 'From Ideas to Concepts to Metaphors. The German Tradition of Intellectual History and the Complex Fabric of Language', i J. Fernández Sebastián (red.) *Political Concepts and Time. New Approaches to Conceptual History*. Santander: Cantabria University Press, pp. 45–72.

- Pascal, B. (1986) *Tanker. Forsvar for den kristne religion*. Oversat af N. Soelberg. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Paulsen, J. (1884) *En digters hustru*. København: Gyldendal.
- Paulsen, J. (1895) *Kunstnerner*. København: Gyldendal.
- Pennington, J., Socher, R. og Manning, C. (2014) 'Glove: Global Vectors for Word Representation', i *Proceedings of the 2014 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*. Association for Computational Linguistics (ACL), pp. 1532–1543.
- Perkins, D. (1992) *Is Literary History Possible?* Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Pernau, M. (2018) 'Einführung. Neue Wege der Begriffsgeschichte', *Geschichte und Gesellschaft*, 44(1), pp. 5–28.
- Piper, A. (2016) 'There Will Be Numbers', *Journal of Cultural Analytics*, 1(1). Tilgængelig på: <https://doi.org/10.22148/16.006>.
- Piper, A. (2017) 'Think Small. On Literary Modeling', *Publications of the Modern Language Association of America (PMLA)*, 132(3), pp. 651–658.
- Piper, A. (2018) *Enumerations. Data and Literary Study*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pocock, J.G.A. (1996) 'Concepts and Discourses. A Difference in Culture? Comment on a Paper by Melvin Richter', i H. Lehmann og M. Richter (red.) *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington, D.C: German Historical Institute, Occasional paper 15, pp. 47–58.
- Pontoppidan, H. (1997) *Det forjættede Land*. Redigeret af E. Kielberg og L.P. Rømhild. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gyldendal.
- Ravnskilde, A. (1884) *Judith Fürste*. København: Gyldendal.
- Rees, E. (2015) 'Post-secular salvation. Hallvard Bræin's Gatas Gynt', *Nordlit*, 34, pp. 371–378.
- Rees, E. (2020) 'Oslo/Kristiania/Christiania. Ibsen, Hamsun, and the Modern Urban Breakthrough', i J. Tambling (red.) *The Palgrave Encyclopedia of Urban Literary Studies*. London: Palgrave Macmillan, Cham. Tilgængelig på: https://doi.org/10.1007/978-3-319-62592-8_273-1.

Rees, E. og Holt, T. (2022) 'Entanglements of adaptation, allegory, and reception. Jaws and An Enemy of the People', *Journal of Aesthetics & Culture*, 14(1). Tilgængelig på: <https://doi.org/10.1080/20004214.2021.2022864>.

Reichardt, R. (1985) 'Einleitung', i R. Reichardt og E. Schmitt *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, bd. 1. München: R. Oldenbourg Verlag, pp. 39-85.

Reimers, N. og Gurevych, I. (2019) 'Sentence-BERT. Sentence Embeddings using Siamese BERT-Networks', i *Proceedings of the 2019 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing and the 9th International Joint Conference on Natural Language Processing (EMNLP-IJCNLP)*. Association for Computational Linguistics (ACL), pp. 3982–3992.

Reimers, N. og Gurevych, I. (2020) 'Making Monolingual Sentence Embeddings Multilingual using Knowledge Distillation', i *Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*. Association for Computational Linguistics (ACL), pp. 4512–4525.

Reinhard, J. (1880) *Ild og Aske*. København: Jacob Erslevs Forlag.

Rode, H. (1928) *Det sjælelige Gennembrud. Udvalgte Kritiker II*. København: Gyldendal.

Rogel-Salazar, J. (2023) *Statistics and Data Visualisation with Python*. Boca Raton: Chapman and Hall.

Rohde, H.P. (1858) *Ernst Bojesen. Storforlægger i Humør, Kunst og Oplysning*. København: Gyldendal.

Rosiek, J. (2003) *Andre spor. Studier i moderne dansk lyrik*. Hellerup: Forlaget Spring.

Rossel, S.H. og Müller, P.L. (1981) 'Henning Jensen', i S.C. Bech (red.) *Dansk Biografisk Leksikon*. 3. udg. København: Gyldendal, pp. 276–277.

Rubow, P.V. (1968) *Goldschmidt og Nemesis*. København: Ejnar Munksgaard.

Rygaard, H. (1898) *Kongesværdet*. København: Carl Lunds Forlag.

Sandberg, M. B. (2018) *Ibsen's Houses. Architectural Metaphor and the Modern Uncanny*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sannom, C. (1887) 'Et Bidrag til Forhandlingen om det sædelige Lighedskrav', *Kvinden og Samfundet*, 3(5), pp. 109–112.

Schandorph, S. (1878) *Uden Midtpunkt*. København: C.A. Reitzels Forlag.

- Schandorph, S. (1883) *Et Aar i Embede*. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Schandorph, S. (1897) *Frøken Gram*. København: Gyldendal.
- Schiedermaier, J. (2019) 'Agents of Secularisation. Ibsen and the Narrative of Secular Modernity', *Humanities*, 8(2). Tilgængelig på: <https://doi.org/10.3390/h8020111>.
- Schiedermaier, J. (2023) 'Säkularisierung und Narratologie. Ein Forschungsprogramm und eine Fallstudie: J.P. Jacobsens Niels Lyhne (1880)', i A. Gröger, J. Schiedermaier og F. Schlichtkrull (red.) *Säkularisierung erzählen. Entwürfe skandinavischer Literatur um 1900*. Baden-Baden: Rombach Wissenschaft, pp. 35–61.
- Schjørring, J. (1875) *Havets Datter*. København: Gyldendal.
- Schöch, C. (2017) 'Topic Modeling Genre. An Exploration of French Classical and Enlightenment Drama', *DHQ: Digital Humanities Quarterly*, 11(2). Tilgængelig på: <https://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/11/2/000291/000291.html>.
- Schöch, C., Trilcke, P. og Gius, E. (2023) 'Editorial', *Journal of Computational Literary Studies*, 1(1). Tilgængelig på: <https://doi.org/10.48694/JCLS.3627>.
- Schrenk, M.A. (2017) *Metaphysics of Science. A Systematic and Historical Introduction*. London: Routledge.
- Secher, V. (1880) *Ægtemænd*. København: Andr. Schous Forlag.
- Sestoft, C. (2006) 'Felt. Begreber og analyser', i A. Prieur og C. Sestoft (red.) *Pierre Bourdieu. En introduktion*. København: Hans Reitzel, pp. 157–184.
- Sevilla, J. et al. (2022) 'Compute Trends Across Three Eras of Machine Learning', i *2022 International Joint Conference on Neural Networks (IJCNN)*. Tilgængelig på: <https://doi.org/10.1109/IJCNN55064.2022.9891914>.
- Sheehan, J. (1978) 'Begriffsgeschichte. Theory and Practice', *The Journal of Modern History*, 50(2), pp. 312–319.
- Sheikh, H., Prins, C. og Schrijvers, E. (2023) 'Artificial Intelligence. Definition and Background', i Sheikh, H., Prins, C., og Schrijvers, E., *Mission AI. The New System of Technology*. Cham: Springer International Publishing, pp. 15–41.
- Skram, A. (1892) *Forraadt*. København: Schubothe.
- Skram, E. (1897) *Agnes Vittrup*. København: Schubothe.
- Smith, N.A. (2020) 'Contextual Word Representations. Putting Words into Computers', *Communications of the ACM*, 63(6), pp. 66–74.

- Sødal, H.K. (2021) *Norsk kristendomshistorie 1800-2020. Fra selvsagt tro til mangfold*. Oslo: Cappelen Damm.
- Sørensen, C. (1878) *Alt for Fædrelandet!* København: Carl Lunds Forlag.
- Steinmetz, W. (2012) 'Some Thoughts on a History of Twentieth-Century German Basic Concepts', *Contributions to the History of Concepts*, 7(2), pp. 87–100.
- Steinmetz, W. og Freeden, M. (2017) 'Introduction. Conceptual History. Challenges, Conundrums, Complexities', i W. Steinmetz, M. Freeden og J. Fernández-Sebastián (red.) *Conceptual History in the European Space*. New York: Berghahn Books, pp. 1–46.
- Strindberg, A. (1888) *Fröken Julie*. Stockholm: Jos. Seligmanns Förlag.
- Stuart Mill, J. (1869) *Kvindernes Underkuelse*. Oversat af G. Brandes. København: Gyldendal.
- Svedjedal, J. (2010) 'Forfattere og forlæggere', i J. Bjerring-Hansen og T. Jelsbak (red.) *Boghistorie*. Oversat af S. Daugaard. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, pp. 127–148.
- Svensson, P. (2009) 'Humanities Computing as Digital Humanities', *Digital Humanities Quarterly*, 3(3). Tilgængelig på: <https://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000065/000065.html>.
- Svensson, P. (2012) 'Beyond the Big Tent', i M.K. Gold (red.) *Debates in the Digital Humanities*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 36–49.
- Tahmasebi, N. og Hengchen, S. (2019) 'The Strengths and Pitfalls of Large-Scale Text Mining for Literary Studies', *Samlaren*, 140, pp. 198–227.
- Tangherlini, T.R. (2013) 'The Folklore Macroscope. Challenges for a Computational Folkloristics', *Western Folklore*, 72(1), pp. 7–27.
- Tangherlini, T.R. og Chen, R. (2024) 'Travels with BERT. Surfacing the intertextuality in Hans Christian Andersen's travel writing and fairy tales through the network lens of large language model-based topic modeling', *Orbis Litterarum*. Tilgængelig på: <https://doi.org/10.1111/oli.12458>.
- Tangherlini, T.R. og Leonard, P.M. (2013) 'Trawling in the Sea of the Great Unread: Sub-corpus topic modeling and Humanities research', *Poetics*, 41(6), pp. 725–749.
- Taylor, C. (2007) *A Secular Age*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Taylor, R. (2015) 'Fate', i J.M. Fischer og P. Todd (red.) *Freedom, Fatalism, and Foreknowledge*. New York: Oxford University Press, pp. 41–55.

- Templeton, J. (2001) *Ibsen's women*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thompson, L. og Mimno, D. (2020) 'Topic Modeling with Contextualized Word Representation Clusters'. arXiv. Tilgængelig på: <http://arxiv.org/abs/2010.12626>.
- Thomsen, A. (1899) *Af Kains Slægt*. København: Schubothe.
- Thomsen, M.R. (2013) 'Meget fjern læsning. Litteraturen, de store data og Google Ngrams', *Passage*, 28(70), pp. 133–146.
- Thomsen, M.R. (2019) 'From data to actual context', i J. Ladegaard og J.G. Nielsen (red.) *Context in Literary and Cultural Studies*. London: UCL Press, pp. 190–209.
- Thomsen, M.R. (2022) 'Franco Moretti and the Global Wave of the Novel', i T. D'haen, D. Damrosch og D. Kadir (red.), *The Routledge Companion to World Literature*. 2. udg. London: Routledge, pp. 91–98.
- Thomsen, N. (1998) *Hovedstrømninger 1870-1914. Idélandskabet under dansk kultur, politik og hverdagsliv*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Thorson, A.B. (1887) *Gjennem Ilden*. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Thyregod, O. (1914) *Lærerne og Skønlitteraturen*. København: Særtryk af 'Lærene og Samfundet'.
- Tønnesen, A. (1969) 'Den sociale baggrund for vækkelserne på Fyn i første halvdel af det 19. århundrede', *Kirkehistoriske samlinger*, pp. 184–217.
- Topsøe, V. (1878) *Nutidsbilleder*. København: Gyldendal.
- Underwood, T. (2019a) 'Digital Humanities as a Semi-Normal Thing', i M.K. Gold og L. Klein (red.) *Debates in the Digital Humanities 2019*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 96–98.
- Underwood, T. (2019b) *Distant Horizons. Digital Evidence and Literary Change*. Chicago: University of Chicago Press.
- Underwood, T. (2020) 'Critical Response II. The Theoretical Divide Driving Debates about Computation', *Critical Inquiry*, 46(4), pp. 900–912.
- Vallgård, K. (2017) 'Divorce, Bureaucracy, and Emotional Frontiers: Marital Dissolution in Late Nineteenth-century Copenhagen', *Journal of Family History*, 42(1), pp. 81–95.
- Vallgård, K. (2021a) *Skilsmisser*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

- Vallgård, K. (2021b) 'Ugly Intimacies and State Power. Separation Processes in Late Nineteenth-Century Denmark', *Gender & History*, 33(1), pp. 111–128.
- Van Eck, J. (1988) 'Another Interpretation of Aristotle's De Interpretatione IX. A support for the so-called second oldest or "mediaeval" interpretation', *Vivarium*, 26(1), pp. 19–38.
- Vaswani, A. et al. (2017) 'Attention is all you need', i *Proceedings of the 31st International Conference on Neural Information Processing Systems (NIPS)*. Curran Associates Inc., pp. 6000–6010.
- Vedel, V. (1906) 'Theodor Bierfreund', *Tilskueren*, pp. 504–510.
- Vosmar, J. (1984) *J.P. Jacobsens digtning*. København: Gyldendal.
- Vosmar, J. (1995) 'Efterskrift', i J. Vosmar (red.) *Niels Lyhne*. 2. udg. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Borgen, pp. 177–216.
- Wæver, O. (2011) 'Komparativ sekularisme. En forskningsdagsorden med konfliktmodererende potentiale', *Politica*, 43(2), pp. 163–185.
- Wamberg, N.B. (1970) *Digterne og Gyldendal. Kapitler af et forlags historie*. København: Gyldendal.
- Waterlow, S. (1982) *Passage and Possibility: A Study of Aristotle's Modal Concepts*. New York: Oxford University Press.
- Wende, J. (1899) *Kjærlighedens Kamp*. Aalborg: Nørrejyllandsk Forlag.
- Wenerscheid, S. (2024) 'Sexual Morality, Gender Equality, and Pioneering Women Writers in Brandes' Comparative Writings', i J. Bjerring-Hansen, A. Engberg-Pedersen, og L.H. Kjældgaard (red.) *Georg Brandes. A Pioneer of Comparative Literature and a Global Public Intellectual*. Leiden: Brill, pp. 52–80.
- Wentzel, K. (1970) *Fortolkning og skæbne. Otte danske romaner fra romantismen og naturalismen*. København: Fremad.
- Werndl, C. (2016) 'Classical Compatibilism', i K. Timpe, M. Griffith og N. Levy (red.) *The Routledge Companion to Free Will*. New York: Routledge, pp. 669–679.
- Wevers, M. og Koolen, M. (2020) 'Digital Begriffsgeschichte. Tracing Semantic Change using Word Embeddings', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 53(4), pp. 226–243.
- Wilkins, M. (2015) 'Digital Humanities and Its Application in the Study of Literature and Culture', *Comparative Literature*, 67(1), pp. 11–20.

Winkel Holm, I. (2010) 'Skæbnefigurer. Tragedieskæbnen som symbolsk form hos Søren Kierkegaard', *Peripeti*, 7(13), pp. 5–20.

Winterhjem, K. (1882) *Til Statsraadstabetten*. København: C.A. Reitzels Forlag.

Winterhjem, K. (1887) *Grevinde Sissi*. København: C.A. Reitzels Forlag.

Worm-Müller, J. (1894) *Fire Dage*. København: Gyldendal.

Zahle, P.C. (1875) *Erna*. Ringsted: N.P. Hansen.

Zerlang, M. (1976) *Bøndernes klassekamp i Danmark. Agrarsmåborgerskabets sociale og ideologiske udvikling fra landboreformernes tid til systemskiftet*. København: Medusa.

Zerlang, M. (1978) 'Skolelærerlitteraturen 1860-1900', *Kultur og Klasse*, 33, pp. 8–80.

Zibrandtsen, M. (2000) 'Jenny Blicher-Clausen', i J. Larsen, G. Ilsøe og H.R. Nielsen (red.) *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. København: Rosinante, p. 168.

Summary

This PhD dissertation employs digital and quantitative methods to explore the scope of modernity within the literary period known as The Modern Breakthrough in Scandinavian literary history. By leveraging machine learning techniques, the study analyzes a corpus of over 800 Danish and Norwegian novels from 1870 to 1899. The dissertation consists of four parts, each containing two chapters.

Chapters 1-2 outline the theoretical, empirical, and methodological framework of the dissertation, starting with an introduction to large language models (AI) and the field of computational literary studies, within which this dissertation is situated. The analyses are theoretically informed by Conceptual History in the tradition of Reinhart Koselleck, which I introduce while exploring how this theory can be adapted to a digital setting. Empirically, the dissertation relies on the MeMo corpus, which follows the so-called first edition principle. Methodologically, the dissertation primarily employs three analytical strategies: supervised machine learning (text classification), unsupervised machine learning (topic modeling), and segmented reading. The latter is a close reading strategy introduced in the dissertation to facilitate analytical shifts between macro and micro perspectives on literature.

Chapters 3-4 examine the concept of fate's (*skæbne*) ability to encapsulate worldviews. I argue that fate should not only be seen as a historical concept but also that a conceptual historical perspective on fate can shed light on some of the ideological and social changes that accompanied the transition to modernity. To adapt the concept of fate for digital analysis, I distinguish between pre-modern and modern notions of fate, based on whether the use of the concept reflects a metaphysical or a secular worldview. By conducting a segmented reading of text excerpts from my dataset, I highlight how the concept of fate points in different temporal directions throughout the period. My quantitative analysis additionally indicates that modern

and pre-modern notions of fate begin to converge from 1880 onward, while the pre-modern notion had dominated in the preceding decade.

Chapters 5-6 explore the scope of the religious literary production and the extent of the secularization process during the period. Using frequency analysis, I have identified the forgotten works and authors that display significant religious themes within the period. Among the quantitative findings, religion is shown to be particularly prominent in the so-called schoolteacher-literature and in the historical novels—genres that are aesthetically and ideologically furthest from the canonical Breakthrough authors. A significant result is that the 1890s appear to mark a resurgence of religion in ‘the great unread’ of the period. However, from a broader and quantitative perspective, the period exhibits clear signs of advanced secularization. This conclusion is supported by sentiment and regression analyses, which indicate that religion is predominantly portrayed negatively and that its presence in literature diminishes over time.

Chapters 7-8 examine the concept of marriage in relation to the period’s debates about societal problems and the ‘debate provoking’ literature. In Chapter 7, marriage is considered through an ideological and social historical lens, focusing on the Nordic sexual morality debate and the period’s discussions of women’s emancipation. Among the conclusions is that the 1880s stands out as the decade with the highest relative frequency of marriage-related themes, which correlates to the Nordic sexual morality debate. However, while the 1880s shows the greatest relative prominence, the 1890s exhibit higher absolute values of marriage-related themes, indicating that the centrality of marriage, as a ‘debate provoking’ theme, continues into the following decade of the period, which generally contrasts with the standard literary historical narrative. In the concluding chapter, I adopt a more sociological perspective on the period’s treatment of marriage. Here, I analyze, among other aspects, novel titles, where a clear trend emerges: in many of the novels where marriage is most frequently present, women—whether named or unnamed—appear in the titles.

I highlight that this can be interpreted both as a critique of societal norms and as a market-specific coding of a literary trend.

The two main conclusions of the dissertation can be summarized as follows: firstly, that the late 19th century can indeed be considered a modern period when viewed from a quantitative perspective, and secondly, that literary development occurs at varying paces, with more gradual changes being less prominent in literary historiography. The dissertation concludes with a literary historical discussion of these results.

Resumé

Denne ph.d.-afhandling er en kvantitativ, litteraturhistorisk undersøgelse af modernitetsprocesser i de sidste 30 år af 1800-tallet. Empirien er et digitalt korpus bestående af (nærmest) samtlige førsteudgivelser af danske og norske romaner, som udkom i bogform i Danmark i perioden, dvs. over 800 værker. Metodisk gør afhandlingen brug af maskinlæring, mens dens formål er at måle modernitetens omfang i det såkaldt moderne gennembrud. Konkret undersøger afhandlingen omfanget af periodens modernitet ved at tage udgangspunkt i fire begreber: skæbne, religion, sekularisering og ægteskab. Afhandlingen består af fire dele, som indeholder to kapitler hver.

Kapitel 1–2 præsenterer den teoretiske, empiriske og metodiske ramme for afhandlingen. Her handler det bl.a. om store sprogmodeller (AI) og feltet digitale litteraturstudier, som afhandlingen indskriver sig i. Afhandlingens analyser støtter sig teoretisk til den tyske begrebshistorie, initieret af Reinhart Koselleck, hvilken jeg her præsenterer, mens jeg diskuterer perspektiverne ved at adaptere den til en digital kontekst. Empirisk bygger afhandlingen på *MeMo*-korpuset, som baserer sig på det såkaldte førsteudgaveprincip. Metodisk gør afhandlingen overordnet brug af tre analysestrategier, nemlig superviseret maskinlæring (tekstklassifikation), usuperviseret maskinlæring (topic modeling) og segmenteret læsning. Sidstnævnte er en nærlæsningsstrategi, som afhandlingen introducerer med henblik på analytisk at veksle mellem makro- og mikro-perspektiver på litteraturen.

Kapitel 3–4 undersøger skæbnebegrebets evne til at kondensere verdensanskuelser. Jeg argumenterer således for, at skæbnen ikke bare kan opfattes som et (historisk) begreb, men også at et begrebshistorisk perspektiv på skæbnen kan kaste lys over nogle af de ideologiske og sociale brydninger, som overgangen til moderniteten medførte. For at omsætte skæbnebegrebet til en digital undersøgelse skelner jeg

mellem førmoderne og moderne skæbneopfattelser, hvor det overordnede kriterium er, om brugen af begrebet giver udtryk for et metafysisk eller et verdsligt livssyn. Ved at foretage en segmenteret læsning af tekststykker fra mit datasæt fremhæver jeg, hvordan skæbnebegrebet peger i hver sin temporale retning i perioden. Min kvantitative undersøgelse af begrebet indikerer desuden, at de moderne og førmoderne skæbneopfattelser begynder at følge hinanden fra 1880 og frem, mens den førmoderne udgave af skæbnen havde domineret i det foregående årti.

Kapitel 5-6 undersøger religionens udbredelse og sekulariseringsprocessens omfang i perioden. Ved hjælp af en frekvensanalyse har jeg isoleret de værker, forfatterskaber og forlag, der i særlig grad tegner sig for periodens religiøse litteratur. Blandt de kvantitative resultater hører, at religionen viser sig at være særlig fremtrædende i skolelærerlitteraturen og i historiske romaner, dvs. i den type litteratur, der æstetisk og ideologisk set står gennembrudslitteraturen fjernest. Et væsentligt resultat er desuden, at 1890'erne synes at markere religionens genkomst i den glemte litteratur i perioden. Til gengæld synes perioden bredt betragtet og kvantitativt set at udvise tydelige tegn på en på en fremskreden sekulariseringsproces, hvilket er en konklusion, der bl.a. udledes af resultaterne af en sentimentanalyse og en regressionsanalyse, dvs. at religionen overvejende udlægges negativt, og at religionens omfang i litteraturen mindskes over tid.

Kapitel 7-8 undersøger ægteskabsbegrebet i relation til periodens problemdebatter og tendenslitteratur. Først betragtes ægteskabet med en idé- og socialhistorisk linse, hvor fokus er på sædelighedsfejden og periodens tematisering af kvindeemancipationen. Blandt konklusionerne er, at 1880'erne på godt og ondt kan betragtes som ægteskabets årti, da det relativt set er mest fremtrædende i denne del af perioden. Med andre ord sammenfalder ægteskabets hyppighed i litteraturen med sædelighedsfejden. Dog viser min analyse også, at i absolutte tal er ægteskabet langt hyppigere i 1890'erne, hvilket peger på, at problemdebatten med ægteskabet i centrum lever videre i det følgende årti. I det afsluttende kapitel anlægger jeg et mere

sociologisk blik på periodens tematisering af ægteskabet. Her analyserer jeg bl.a. romanernes titler, hvor der viser sig en tydelig tendens ved, at der i de romaner, hvor ægteskabet er mest frekvent, indgår kvinder i titlerne – navngivne eller anonyme. Jeg fremhæver i den forbindelse, at det både kan tolkes som en kritik af samfundsnorme og som en markedsspecifik kodning af en litterær tendens.

Afhandlingens to væsentligste konklusioner kan sammenfattes som: at slutningen af 1800-tallet *er* en moderne periode kvantitativt betragtet, men at litterær udvikling og afvikling i perioden til gengæld viser sig i forskellige tempi. Afhandlingen afrundes først af en litteraturhistorisk og dernæst af en litteraturhistoriografisk diskussion af disse konklusioner.